EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 8

5. vydání

2021

•

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Volume 8

Issue 5

2021

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatn´uje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékolív výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodná humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Marta Jacyšyn, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Darja Kibec´, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita *(Ukrajina)*

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, PhD, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Lilija Nevara, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti *(Francie)*

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakowská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego *(Polsko)*

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu *(Turecko)*

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku *(Polsko)*

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova *(Česká republika)*

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva *(Řecko)*

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita *(Velké Británie)*

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doctor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionální univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (*Ukrajina*)

Alina Zamula, PhD., JUDr., docent, Národní letecká univerzita (*Ukrajina*)

Olena Chaltseva, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa *(Ukrajina)*

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli *(Itálie)*

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiuš Modřejewski, dr hab, profesor profesor katedy věd politických, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola *(Velké Británie)*

Mykola Poliovyy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova *(Ukrajina)*

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» *(Ukrajina)*

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)
Marina Kalashlinska**,** PhD v politických věd (*Ukrajina*)
Ilona Mishchenko, PhD in civil law and civil process, National University “Odessa Law Academy” (Ukraine)
Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University *(Ukraine)*

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University *(Ukraine)*

Daria Kibets, PhD in Law, associate professor, National Aviation University *(Ukraine)*

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service *(Ukraine)*

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France *(France)*

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy *(Poland)*

Lilia Nevara, PhD in Law, associate professor, National Aviation University *(Ukraine)*

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University *(Turkey)*

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Bialystok *(Poland)*

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague *(Czech Republic)*

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law *(Greece)*

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales *(Great Britain)*

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty *(Kazakhstan)*

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv *(Ukraine)*

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine *(Ukraine)*

Marta Yatsyshyn, PhD in Law, associate professor, National Aviation University *(Ukraine)*

Alina Zamula, PhD in Law, associate professor, National Aviation University *(Ukraine)*

Olena Chaltseva, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (*Ukraine*)

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University *(Slovakia)*

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University *(Ukraine)*

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University *(Italy)*

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University *(Ukraine)*

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk *(Poland)*

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics *(Great Britain)*

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk *(Poland)*

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University *(Ukraine)*

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" *(Ukraine)*

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi *(Ukraine)*

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science (Ukrajina)
Marina Kalashlinska, PhD in political science (Ukrajina)
Ilona Mishchenko, PhD v právu, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (Ukrajina)
Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law (Ukrajina)

The Journal is indexing by Index Copernicus:
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ
Evidenční číslo: MK ČR E 22311
Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO
Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Anastasiia Siabro, THE INFLUENCE OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT ON THE TRANSFORMATION OF THE GLOBAL SECURITY PARADIGM ... 6

Oleksandr Cheban, CORRELATION BETWEEN NEGOTIATIONS OVER IRAN NUCLEAR DEAL AND ESCALATION AT SEA IN THE FIRST HALF OF 2021 14

Kateryna Futorianska, INTERIM MEASURES WITH RESPECT TO PERSONS IN DETENTION UNDER RULE 39 OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS 22

Mykyta Yevdomakha, POLITICAL MECHANISMS AND TOOLS FOR IMPLEMENTING ENVIRONMENTAL PROGRAMS OF THE EUROPEAN UNION 31

Lilit Avetisian, FACTORS AND CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN-AZERBAIJAN CONFLICT 40

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Mykola Kompaniets, THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PHENOMENOLOGY OF LEGAL AID IN LOCAL GOVERNMENT..... 46

Tetiana Khlivniuk, DIFFERENCES IN RESPONSE TO THE SOCIAL EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC: COMPARING CLASSIC WELFARE STATE MODELS 59

Sviatoslav Nazarenko, THE INSTITUTE OF FREE ELECTIONS AS AN INDICATOR OF REGIME TRANSFORMATIONS 69

Ruslan Khvan, BLOCK COMPONENTS OF STATE MUNICIPAL LEGAL POLICY IN UKRAINE: TO THE DEFINITION OF THEORETICAL FUNDAMENTALS 80

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Arkadii Nyzhnyk, MODERN TRENDS OF ORGANIZATIONAL, LEGAL AND INNOVATION SUPPORT FOR UKRAINIAN PARLIAMENTARY CONTROL 90

Oleksii Petriaiev, RUSSIAN ORTHODOX FUNDAMENTALISM AS AN ELEMENT OF HYBRID WARFARE 102

Andrii Zhorniak, Svitlana Podplota, MODERNIZATION OF LOCAL GOVERNMENTS ACTIVITIES REGARDING SOCIAL INTEGRATION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE 110

Anastasiia Klymenko, MOTIVATION OF SOCIAL SERVISES' PROVIDERS AS AN INSTRUMENT FOR THE FORMATION OF SOCIAL TRUST IN THE COMMUNITY..... 117

Andrii Rudyk, THE PROBLEM OF DISTINGUISHING BETWEEN THE CONCEPTS OF «POLITICAL MODERNIZATION» AND «POLITICAL TRANSFORMATION» 124

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Nataliia Natalina, DIGITAL COMMUNICATION TRANSFORMATION
AS A FACTOR OF DELEGITIMIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS 132

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Ulyana Vorobel, PROCEDURAL FEATURES OF CONSIDERATION
OF THE APPLICATION FOR REFUND OF THE COURT FEE IN CASE
OF CONSIDERATION OF CIVIL CASE WITHOUT ADOPTION
OF THE COURT JUDGEMENT COMPLETION 140

Volodymyr Belenok, TYPOLOGY OF PERPETRATORS OF THREATS
OR VIOLENCE AGAINST LAW ENFORCEMENT OFFICERS 151

Vladyslav Shkolnyi, FORMS AND TYPES OF FORMATION OF VIRTUAL ASSETS
(CRYPTOCURRENCIES) 159

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 164

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 169

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.1

Anastasiia Siabro
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8051-5191
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE INFLUENCE OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT ON THE TRANSFORMATION OF THE GLOBAL SECURITY PARADIGM

The article considers the urgent problem of the impact of information and scientific and technological changes on the transformation of the modern security paradigm. In particular, the study examines the contradictory consequences of the introduction of the Fourth Industrial Revolution technologies, the dual nature of the use of modern technologies, which not only opens new opportunities for progressive development of the world, but also significantly affects the modernization of security challenges and threats at global, regional and national levels. Possibilities of illegal use of such technologies as "digital vision", implantable technologies, additive production, artificial intelligence, unmanned aerial vehicles, robotics, space-based systems by "unfriendly" states, terrorists and criminal groups or individuals are briefly characterized. The tendencies of technological modernization of threats of a purely military nature, which occurs as a result of the intensification of the global geopolitical confrontation, are also analyzed. In particular, it is shown that today there is a tendency to increase the level of conflict in the world, which leads to a new arms race and the militarization of technological and scientific advances. Currently, countries are rapidly trying to increase military capacity, including through information and technological modernization. This does not only lead to the development of the arms market, but also threatens the problem of getting new weapons into the hands of "unfriendly" countries or terrorists and criminal groups. The article concludes that in the face of new challenges and threats to the security system at the global, regional and national levels, it is extremely important to transform the security paradigm, which should contribute to the further progress of the world.

Keywords: security paradigm, Fourth industrial revolution, information security, information weapons, artificial intelligence, robotics, additive production, implantable technologies, modernization of the armed forces, arms market.

Introduction. Powerful developments in science and technology lead to gradual changes in all spheres of modern society. At the same time, these developments have led to the transformation of challenges and threats to the global and national security system, which has put on the agenda the transformation of the security paradigm and the need to develop new approaches in this area. The results of information and scientific and technological development are now actively used by states to increase military power and modernize weapons, which significantly changes the nature of wars and conflicts. It should also be noted that this problem was significantly affected by the COVID-19 pandemic, which, on the one hand, accelerated digitalization processes, further developed both traditional and new types of information business, rapidly upgraded software, significantly changed approaches to logistics, and on the other hand, the scale of cybercrime has increased, and the methods of criminal activity in the digital space have improved. Another important consequence of the pandemic is the threat of digital dictatorship and the application of mechanisms of restricting human rights and freedoms through the introduction of electronic means to prevent the spread of the disease and monitor compliance with the rules of self-isolation of citizens. Thus, the problem of developing a new security paradigm becomes an extremely important issue for all actors in international relations.

Information and scientific and technological development has influenced the emergence of new types of challenges and threats that have an asymmetric nature of action and cannot be effectively neutralized by traditional mechanisms formed within the previous security paradigm. The growing number of information wars and conflicts, the implementation of hybrid warfare strategies against the background of a constant increasing of the number of users of global networks and services, the modern technologies connected to the global information infrastructure, necessitate a revision of approaches to the modern security environment and a new security paradigm which takes into account world development trends.

Thus, **the main purpose** of the article is to analyze the factors influencing the transformation of the modern security paradigm in the context of accelerated information and scientific and technological development of the world.

The main text. Information and scientific and technological development of countries and regions of the world opens new opportunities for the introduction of better models of economic development and public administration, as well as leads to large-scale social change. The Internet of Things, additive manufacturing, artificial intelligence, unmanned vehicles and robotics – all these innovations can significantly affect the further progress of the world. At the same time, this can lead to powerful negative consequences, as the availability and widespread dissemination of information and scientific and technological developments makes the security system vulnerable and leads to new types of challenges and threats.

New opportunities and new threats began to be discussed in the middle of the XX century as part of the formation of the concept of the information society. Even then, the authors noted that the emergence of new information technologies and further scientific and technological development will have both positive and negative consequences for human development. But since the 1990s, when the problem of building an information society has become one of the priority strategies of global development, it has become clear that not only new opportunities for progressive development but also new challenges and threats have emerged, leading to a rethinking of security approaches both the global and national levels. Changing the nature of conflicts, increasing the number of asymmetric wars and conflicts, facilitating access to more powerful weapons, growing threats of terrorism and extremism, conflicting motives and relatively chaotic organization of the parties to the conflict – all these trends have become possible due to the concept of information civilization, significant expansion of access to modern information and scientific and technological resources, which led to the need to revise the existing security paradigm[1].

The emergence of new technologies in the framework of the Fourth Industrial Revolution has significantly accelerated the process of transformation of the security paradigm. The transformations that began to be talked about in Germany in 2011 as a new stage of the industrial revolution, in 2016 and 2018 were finally presented as a new concept of industrial development in the reports of K. Schwab's "Fourth Industrial Revolution" and "Forming the fourth industrial revolution"[2]. Thus, among the main "cientific and technological "chiev"ments were identified miniaturization of"computers and continuous digitalization, implantable technologies, digital presence technologies, gadgets with interactive interface, "digital vision", portable Internet, Internet of Things and for things, connected houses, "smart" cities, unmanned vehicles, artificial intelligence, robotics, additive manufacturing, bitcoins and blockchain, genetic engineering, neurotechnology, etc. These technologies, according to the author, have a significant potential for social, economic and political changes, open opportunities for the introduction of new models of economic activity, raising standards in social security, providing services, including medical and educational, new approaches to development and implementation political strategies, decision-making, etc. At the same time, the possibility of using the outlined technological innovations for illegal purposes is worrying, as almost all of them have dual-purpose and can be used, for example, to increase the army's combat capability and improve the armaments of outsider states or "failed" states that support or finance terrorist grouping or contributing to large-scale terrorist attacks by both organized groups and "individuals"[3].

[1] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 18).
[2] Шваб, К. (2019). *Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію*. Харків: КСД.
[3] Ibid, 101-141.

For example, implantable and digital vision technologies can be used to interfere with privacy, identity theft or disabling electronic identification systems[1]. Additive production technologies can be used to produce weapons that are difficult to identify and prevent its illegal use. 3D printing is also used for the production of chemical, biological and nuclear weapons, for creation of details for the fuel systems of nuclear reactors, missiles and warheads. In combination with artificial intelligence or nanotechnology, additive technologies can become even more dangerous [2]. According to experts, the potential for the use of such innovations can turn into a kind of "black swan", if used as part of the military strategy of the state aimed at strengthening military capabilities[3].

Unmanned aerial vehicles are now used not only for intelligence purposes, communication or transferring of medicine, but also for identification of targets, delivering of ammunition or striking[4]. Artificial intelligence technologies are actively used to improve these means of confrontation, which significantly increases their combat effectiveness. Artificial intelligence is also used to create "smart materials", which allows to achieve greater success in reducing the visibility of samples of military and special equipment and increases the efficiency of intelligence, such as the use of "Stealth"[5]. Nowadays advances in quantum cryptography are becoming more and more important, which not only enables the secure transmission of information, but also creates new problems related to intelligence collection[6].

The world's leading armies are already equipped with a variety of systems that use autonomous robotics (such as turret robots on a moving platform) to search or even destroy targets, which significantly enhances the striking power of military units. Currently, experts do not have a single opinion on the use of robotics in the military sphere. First, the legitimacy of robots being classified as humane weapons remains unresolved, as autonomous weapons systems, once activated, can select and hit targets without further human intervention, and the ability to program artificial intelligence robots to comply with international humanitarian law[7]. Secondly, the use of autonomous military systems has not acquired a final international legal form, and therefore they can be used uncontrollably by both states and terrorist groups, which will lead to a violation of the balance of power in world geopolitics. Third, the production of such systems becomes simpler and cheaper due to the spread of three-dimensional printing technologies. Fourth, it is difficult to identify the source of the threat of using such technologies, which makes it impossible to identify the initiator and bring him to justice (for example, in the current conflict in Syria, a drone attack on a Russian-Syrian base, the source of which has not been officially identified)[8].

---

[1] Шваб, К. (2019). *Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію*. Харків: КСД, 102; Charles, A. (2013). Google Glass: is it a threat to our privacy? *Guardian* <https://www.theguardian.com/technology/2013/mar/06/google-glass-threat-to-our-privacy> (2017, September, 18); Корелина, О. (2018). В Китае создают тотальную систему распознавания лиц граждан. Она поможет ловить преступников и собирать данные на всех остальных. *Meduza* <https://meduza.io/feature/2018/02/11/v-kitae-sozdayut-totalnuyu-sistemu-raspoznavaniya-lits-grazhdan-ona-pomozhet-lovit-prestupnikov-i-sobirat-dannye-na-vseh-ostalnyh> (2021, September, 18).

[2] Fernandez, E. (2019). Soon, People May Be Able To Use 3D Printers To Build Weapons Of Mass Destruction *Forbes* <https://www.forbes.com/sites/fernandezelizabeth/2019/09/17/soon-people-may-be-able-to-use-3d-printers-to-build-weapons-of-mass-destruction/?sh=12dfb0ee6c92> (2021, September, 19).

[3] Christopher, D., Christopher, G., Dalnoki-Veress, F., Pomper, M., Shaw, R. (2019). WMD Capabilities Enabled by Additive Manufacturing. NDS Report 1908. *James Martin Center for Nonproliferation Studies* <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/2019/09/NDS_Report_1908_WMD_AM_2019.pdf> (2021, September,19).

[4] BBC (2012). *Drones: What are they and how do they work?* <https://www.bbc.com/news/world-south-asia-10713898> (2021, September, 19).

[5] Изюмов, Д. Б., Кондратюк, Е. Л., Гренчихин, А. В., Логунов, А. Б. (2018) Использование искусственного интеллекта в вопросах обеспечения национальной безопасности США. *Инноватика и экспертиза, 3 (24)*, 169.

[6] Chen, S. (2017). Chinese Satellite Relays a Quantum Signal Between Cities. *WIRED* <https://www.wired.com/story/chinese-satellite-relays-a-quantum-signal-between-cities/> (2021, September, 19).

[7] Department of Defense (2012). *Autonomy in Weapon Systems.* Directive. *Number 3000.09* <https://www.hsdl.org/?view&did=726163> (2021, September, 19); Walsh, T. (2019). A.I. Expert, Is Racing to Stop the Killer Robots. *The New York Times* <https://www.nytimes.com/2019/07/30/science/autonomous-weapons-artificial-intelligence.html?auth=link-dismiss-google1tap> (2021, September, 19).

[8] Walsh, T. (2019). A.I. Expert, Is Racing to Stop the Killer Robots. *The New York Times* <https://www.nytimes.com/2019/07/30/science/autonomous-weapons-artificial-intelligence.html?auth=link-dismiss-google1tap> (2021, September, 19).

The growing number of Internet users and people who regularly use various devices of Internet of things in everyday life, has led to further actualization of the problem of cybersecurity and resilience of networks to various attacks. This makes the information infrastructure extremely vulnerable, especially in the context of connecting critical energy facilities, transport management or medical services, which can lead not only to technical or software failures, but also to real human casualties[1].

Space-based systems, which now provide communication and global surveillance, can also be critically vulnerable to cyberattacks. As these systems are cyberphysical, cyber-attacks can not only lose or damage important data, disrupt satellites, and have a direct impact on the physical world (for example, used as a kinetic weapon to hit other elements of space infrastructure)[2]. The situation can be complicated by the fact that implementation of such an attack does not require significant resources, cyberattacks can be carried out by private groups or individuals. Thus, there is a situation where a state or non-state entity that does not have internal cyber capabilities can potentially pose a threat to the cyberspace of countries and regions of the world[3].

Thus, the rapid information and scientific and technological development is one of the most important factors in the transformation of the modern security paradigm. At the same time, the dual nature of the use of scientific and technological progress has an ambiguous impact on geopolitical rivalry, turning scientific achievements into a powerful weapon that can destabilize the international system of peacekeeping and security[4]. According to the Report of the World Economic Forum "Global Risks" (2020), 5G networks, quantum technologies and artificial intelligence are becoming a major challenge for the security system, as they can be used to build military capabilities or to improve methods of warfare[5]. The main challenges for progressive global development of the world have been identified in the document. They are cyber risk fragmentation and destruction of information infrastructure as well as deepening the digital divide, which today leads to increased distrust of technological advances and negative perceptions of scientific and technological development. Of concern is the fact that in the absence of an effective management system for scientific and technological development with the constant growth of technology penetration into all spheres of society, this can lead not only to aggravation of geopolitical confrontation, but also to increasing the consequences of cyber weapons, as technology penetration in the physical world forms the so-called cyberphysical systems[6].

It should be noted that the problem of the dual nature of the use of scientific and technological achievements has long been discussed by UN experts in the formation of the international legal framework of the global system of peace and security. Since the late 90's of the twentieth century issues of the impact of scientific and technological development on international security were constantly discussed at the UN General Assembly. The result of the discussions was the adoption of resolutions "The role of science and technology in the context of international security and disarmament" and "Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security", which are reviewed and supplemented every year[7]. At the same time, experts and representatives of the governments of UN member states failed to develop a common position on the principles of international information security, modern information weapons and the dual nature of the use of information and scientific and technological developments, as well as the convention on international information security. So, despite the desire of states to develop common standards of conduct in the global information space in order to reduce the probability of using the results of scientific progress to destroy the global security environment,

[1] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 19).
[2] Ibid.
[3] Harrison, T., Johnson, K., Roberts, T.G. (2019). Space Threat Assessment 2019. A Report of The CSIS Aerospace Security Project. *The Aerospace Security Project* <https://aerospace.csis.org/wp-content/uploads/2019/04/SpaceThreatAssessment2019-compressed.pdf>, 5. (2021, September, 19).
[4] World Economic Forum (2020). *Global Risks Report 2020* <http://www3.weforum.org/>, 61. (2021, September, 16).
[5] Ibid, 62.
[6] Ibid, 63.
[7] United Nations (2021). *Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security* <https://www.un.org/disarmament/ict-security/> (2021, September, 16); UN. General Assembly (1999). *Role of science and technology in the context of international security and disarmament* <https://digitallibrary.un.org/record/399865> (2021, September, 19).

the issue remains unresolved and needs further consideration. Thus, the lack of effective mechanisms for international legal regulation of various aspects of information security leads to further escalation of global geopolitical tensions and improvement of means of warfare.

Rapid scientific and technological developments have also affected other challenges and threats to the global, regional and national security system, significantly enhancing their impact. Therefore, the issue of transformation of the security paradigm in the context of the formation of digital civilization should be considered as a set of problems that may not be directly related to technology itself, but can be significantly exacerbated by them. For example, the formation of the modern security environment is significantly influenced by the growth of non-military factors of socio-economic and resource-environmental nature. But in the context of growing global geopolitical tensions, the most pressing issues remain purely military which in the conditions of inefficiency of mechanisms of the international legal regulation of development and use of modern scientific and technological innovations can lead to further deepening confrontation between various actors in international relations.

For example, among the general factors of a military nature that influence the change of the security paradigm, experts identify the trend of constant growth of conflict in the world community, increasing military power, which leads to a change in the balance of power in modern international relations, increasing global arms market activities and acts of civil disobedience. According to analytical studies of the Global Peace Index for 2019 and 2020, although there is a tendency in the world to reduce the total number of cross-border conflicts, but the scale of their consequences for the regional and global security system is growing significantly. Therefore, the world community seeks to pay more attention to conflict prevention and preventive action to identify potential sources of tension and confrontation. The reports also note that the number of more peaceful countries is constantly increasing, but so is the number of less peaceful ones. At the same time, the gap between them in the basic indicators of socio-economic and political development is growing. The number of victims of direct hostilities, terrorist attacks or extremist actions is also increasing, leading to an increase in uncontrolled migration and an increase in the number of refugees[1].

Within the existing conflicts, the information component is gradually increasing, which may increase the effect of destructive influence on the enemy, forming a new dimension of confrontation – informational or hybrid (for example, in the conflicts between India and Pakistan, Israel and Palestine or Ukraine and Russia). At the same time, as noted in the Global Terrorism Index 2020, the conflicts remain the main driving force of terrorist activity in the countries most affected by this phenomenon, such as Afghanistan, Nigeria, Syria, Somalia, Yemen, etc[2]. Of course, the situation in different countries may differ significantly, but the trend is still global and can significantly influence the political decisions of governments and international institutions in the field of security.

With the constant increase in the number of internal conflicts involving paramilitary groups and the scale of extremist activities, the process preventing terrorist acts is significantly complicated, but does not lose its relevance. Terrorist activities are significantly modernized by increasing access to modern weapons, including cyber or biological weapons, which in turn leads to an increase in losses from their use for terrorist purposes. According to experts, these types of weapons, which can easily fall into the hands of terrorists, criminals or so-called "individuals", are extremely difficult to identify, and therefore the security system becomes more vulnerable, which in turn leads to the need to review existing mechanisms to counter challenges and threats at both the national and global levels[3].

The emergence of new forms of terrorist financing, such as the use of charities or fake companies, crowdsourcing, online payments and cryptocurrencies, also plays an important role in the growth of terrorist activity. According to RAND experts, today terrorist and criminal groups are actively using

[1] Institute for Economics & Peace (2019). *Global Peace Index 2019 Measuring Peace In A Complex World* <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI-2019web.pdf> (2021, September,20); Global Peace Index 2020. Measuring Peace In A Complex World (Institute for Economics & Peace) https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI_2020_web.pdf> (2021, September,20).

[2] Institute for Economics & Peace (2020). *Global Terrorism Index 2020: The ten countries most impacted by terrorism* <https://www.visionofhumanity.org/global-terrorism-index-2020-the-ten-countries-most-impacted-by-terrorism/> (2021, September, 20).

[3] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 19).

the capabilities of the darknet to gain access to modern weapons. Unfortunately, the issue of resolving this problem remains open and continues to be investigated by experts[1].

An important factor influencing the change in the security paradigm is the desire of states in the face of growing instability and uncertainty in world development to increase their own capabilities of defense and defense against internal and external threats to the national security system. This, in turn, leads to a number of steps that significantly change the balance of power in international relations. First, among the trends, experts note an increase in total spending on the military sphere. Thus, the largest growth in the last two years took place in countries such as China, Turkey and Saudi Arabia, and the five countries of the world – the United States, China, Saudi Arabia, India and France. These countries account over 60% of world military spending[2]. This trend in the face of rising uncertainty and conflict in the world will continue to grow[3]. Therefore, it is projected that by 2030 the world's military arsenals may double, and the military spending of the Asia-Pacific region alone will exceed that of North America (for example, India plans to increase defense spending to $ 654 billion by 2045, which will exceed similar costs of all EU countries)[4].

Secondly, the volume of the world armaments market is increasing, and the main importers are the countries of Asia, Oceania and the Middle East. Already in 2019, the five largest weapon exporters accounted for 74% of total weapon exports – the United States (33%), Russia (23%), China (6.2%), France (6%) and Germany (5.6%). The largest importers are India and the Middle East – Saudi Arabia, Qatar, Egypt, the UAE, which are trying to buy weapons from various suppliers to reduce dependence on other countries in security and defense, including the United States[5]. Third, there is the change in the balance of power due to the continued increasing in military power. For example, it is predicted that by 2030 the most powerful in the world will be the armed forces of the United States, China, Russia, France and India[6]. The most significant pace is increasing the military and technical superiority of China, which by 2035 plans to completely modernize the armed forces and reach maximum power by 2050[7]. The realization of such ambitious goals is planned due to the introduction of modern innovative scientific and technological achievements in the military sphere (high-tech weapons, modern aerospace equipment, robotics, artificial intelligence, quantum technologies, etc.)[8]. In addition, as China is a powerful geopolitical actor and actively

[1] Paoli, G. P., Aldridge, J., Ryan, N., Warnes, R. (2017). Behind the curtain. The illicit trade of firearms, explosives and ammunition on the dark web. *RAND Corporation* <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2000/RR2091/RAND_RR2091.pdf> (2021, September, 20).

[2] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 19).

[3] SIPRI (2019). *Military expenditure by region in constant US dollars* <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20world%20regions%20from%201988%E2%80%932018%20%28pdf%29.pdf> (2021, September, 19); Tian, N., Fleurant, A., Kuimova, A, Wezeman, P.D., Wezeman S.T. (2019). Trends In World Military Expenditure. *SIPRI* <https://sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018_0.pdf> (2021, September, 20).

[4] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 19).

[5] SIPRI (2017). *Рост объёма поставок вооружений обусловлен высоким спросом на Ближнем Востоке и в Азии. Press release EMBARGO* <https://www.sipri.org/sites/default/files/AT-Press-Release-RUS.pdf> (2021, September, 20); SIPRI (2017). *Increase in arms transfers driven by demand in the Middle East and Asia* <https://www.sipri.org/media/press-release/2017/increase-arms-transfers-driven-demand-middle-east-and-asia-says-sipri> (2021, September, 21).

[6] Farley, R. (2018). In 2030, These 5 Nations Will Have the World's Most Powerful Armies on the Planet. *Center for the National Interest* <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/2030-these-5-nations-will-have-the-worlds-most-powerful-25074> (2021, September,21).

[7] Meia Nouwens (2018). China's military power is growing faster than you think. *IISS* <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2018/02/china-military-faster> (2021, September, 21).

[8] Net Politics (2018). Why Does Everyone Hate Made in China 2025? *Council on Foreign Relations* <https://www.cfr.org/blog/why-does-everyone-hate-made-china-2025> (2021, September, 21); Knight, W. (2017). China Plans to Use Artificial Intelligence to Gain Global Economic Dominance by 2030. The country's government has announced a scheme to surpass Western nations and shape the future of AI. *MIT Technology Review* <https://www.technologyreview.com/2017/07/21/150379/china-plans-to-use-artificial-intelligence-to-gain-global-economic-dominance-by-2030> (2021, September, 21); Hui, L. (2018). China's "Micius" completes intercontinental quantum key distribution. *Xinhua* <http://www.xinhuanet.com/english/2018-01/22/c_136915204.htm> (2021, September, 21).

involved in shaping the modern international security system, further increasing of military power can lead to getting of the Chinese high-tech military technology to the unfriendly countries or other actors that threaten the global peacekeeping system and stability[1].

Conclusion. The nature and pace of modern information and scientific and technological development leads to addressing the problem of contradictory consequences of this process for the existing global system of peace and security. According to the analysis, the vast majority of technological advances, which now lead to significant positive changes in the field of economy, public administration or social development, have a dual nature of use, which significantly reduces the level of trust to them. Thus, achievements in robotics, artificial intelligence, additive manufacturing can be used to enhance the combat effectiveness of the armed forces of hostile states, through the expansion of the global network and the emergence of the so-called darknet, become available to terrorist and criminal groups in biotechnology and genetic engineering. The formation of cyberphysical systems leads to the gradual blurring of the boundaries between the cybernetic and physical worlds, and hence the interpenetration of threats that are characteristic of one of the dimensions. In addition, today, in the conditions of deepening geopolitical confrontation between the leading actors of international relations, there is intensifying tendency to significant technological modernization of the armed forces and increasing of the defense potential for protection against external threats. In these circumstances, the problem of revision of security paradigm is very urgent and needs rethinking, taking into account the realities of modern challenges and threats which humanity is facing. The development of a new security paradigm will not only take into account the realities of the modern world, but also create conditions for its progressive development.

References:

1. BBC (2012). *Drones: What are they and how do they work?* <https://www.bbc.com/news/world-south-asia-10713898> (2021, September, 19). [in English].
2. Charles, A. (2013). Google Glass: is it a threat to our privacy? *Guardian* <https://www.theguardian.com/technology/2013/mar/06/google-glass-threat-to-our-privacy> (2017, September, 18). [in English].
3. Chen, S. (2017). Chinese Satellite Relays a Quantum Signal Between Cities. *WIRED* <https://www.wired.com/story/chinese-satellite-relays-a-quantum-signal-between-cities/> (2021, September, 19). [in English].
4. Christopher, D., Christopher, G., Dalnoki-Veress, F., Pomper, M., Shaw, R. (2019). WMD Capabilities Enabled by Additive Manufacturing. NDS Report 1908. *James Martin Center for Nonproliferation Studies* <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/2019/09/NDS_Report_1908_WMD_AM_2019.pdf> (2021, September,19). [in English].
5. Department of Defense (2012). *Autonomy in Weapon Systems.* Directive. *Number 3000.09* <https://www.hsdl.org/?view&did=726163> (2021, September, 19). [in English].
6. European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September, 19). [in English].
7. Farley, R. (2018). In 2030, These 5 Nations Will Have the World's Most Powerful Armies on the Planet. *Center for the National Interest* <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/2030-these-5-nations-will-have-the-worlds-most-powerful-25074> (2021, September,21). [in English].
8. Fernandez, E. (2019). Soon, People May Be Able To Use 3D Printers To Build Weapons Of Mass Destruction *Forbes* <https://www.forbes.com/sites/fernandezelizabeth/2019/09/17/soon-people-may-be-able-to-use-3d-printers-to-build-weapons-of-mass-destruction/?sh=12dfb0ee6c92> (2021, September, 19). [in English].
9. Global Peace Index 2020. Measuring Peace In A Complex World (Institute for Economics & Peace) https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI_2020_web.pdf> (2021, September, 20). [in English].
10. Harrison, T., Johnson, K., Roberts, T.G. (2019). Space Threat Assessment 2019. A Report of The CSIS Aerospace Security Project. *The Aerospace Security Project* <https://aerospace.csis.org/wp-content/uploads/2019/04/SpaceThreatAssessment2019-compressed.pdf>, 5. (2021, September, 19). [in English].
11. Hui, L. (2018). China's "Micius" completes intercontinental quantum key distribution. *Xinhua* <http://www.xinhuanet.com/english/2018-01/22/c_136915204.htm> (2021, September, 21). [in English].
12. Institute for Economics & Peace (2019). *Global Peace Index 2019 Measuring Peace In A Complex World* <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI-2019web.pdf> (2021, September,20). [in English].

[1] European Commission (2021). *Changing security paradigm* <https://knowledge4policy.ec.europa.eu/changing-security-paradigm_en> (2021, September,21).

13. Institute for Economics & Peace (2020). *Global Terrorism Index 2020: The ten countries most impacted by terrorism* <https://www.visionofhumanity.org/global-terrorism-index-2020-the-ten-countries-most-impacted-by-terrorism/> (2021, September, 20). [in English].
14. Knight, W. (2017). China Plans to Use Artificial Intelligence to Gain Global Economic Dominance by 2030. The country's government has announced a scheme to surpass Western nations and shape the future of AI. *MIT Technology Review* <https://www.technologyreview.com/2017/07/21/150379/china-plans-to-use-artificial-intelligence-to-gain-global-economic-dominance-by-2030> (2021, September, 21). [in English].
15. Meia Nouwens (2018). China's military power is growing faster than you think. *IISS* <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2018/02/china-military-faster> (2021, September, 21). [in English].
16. Net Politics (2018). Why Does Everyone Hate Made in China 2025? *Council on Foreign Relations* <https://www.cfr.org/blog/why-does-everyone-hate-made-china-2025> (2021, September, 21). [in English].
17. Paoli, G. P., Aldridge, J., Ryan, N., Warnes, R. (2017). Behind the curtain. The illicit trade of firearms, explosives and ammunition on the dark web. *RAND Corporation* <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2000/RR2091/RAND_RR2091.pdf> (2021, September, 20). [in English].
18. SIPRI (2017). *Increase in arms transfers driven by demand in the Middle East and Asia* <https://www.sipri.org/media/press-release/2017/increase-arms-transfers-driven-demand-middle-east-and-asia-says-sipri> (2021, September, 21). [in English].
19. SIPRI (2017). Rost obyoma postavok vooruzheniy obuslovlen vysokim sprosom na Blizhnem Vostoke i v Azii [Arms supply growth is driven by strong demand in the Middle East and Asia]. *Press release EMBARGO* <https://www.sipri.org/sites/default/files/AT-Press-Release-RUS.pdf> (2021, September, 20). [in Russian].
20. SIPRI (2019). *Military expenditure by region in constant US dollars* <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20world%20regions%20from%201988%E2%80%932018%20%28pdf%29.pdf> (2021, September, 19). [in English].
21. Tian, N., Fleurant, A., Kuimova, A, Wezeman, P.D., Wezeman S.T. (2019). Trends In World Military Expenditure. *SIPRI* <https://sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018_0.pdf> (2021, September, 20). [in English].
22. UN. General Assembly (1999). *Role of science and technology in the context of international security and disarmament* <https://digitallibrary.un.org/record/399865> (2021, September, 19). [in English].
23. United Nations (2021). *Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security* <https://www.un.org/disarmament/ict-security/> (2021, September, 16). [in English].
24. Walsh, T. (2019). A.I. Expert, Is Racing to Stop the Killer Robots. *The New York Times* <https://www.nytimes.com/2019/07/30/science/autonomous-weapons-artificial-intelligence.html?auth=link-dismiss-google1tap> (2021, September, 19). [in English].
25. World Economic Forum (2020). *Global Risks Report 2020* <http://www3.weforum.org/>, 61. (2021, September, 16). [in English].
26. Izyumov, D. B., Kondratyuk, Ye. L., Grenchikhin, A. V., Logunov, A. B. (2018) Ispolzovaniye iskusstvennogo intellekta v voprosakh obespecheniya natsionalnoy bezopasnosti SSHA [The use of artificial intelligence in matters of US national security]. *Innovatika i ekspertiza* [Innovation and expertise], *3 (24)*, 169. [in Russian].
27. Korelina, O. (2018). V Kitaye sozdayut totalnuyu sistemu raspoznavaniya lits grazhdan. Ona pomozhet lovit prestupnikov i sobirat dannyye na vsekh ostalykh [In China, they create a total system for recognizing the faces of citizens. She will help catch criminals and collect data on everyone else]. *Meduza* <https://meduza.io/feature/2018/02/11/v-kitae-sozdayut-totalnuyu-sistemu-raspoznavaniya-lits-grazhdan-ona-pomozhet-lovit-prestupnikov-i-sobirat-dannye-na-vseh-ostalnyh> (2021, September, 18). [in Russian].
28. Schwab, K. (2019). *Chetverta promyslova revolyutsiya. Formuyuchy chetvertu promyslovu revolyutsiyu* [The fourth industrial revolution. Forming the fourth industrial revolution]. Kharkiv: KSD. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.2

Oleksandr Cheban
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9197-4609
Odesa Center for Nonproliferation, Ukraine

CORRELATION BETWEEN NEGOTIATIONS OVER IRAN NUCLEAR DEAL AND ESCALATION AT SEA IN THE FIRST HALF OF 2021

The article reminds that the situation around the Iranian nuclear program and regional policy remained very tense during last years. The research was conducted to try to find out why the maritime security in the Gulf region continued to deteriorate due to tension around Iran even despite the negotiations that were aimed to prevent escalation of the situation around the Iranian nuclear program that took place in the first half of 2021. The article reveals that the number of incidents at sea in the Gulf region was particularly high during the diplomatic efforts to decrease tension around Iran's nuclear program and regional policy. The paper offered a hypothesis that the escalation of situation at sea was interconnected with the negotiations to revive the nuclear deal with Iran or Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA). The data about sea incidents in the Gulf region was studied in the article as well as the experts' assessments of these incidents. The methods of comparative and content analysis were applied in the article to analyse and compare the attacks against the Iranian ships as well as attack against other ships that were most likely conducted by Iran. It was shown in the article that some of the dangerous attacks against the Iranian ships were most likely organized by Israel who opposes the JCPOA and might have tried to convince Iran to withdraw from negotiations on resuming this nuclear deal by provoking sea incidents. As a result of the research, it was also discovered that some other sea incidents were most likely organized by Iran, which might have tried to use these incidents to push the United States to agree with a better nuclear deal for Iran. The article concluded that Iran tried to demonstrate that despite some concessions in the nuclear field, it would continue its anti-US and anti-Israeli policy in the Middle East region, and this policy includes provoking sea incidents against the ships connected with Iran's adversaries. The article also supposes that even if Iran reaches the nuclear deal, the situation at sea would most likely remain tense. The results and conclusions of the article can be practically used for the further analysis of the maritime security in the Gulf region and its connection with the development of the Iranian nuclear program.

Keywords: Iranian nuclear program, maritime security, sea incidents, Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), nuclear negotiations, attacks against the ships.

Defining the problem. The crisis over the Iranian nuclear program led to increasing tension in the Middle East region, and this tension also included the worsening maritime security in and beyond Gulf region. After US President Donald Trump withdrew the United States from the nuclear deal with Iran or Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) in 2018, the number of dangerous incidents and attacks against the ships of Iran and other countries dramatically increased. Nevertheless, even after the next US president Joe Biden declared his intention to resume the JCPOA, the tension at sea remained high. Before and during the peaceful nuclear negotiations between Iran and P5+1 states (China, France, Germany, Russia, United Kingdom, and United States) in February – June 2021 the number of sea incidents was particularly high. Therefore, it is important to study why the situation at sea worsened despite diplomatic efforts and peaceful initiatives to solve the problem of Iran's nuclear program and decrease tension around this country.

The problem of studying interdependence between nuclear negotiations with Iran and sea incidents is connected with the following research questions:

– Compare the reasons and timeframe of the nuclear developments of Iran in the first half of 2021 with the sea incidents that were aimed against Iran or might have been provoked by Iran

– Discover whether the direct connection between sea incidents and nuclear negotiations existed

– Analyse what lessons could be drawn from studying escalation at sea during the six rounds of negotiations between Iran and P5+1 in April – June 2021.

Analysis of the previous publications. The problem of the Iranian maritime policy and its connection with the Iranian nuclear strategy was considered in not so many research papers. It is worth to mention the publication of Christopher Harmer, who considered the Iranian naval and maritime strategy in his report[1], which was written in 2013 but still remains relevant because the author studied the evolution of the Iranian navy and commercial fleet and correctly defined the trends of their development that still take place. Kenneth Katzman, Neelesh Nerurkar and their co-authors in their report for the US Congress, which was prepared in 2012, considered Iran's threat to the Strait of Hormuz[2] and also studied the influence of the situation around Iran's nuclear program on its naval and maritime strategy. Another aspect of the maritime security in the Gulf region, which is not discussed in detail in the academic literature, is considered in the commentary of Edgar Tam, *former Iran country director in the US Office of the Secretary of Defense, and Pierre Morcos, former deputy head of the Strategic Affairs and Cybersecurity Division in the French foreign service*[3]. *These authors discuss the efficiency of two international coalitions to secure the navigation in the Strait of Hormuz – the US-led* International Maritime Security Construct, also known as Operation Sentinel, and European Maritime Awareness in the Strait of Hormuz, or Operation Agenor. Different aspects of the Iranian maritime and naval strategy are discussed in the analytical report[4] of Farzin Nadimi, associate fellow of the Washington Institute for Near East Policy. In this research paper, the author focuses mostly on discussing the military aspects of the Iranian naval strategy, but also in some chapters of his work considers legal and security dimensions of the commercial vessels' navigation in the Persian Gulf.

The **objective** of this article is to study how the negotiations on resuming Iran nuclear deal affected the escalation in the Persian Gulf and other seas, and how the sea incidents with possible or confirmed Iran's involvement could influence the nuclear negotiations.

Methodology. The method of comparative analysis was used in the article to analyse the connection between sea incidents and nuclear negotiation with Iran. The method of content analysis was used to study the political statements and experts' assessments related to the possible Iran's involvement into sea incidents.

The **hypothesis** of this article is that the Iranian nuclear policy and maritime strategy are connected, and Iran's adversaries also sometimes try to influence the situation around Iran's nuclear program by provoking incidents against the Iranian ships. Iran may also have responded by attacking the commercial or military ships of other countries to revenge for attacks against the Iranian nuclear facilities or other important targets, although Iran often does not admit its responsibility for provoking sea incidents, unless the foreign ships are not seized and kept in Iran.

The main material. The beginning of the presidential term of US President Joe Biden in January 2021 was connected with the expectations of resuming US participation in JCPOA and decreasing tension around Iran. The previous US President Donald Trump imposed strict economic sanctions on Iran in 2018, although Iran fulfilled its obligations under JCPOA until 2019[5]. However, after the unilateral US withdrawal from JCPOA and imposing sanctions, Iran decided to respond by gradual reducing of its participation in the nuclear deal. In 2019 – 2021, Iran was increasing the levels and scope of uranium

[1] Harmer, C. (2013). *Iranian Naval and Maritime Strategy*. Washington DC: Institute for the Study of War. <https://www.jstor.org/stable/resrep07898?seq=6#metadata_info_tab_contents> (2021, September, 25).

[2] Katzman, K., Nerurkar, N. (2012). Iran's Threat to the Strait of Hormuz. *Congressional Research Service* <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R42335.pdf> (2021, September, 25).

[3] Tam, E., Morcos, P. (2021). Building Maritime Security Coalitions – Lessons Learned from The Strait of Hormuz. *War on the Rocks, June 14.* <https://warontherocks.com/2021/06/building-maritime-security-coalitions-lessons-learned-from-the-strait-of-hormuz/> (2021, September, 25).

[4] Nadimi, F. (2020). Iran's Evolving Approach to Asymmetric Naval Warfare: Strategy and Capabilities in the Persian Gulf. *Washington Institute, April 24*. <https://www.washingtoninstitute.org/media/591?disposition=inline> (2021, September, 25).

[5] Radio Free Europe. Radio Liberty (2019). *IAEA Report Says Iran Continues to Comply with Nuclear Deal* <https://www.rferl.org/a/iaea-report-says-iran-continues-to-comply-with-nuclear-deal/29974795.html> (2021, September, 25).

enrichment and decreasing its cooperation with the International Atomic Energy Agency (IAEA)[1] in order to convince the United States to lift the economic sanctions or make the European allies of the United States to support Iran despite the US sanctions[2].

While the situation around the Iranian nuclear program worsened, the regional and maritime security also deteriorated. In particular, the number of suspicious sea incidents near the Persian Gulf and in other seas dramatically increased. It seems that the escalation of the situation at sea in the Middle East region and beyond was often connected with the Iranian nuclear developments, as it will be demonstrated below.

Despite diplomatic efforts to solve the problem of the Iranian nuclear program and other security challenges related to Tehran's regime, the situation at sea remained very tense in the first half of 2021. For example, on 26 February 2021, Israeli-owned cargo ship "Helios Ray" was damaged by two limpet mines in the Gulf of Oman, and Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu blamed Iran for the attack, although Tehran denied its responsibility[3]. Just two weeks later, on 10 March 2021, Iranian container ship "Shahr-e Kord" was hit by an explosive object about 50 miles off the Israeli coast, and Israel was suspected in arranging attack against this Iranian ship[4]. Other two weeks later, on 25 March 2021, Israeli-owned cargo ship "Lori" was struck by a missile in the Arabian Sea, and Iran was believed to be behind this missile attack[5]. During all these incidents, there were no casualties, but they led to increasing tension in Iran-Israeli relations.

Thus, three attacks against the commercial ships happened in the Gulf region during one month only (February – March 2021). Interestingly, this period was also marked by significant diplomatic efforts to solve the problem of the Iranian nuclear program. On 21 February 2021, the IAEA and Iran signed a technical agreement that allowed to the IAEA inspectors to have access to the cameras at the Iranian nuclear facilities[6] even despite previous Iran's decision to refuse from its JCPOA commitment to provide a full access to its facilities for the IAEA[7].

The technical agreement between Iran and IAEA created a possibility to prepare the direct negotiations between Iran and P4+1 (China, France, Germany, Russia, and United Kingdom) and indirect talks between Iran and USA to resume their full compliance with the JCPOA. These talks finally started in April 2021, and the aforementioned three incidents at sea during February – March 2021, could create difficulties for the restart of those talks.

The interconnection between the attacks against the ships and nuclear negotiations became even more obvious, after these talks began and continued in April – June 2021. Exactly on the same day when the nuclear talks with Iran started in Vienna (on 6 April 2021)[8], the Iranian ship "Saviz" was damaged by a mine planted on its hull in the Red Sea near Djibouti[9]. It seems that the Iranian ship was damaged

[1] Metzler, K., Rising, D. (2020). UN agency: Iran violating all restrictions of nuclear deal. *Associated Press, June 5*. <https://apnews.com/article/europe-united-nations-ap-top-news-international-news-iran-8a87a9dff7faae6b54461d5541e78bd0> (2021, September, 25).

[2] Wintour, P. (2019). Iran breaks nuclear deal and puts pressure on EU over sanctions. *The Guardian, July 1.* <https://www.theguardian.com/world/2019/jul/01/iran-breaks-nuclear-deal-and-puts-pressure-on-eu-over-sanctions> (2021, September, 25).

[3] Iran Primer (2021). *Israel-Iran Conflict at Sea* <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/apr/14/israel-iran-conflict-sea> (2021, September, 25).

[4] Reuters (2021). *Iranian ship hit in attack in Mediterranean, company says* <https://www.reuters.com/article/iran-ship-int-idUSKBN2B41SC> (2021, September, 25).

[5] Iran Primer (2021). *Israel-Iran Conflict at Sea* <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/apr/14/israel-iran-conflict-sea> (2021, September, 25).

[6] US News (2021). *IAEA Strikes Deal with Iran to Cushion Coming Blow of Slashed Access.* <https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-02-21/iaea-chief-says-struck-deal-with-iran-to-mitigate-it-cutting-cooperation> (2021, September, 25).

[7] Murphy, F. (2021). Iran tells IAEA it plans to scale back cooperation in a week. *Reuters, February 16.* <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-iaea-iduskbn2ag2hg> (2021, September, 25).

[8] Motamedi, M. (2021). Iran says initial nuclear talks with world powers 'constructive'. *Al Jazeera, April 6.* <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/6/vienna-talks-iran-and-world-powers-begin-nuclear-negotiations> (2021, September, 25).

[9] Gambrell, J. (2021). Iran ship said to be Red Sea troop base off Yemen attacked. *Associated Press, April 7.* <https://apnews.com/article/dubai-iran-united-arab-emirates-persian-gulf-tensions-yemen-9c89b8a5571468f1f12be535e8825212> (2021, September, 25).

by Israel, which strongly opposed resuming the JCPOA[1] and which might have been interested to provoke Iran to stop its participation in negotiations with P5+1 states in Vienna.

On 13 April 2021, a missile or an unmanned drone hit the Israeli-owned cargo ship "Hyperion Ray" near the port of Fujairah in the United Arab Emirates[2]. This attack can be considered as Iran's response on a devastating cyber-attack against the main Iranian uranium enrichment facility in Natanz that was conducted presumably by Israel two days earlier (on 11 April 2021) [3].

On 26 April 2021another dangerous sea incident with confirmed Iran's participation took place. The fast attack boats of the Islamic Revolution Guard Corps Navy (IRGCN) came dangerously close (less than 100 m) to the US patrol ship near the Strait of Hormuz[4], and the US ship fired warning shots to avoid collision[5]. This was the first time since 2017 when the US ship had to fire warning shots at the Iranian boats. Thus, this incident reflected the growing tension at sea and in the entire Gulf region. And again, like the previously mentioned cases, the incident with the warning shots happened almost immediately after an important event that was connected with the Iranian nuclear policy. Just one day before dangerous manoeuvres of the Iranian boats close to the US ship, the mass media received the leakage of interview of the Iranian foreign affairs minister Javad Zarif, which was not intended to be published soon. In this leaked interview, the Iranian official from relatively moderate government of President Hassan Rouhani criticized the Iranian ultraconservative institutions like Islamic Revolution Guard Corps (IRGC), which, according to Zarif's leaked interview, created obstacles for government's efforts to resume the nuclear deal and improve Iran's relations with the western powers[6]. The dangerous manoeuvres of the IRGC boats on next day after publishing scandal Zarif's interview looked like a confirmation of his critics of the Iranian hardliners camp. It seems that it was not a coincidence that the leakage of Zarif's interview to the press and dangerous manoeuvres of the IRGCN fast boats happened almost at the same time. Perhaps, in such a way the Iranian hardliners who dominated the Iranian politics wanted to send a message to the international community that Iran would be ready to make concessions in the nuclear field only but not in the regional policy issues.

A similar incident with the dangerous manoeuvres of the Iranian speed boats close to the US ship happened on 10 May 2021, and this time the US coast guards fired warning shots again to avoid collision[7]. This incident happened in the middle of the difficult talks over resuming JCPOA and could also damage the negotiation process.

On 2 June 2021 another dangerous incident happened, which might also have been organized to disrupt Iran's nuclear negotiations with the P5+1 powers. On this day, the biggest Iranian ship "Kharg" faced fire and sunk near the Iranian port of Jask despite the efforts of the Iranian forces to save it. Few crew members were injured but no casualties were reported. It was suspected that the ship was heavily damaged by the Israeli attack although Israel did not confirm its participation in this incident[8].

---

[1] Bredemeier, K. (2021). Israel Voices Opposition to Revamped Iran Nuclear Deal. *Voice of America, June 27.* <https://www.voanews.com/a/middle-east_israel-voices-opposition-revamped-iran-nuclear-deal/6207542.html> (2021, September, 25).

[2] Times of Israel (2021, April 13). *Israeli-owned ship said attacked off UAE coast amid sky-high tensions with Iran.* <https://www.timesofisrael.com/israeli-owned-ship-said-attacked-off-uae-coast-amid-sky-high-tensions-with-iran/> (2021, September, 25).

[3] Hafezi, P. (2021). Iran says Natanz nuclear site hit by terrorism – TV. *Reuters, April 11.* <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-reports-incident-natanz-nuclear-site-no-casualties-press-tv-2021-04-11/> (2021, September, 25).

[4] Gambrell, J. (2021). US Navy fires warning shots in new tense encounter with Iran. *Associated Press.* <https://apnews.com/article/iran-government-and-politics-persian-gulf-tensions-middle-east-cc139f729c3b6a3b2ef6989a91b70ff3> (2021, September, 25).

[5] Iran Primer (2021). *Timeline: U.S.-Iran Naval Encounters* <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/may/05/timeline-us-iran-naval-encounters> (2021, September, 25).

[6] Hafezi, H., Maclean, W. (2021). In leaked recording, Iran's Zarif criticises Guards' influence in diplomacy. *Reuters, April 26.* <https://www.reuters.com/world/middle-east/leaked-recording-irans-zarif-criticises-guards-influence-diplomacy-2021-04-26/> (2021, September, 25).

[7] Ali, I., Stewart, Ph. (2021). U.S. military ship fires 30 warning shots after encounter with Iranian vessels. *Reuters, May 10.* <https://www.reuters.com/world/us-military-ship-fires-30-warning-shots-after-encounter-with-iranian-vessels-2021-05-10/> (2021, September, 25).

[8] Vahdat, A., Gambrell, J. (2021). Largest ship in Iranian navy catches fire and sinks. *Times of Israel, June 2.* <https://www.timesofisrael.com/largest-ship-in-iranian-navy-catches-fire-and-sinks/> (2021, September, 25).

Iran responded on this incident by the manoeuvres of its naval warship "Makran" and support vessel in the Atlantic Ocean in June 2021. During few weeks, it was speculated that the Iranian warships were heading to Venezuela to deliver weapons to this country, which remains one of the few friendly states to the Iranian regime in the world[1]. The expected arrival of the Iranian warships to Venezuela caused tension and threatened the nuclear negotiations with Tehran. One year before, in 2020, the United States had already seized the ships heading from Iran to Venezuela to prevent oil delivery from Iran to Venezuela (both countries are under US economic sanctions) [2]. However, that incident involved the commercial ships that were not even owned by Iran. The delivery of weapons from Iran to Venezuela would be much more dangerous for the US interests than the oil trade between these two countries, and therefore, the United States expressed their serious concern[3]. However, this time the United States would have to deal with the Iranian warships. If the United States tried to prevent their arrival to Venezuela, a military conflict between Iran and the United States could have started, not to say about potential disruption of the negotiation process to revive the JCPOA. In addition, as the US experts discussed, from the legal point of view, the United States would not be allowed to take any action against the Iranian ships[4]. Despite the possible catastrophic consequences of the potential interaction with the Iranian ships in the Atlantic, some hardliner politicians pressed the President Joe Biden's administration, demanding to "forcefully" stop the Iranian warships in case they approach Venezuela[5].

However, the potential escalation did not happen because at the end the Iranian ships never arrived at Venezuela but headed to Russia's Saint Petersburg to participate in celebrating the Russian Navy's Day at the end of July 2021[6]. Nevertheless, Iran demonstrated that its warships were able to do long voyages and challenge the US interests in Atlantic. At the same time, Iran did not want to escalate situation at sea too much and damage nuclear negotiations, and for this reason, it might have decided not to send its warships to Venezuela.

Thus, during February – June 2021, a number of the dangerous incidents at sea happened. Some of these incidents can be considered like a possible response to the previous attacks (for example, in response for attacking the nuclear facility in Natanz, Iran might have damaged the Israeli-owned ship "Hyperion Ray" in April 2021). Some other incidents can be considered as attempts to damage the negotiation process to resume the JCPOA, like the attack against the Iranian ship "Saviz" that happened on the first day of the nuclear negotiations in April 2021.

Nevertheless, despite the highly provocative attacks against the Iranian ships, including sinking Iran's largest warship, the negotiations to revive the JCPOA continued. Only in June 2021, Iran decided to suspend these nuclear negotiations[7]. However, the main reason for this Iran's suspending of negotiations were not provocations at sea or attacks against Iranian nuclear facilities that were most likely organized by Israel, which opposes JCPOA's restoration. It seems Iran planned the suspension of the nuclear negotiations for the long time, and for this reason, Iran might have organized some provocations at sea to check the reaction of the western powers.

---

[1] Debre, I., Gambrell, J. (2021). Iran sends warships to Atlantic amid Venezuela concerns. *Associated Press, June 10.* <https://apnews.com/article/middle-east-iran-10b8da94fa9040ec6348a7b7006d879b> (2021, September, 25).

[2] Neuman, S. (2020). U.S. Seizes Iranian Fuel From 4 Tankers Bound for Venezuela. *NPR, August 14*. <https://www.npr.org/2020/08/14/902532689/u-s-seizes-iranian-fuel-from-4-tankers-bound-for-venezuela> (2021, September, 25).

[3] Bab, C. (2021). Iranian Naval Passage Through Atlantic Prompts US Concern. *Voice of America, June 25.* <https://www.voanews.com/a/middle-east_voa-news-iran_iranian-naval-passage-through-atlantic-prompts-us-concern/6207470.html> (2021, September, 25).

[4] Overfield, C. (2021). Why the United States Can't Touch Iran's Atlantic-Bound Warships. *Foreign Policy, June 10.* <https://foreignpolicy.com/2021/06/10/venezuela-sanctions-iran-warships-law/> (2021, September, 25).

[5] Jenkins, C. (2021). Rubio calls on Biden to 'forcefully' confront Iran over movement of war ships. *The Hill, 12 June*. <https://thehill.com/homenews/senate/558117-rubio-calls-on-biden-to-forcefully-confront-iran-over-movement-of-war-ships> (2021, September, 25).

[6] Liebermann, O., Kaufman, E. (2021). Iranian ships that appeared headed for Venezuela are now in Baltic Sea approaching Russia. *CNN, July 22.* <https://edition.cnn.com/2021/07/22/politics/iran-ships-baltic/index.html> (2021, September, 25).

[7] Mohammed, A. (2021). Exclusive: Iran not ready for nuclear talks until Raisi takes over. *Reuters, July 15*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/exclusive-iran-not-ready-nuclear-talks-until-raisi-takes-over-source-2021-07-14/> (2021, September, 25).

The officially proclaimed reason of Iran's decision to suspend the talks on resuming JCPOA was the presidential election in June 2021. Iran asked other negotiating parties to wait several months until the new elected president Ebrahim Raisi enters the office and forms the new government[1]. However, it is well known that the president in Iran has not so much power because the key decisions of Iran's foreign and nuclear policy are made by the Supreme Leader Ayatollah Ali Khamenei[2]. It seems that Ali Khamenei chose the presidential election as a convenient reason to shift Iran's policy to more hardliners approach. Therefore, Iran might have provoked some sea incidents (like dangerous manoeuvres in April – May 2021 close to the US ships) to demonstrate that it was not going to make too many concessions to the western powers.

Another reason why Iran provoked some dangerous sea incidents exactly during the nuclear negotiations can be connected with Tehran's wish to press Washington to agree with a better deal for Iran. Moreover, Iran was aware that the United States did not want to enter military confrontation with it, and for this reason it might have felt that its sea provocation would not be punished[3]. Nevertheless, as it was already mentioned, Iran did not take too provocative actions like expected sending of weapons to Venezuela by sea.

After suspending nuclear negotiations in June 2021, the situation at sea in the Gulf region remained tense. On 30 July 2021, Israeli-managed petroleum product tanker "Mercer Street" was attacked by the drone near the coast of Oman and two crew members were killed[4]. Iran was suspected in launching this attack as well as in attempt to hijack the Panama-flagged ship "Asphalt Princess" few days later. On 3 August 2021, the armed men boarded "Asphalt Princess" and tried to divert it to Iran but failed because the crew sabotaged the engine, and soon the US and Omani warships arrived at the scene, so the hijackers had to escape[5].

Although Iran did not admit its responsibility in provoking these two incidents at sea, they may demonstrate once again that Iran does not hurry to resume the nuclear deal. It seems that at the moment Iran may understand that lifting US economic sanctions in conditions of pandemic depression would not benefit too much to the Iranian economy[6]. Perhaps, for this reason, Iran did not worry too much that the sea provocations could have damaged its nuclear negotiations with the western countries.

Some important lessons could be learned from the escalation of tension at sea during the nuclear negotiations. Iran demonstrated again that its willingness to make some concessions in the nuclear field does not necessarily mean its readiness to reduce tension in relations with its adversaries, and this tension continued to be reflected in the sea incidents.

Conclusions. It can be concluded that the hypothesis of this article is confirmed and the nuclear negotiations and escalation at sea are most likely interconnected. The number of sea incidents increased before and during the negotiations to resume the JCPOA, one incident even happened on the first day of the negotiations. The attacks targeted the Iranian commercial and military ships and were most likely aimed at discouraging Iran to participate in the nuclear negotiations.

At the same time, Iran also provoked a number of incidents during the nuclear talks, and those incidents could have disrupted the negotiation process too. Iran's willingness to conduct sea provocations

[1] Times of Israel (2021, July 17). *Iran nuclear negotiator: Vienna talks must wait for new president to take office*. <https://www.timesofisrael.com/iran-nuclear-negotiator-vienna-talks-must-wait-for-new-president-to-take-office/> (2021, September, 25).

[2] Gladstone, R. (2021). Is Iran's Supreme Leader Truly Supreme? Yes, but President Is No Mere Figurehead. *The New York Times, August 5*. <https://www.nytimes.com/2021/08/05/world/middleeast/iran-president-ebrahim-raisi.html> (2021, September, 25).

[3] Gewirtz, J., Domm, P. (2021). Incident with multiple tankers in Gulf of Oman raises concerns in oil market. *CNBC, August 3*. <https://www.cnbc.com/2021/08/03/incident-with-multiple-tankers-in-gulf-of-oman-raises-concerns-in-oil-market.html> (2021, September, 25).

[4] Barrington, L., Saul, J., Williams, D. (2021). Israel blames Iran for attack on tanker off Oman that killed two. *Reuters, July 31*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/ukmto-says-received-reports-vessel-attacked-off-oman-coast-2021-07-30/> (2021, September, 25).

[5] Marine Insight (2021). *Crew Of Tanker 'Asphalt Princess' Prevents Hijack by Sabotaging Its Engine*. <https://www.marineinsight.com/shipping-news/crew-of-tanker-asphalt-princess-prevents-hijack-by-sabotaging-its-engine/> (2021, September, 25).

[6] Khoshnood, A. (2021). The Dangers of Lifting Sanctions on the Islamic Regime of Iran. *Besa Center, January 28.* <https://besacenter.org/lifting-iran-sanctions/> (2021, September, 25).

might have been caused by possible Iran's belief that the United States could be pressed to approve a better deal with Iran and that Washington would unlikely punish Tehran for dangerous sea provocations. Moreover, the complicated economic situation during pandemic reduces the attractiveness of lifting US economic sanctions for Iran, and that could be one more reason why Iran did not worry too much about possible damage for the nuclear talks that could be done by the Iranian sea provocations.

Thus, for different reasons, the nuclear negotiations did not lead to de-escalation at sea but even contributed to the growing tension. Actually, the negotiations still need to be continued, and the absence of the clear prospective of resuming the nuclear deal with Iran creates uncertainty and decreases the regional security, including in the maritime domain. However, as the logic of Iran's current hard-line policy demonstrated, even the restoration of the JCPOA could be not enough for de-escalation of tension at sea in the Gulf region and beyond.

References:

1. Ali, I., Stewart, Ph. (2021). U.S. military ship fires 30 warning shots after encounter with Iranian vessels. *Reuters, May 10.* <https://www.reuters.com/world/us-military-ship-fires-30-warning-shots-after-encounter-with-iranian-vessels-2021-05-10/> (2021, September, 25). [in English].
2. Bab, C. (2021). Iranian Naval Passage Through Atlantic Prompts US Concern. *Voice of America, June 25.* <https://www.voanews.com/a/middle-east_voa-news-iran_iranian-naval-passage-through-atlantic-prompts-us-concern/6207470.html> (2021, September, 25). [in English].
3. Barrington, L., Saul, J., Williams, D. (2021). Israel blames Iran for attack on tanker off Oman that killed two. *Reuters, July 31.* <https://www.reuters.com/world/middle-east/ukmto-says-received-reports-vessel-attacked-off-oman-coast-2021-07-30/> (2021, September, 25). [in English].
4. Bredemeier, K. (2021). Israel Voices Opposition to Revamped Iran Nuclear Deal. *Voice of America, June 27.* <https://www.voanews.com/a/middle-east_israel-voices-opposition-revamped-iran-nuclear-deal/6207542.html> (2021, September, 25). [in English].
5. Debre, I., Gambrell, J. (2021). Iran sends warships to Atlantic amid Venezuela concerns. *Associated Press, June 10.* <https://apnews.com/article/middle-east-iran-10b8da94fa9040ec6348a7b7006d879b> (2021, September, 25). [in English].
6. Gambrell, J. (2021). Iran ship said to be Red Sea troop base off Yemen attacked. *Associated Press, April 7.* <https://apnews.com/article/dubai-iran-united-arab-emirates-persian-gulf-tensions-yemen-9c89b8a55714 68f1f12be535e8825212> (2021, September, 25). [in English].
7. Gambrell, J. (2021, April 28). US Navy fires warning shots in new tense encounter with Iran. *Associated Press*. <https://apnews.com/article/iran-government-and-politics-persian-gulf-tensions-middle-east-cc139f729c3b6a3b 2ef6989a91b70ff3> (2021, September, 25). [in English].
8. Gewirtz, J., Domm, P. (2021). Incident with multiple tankers in Gulf of Oman raises concerns in oil market. *CNBC, August 3*. <https://www.cnbc.com/2021/08/03/incident-with-multiple-tankers-in-gulf-of-oman-raises-concerns-in-oil-market.html> (2021, September, 25). [in English].
9. Gladstone, R. (2021). Is Iran's Supreme Leader Truly Supreme? Yes, but President Is No Mere Figurehead. *The New York Times, August 5*. <https://www.nytimes.com/2021/08/05/world/middleeast/iran-president-ebrahim-raisi.html> (2021, September, 25). [in English].
10. Hafezi, H., Maclean, W. (2021). In leaked recording, Iran's Zarif criticises Guards' influence in diplomacy. *Reuters, April 26*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/leaked-recording-irans-zarif-criticises-guards-influence-diplomacy-2021-04-26/> (2021, September, 25). [in English].
11. Hafezi, P. (2021). Iran says Natanz nuclear site hit by terrorism – TV. *Reuters, April 11*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-reports-incident-natanz-nuclear-site-no-casualties-press-tv-2021-04-11/> (2021, September, 25). [in English].
12. Harmer, C. (2013). *Iranian Naval and Maritime Strategy*. Washington DC: Institute for the Study of War. 38 p. <https://www.jstor.org/stable/resrep07898?seq=6#metadata_info_tab_contents> (2021, September, 25). [in English].
13. Iran Primer (2021). *Israel-Iran Conflict at Sea*. <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/apr/14/israel-iran-conflict-sea> (2021, September, 25). [in English].
14. Iran Primer (2021). *Timeline: U.S.-Iran Naval Encounters*. <https://iranprimer.usip.org/blog/2021/may/05/timeline-us-iran-naval-encounters> (2021, September, 25). [in English].
15. Jenkins, C. (2021). Rubio calls on Biden to 'forcefully' confront Iran over movement of war ships. *The Hill, 12 June*. <https://thehill.com/homenews/senate/558117-rubio-calls-on-biden-to-forcefully-confront-iran-over-movement-of-war-ships> (2021, September, 25). [in English].
16. Katzman, K., Nerurkar, N. (2012). Iran's Threat to the Strait of Hormuz. *Congressional Research Service*. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R42335.pdf> (2021, September, 25). [in English].
17. Khoshnood, A. (2021). The Dangers of Lifting Sanctions on the Islamic Regime of Iran. *Besa Center, January 28.* <https://besacenter.org/lifting-iran-sanctions/> (2021, September, 25). [in English].

18. Liebermann, O., Kaufman, E. (2021). Iranian ships that appeared headed for Venezuela are now in Baltic Sea approaching Russia. *CNN, July 22.* <https://edition.cnn.com/2021/07/22/politics/iran-ships-baltic/index.html> (2021, September, 25). [in English].
19. Marine Insight (2021). *Crew Of Tanker 'Asphalt Princess' Prevents Hijack by Sabotaging Its Engine*. <https://www.marineinsight.com/shipping-news/crew-of-tanker-asphalt-princess-prevents-hijack-by-sabotaging-its-engine/> (2021, September, 25). [in English].
20. Metzler, K., Rising, D. (2020). UN agency: Iran violating all restrictions of nuclear deal. *Associated Press, June 5*. <https://apnews.com/article/europe-united-nations-ap-top-news-international-news-iran-8a87a9dff7faae6b54461d5541e78bd0> (2021, September, 25). [in English].
21. Mohammed, A. (2021). Exclusive: Iran not ready for nuclear talks until Raisi takes over. *Reuters, July 15*. <https://www.reuters.com/world/middle-east/exclusive-iran-not-ready-nuclear-talks-until-raisi-takes-over-source-2021-07-14/> (2021, September, 25). [in English].
22. Motamedi, M. (2021). Iran says initial nuclear talks with world powers 'constructive'. *Al Jazeera, April 6*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/6/vienna-talks-iran-and-world-powers-begin-nuclear-negotiations> (2021, September, 25). [in English].
23. Murphy, F. (2021). Iran tells IAEA it plans to scale back cooperation in a week. *Reuters, February 16.* <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-iaea-iduskbn2ag2hg> (2021, September, 25). [in English].
24. Nadimi, F. (2020). Iran's Evolving Approach to Asymmetric Naval Warfare: Strategy and Capabilities in the Persian Gulf. *Washington Institute, April 24.* <https://www.washingtoninstitute.org/media/591?disposition=inline> (2021, September, 25). [in English].
25. Neuman, S. (2020). U.S. Seizes Iranian Fuel From 4 Tankers Bound for Venezuela. *NPR, August 14*. <https://www.npr.org/2020/08/14/902532689/u-s-seizes-iranian-fuel-from-4-tankers-bound-for-venezuela> (2021, September, 25). [in English].
26. Overfield, C. (2021). Why the United States Can't Touch Iran's Atlantic-Bound Warships. *Foreign Policy, June 10*. <https://foreignpolicy.com/2021/06/10/venezuela-sanctions-iran-warships-law/> (2021, September, 25). [in English].
27. Radio Free Europe. Radio Liberty (2019). *IAEA Report Says Iran Continues to Comply with Nuclear Deal.* <https://www.rferl.org/a/iaea-report-says-iran-continues-to-comply-with-nuclear-deal/29974795.html> (2021, September, 25). [in English].
28. Reuters (2021). *Iranian ship hit in attack in Mediterranean, company says* <https://www.reuters.com/article/iran-ship-int-idUSKBN2B41SC> (2021, September, 25). [in English].
29. Tam, E., Morcos, P. (2021). Building Maritime Security Coalitions – Lessons Learned from The Strait of Hormuz. *War on the Rocks, June 14.* <https://warontherocks.com/2021/06/building-maritime-security-coalitions-lessons-learned-from-the-strait-of-hormuz/> (2021, September, 25). [in English].
30. Times of Israel (2021, April 13). *Israeli-owned ship said attacked off UAE coast amid sky-high tensions with Iran*. <https://www.timesofisrael.com/israeli-owned-ship-said-attacked-off-uae-coast-amid-sky-high-tensions-with-iran/> (2021, September, 25). [in English].
31. Times of Israel (2021, July 17). *Iran nuclear negotiator: Vienna talks must wait for new president to take office*. <https://www.timesofisrael.com/iran-nuclear-negotiator-vienna-talks-must-wait-for-new-president-to-take-office/> (2021, September, 25). [in English].
32. US News (2021). *IAEA Strikes Deal with Iran to Cushion Coming Blow of Slashed Access*. <https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-02-21/iaea-chief-says-struck-deal-with-iran-to-mitigate-it-cutting-cooperation> (2021, September, 25). [in English].
33. Vahdat, A., Gambrell, J. (2021). Largest ship in Iranian navy catches fire and sinks. *Times of Israel, June 2*. <https://www.timesofisrael.com/largest-ship-in-iranian-navy-catches-fire-and-sinks/> (2021, September, 25). [in English].
34. Wintour, P. (2019). Iran breaks nuclear deal and puts pressure on EU over sanctions. *The Guardian, July 1*. <https://www.theguardian.com/world/2019/jul/01/iran-breaks-nuclear-deal-and-puts-pressure-on-eu-over-sanctions> (2021, September, 25). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.3

Kateryna Futorianska
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1735-1205
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

INTERIM MEASURES WITH RESPECT TO PERSONS IN DETENTION UNDER RULE 39 OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

International human rights instruments are based on respect for human dignity, which also applies to the treatment of persons in detention. The European Court of Human Rights has stated in its case law that the State is obliged to organize its penitentiary system in such a way as to ensure respect for the dignity of detainees regardless of the existing financial and logistical constraints. However, practice has shown that there are multiple cases during detention where individuals may face violations of their rights, which in turn leads to the violation of generally accepted standards of detention.

Given the conditions of detention and the existing circumstances, the European Court of Human Rights may apply Rule 39 of the Rules of Court. Rule 39, which regulates the application of interim measures, makes it possible to respond in a timely manner to flagrant violations of human rights and freedoms guaranteed by the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its relevant Protocols.

Clarifying the role of Rule 39 in the case of detainees is seen as a topical issue for the human rights agenda, as requests for interim measures are most often received by the ECtHR with regard to a violation of Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. To this end, the article examines the relevant case law of the ECtHR and shows that the Court may apply such interim measures to detainees, in particular, as ensuring appropriate conditions of detention, providing adequate medical care, ensuring access to legal representation and relatives, cessation of hunger strike, etc.

The article pays particular attention to the issue of further enforcement of Rules 39 of the Rules of Court, as practice has shown that such measures can not only substantially change the circumstances which the applicant finds themselves in, but also save and protect the person's life. In turn, the application of Rule 39 of the Rules of Court raises the question of the legal force of interim measures. As a result, the article examines the attitude of States to the approach adopted by the ECtHR – the existence of a close relationship between Rule 39 of the Rules of Court and Article 34 of the European Convention on Human Rights (individual applications). Failure to comply with Rule 39 of the Rules of Court may further be considered by the European Court of Human Rights as a violation of the European Convention on Human Rights, Article 3 in particular, which is likely to be reflected in the decision on the merits.

The study draws attention to the fact that the interim measures imposed on detainees invariably provide for a return to respect for human rights and fundamental freedoms. At the same time, a fair balance is needed between respect for the rights and freedoms of a detainee and the legal status of that person.

The case law of the European Court of Human Rights on interim measures has shown that States decide on the necessity of such measures at their own discretion, guided by their own interests – the will of States is pivotal. Rule 39 of the Rules of Procedure, in turn, is used as a flag to States which emphasized the following aim – do not cross a red line in human rights dimension.

Keywords: European Court of Human Rights, Rule 39, interim measures, persons in detention, human rights.

Problem statement. Under basic principles for the treatment of persons in detention it is generally accepted that "all persons deprived of their liberty shall be treated with respect for their human

rights"[1]. Moreover, the United Nations Standard Minimum Rules for the treatment of prisoners (the Nelson Mandela Rules) provide for that "the safety and security of prisoners, staff, service providers and visitors shall be ensured at all times"[2] (Rule 1 of the Rules of general application). However, as practice demonstrates, there are widespread cases when persons deprived of their liberty face violations of their rights and situations in which they are subjected to treatment falling within the scope of the term "inhuman and degrading".

Taking into account the circumstances which a person in detention is under, the European Court of Human Rights may apply Rule 39 of the Rules of Procedure (interim measures). Interim measures are granted under the individual circumstances of each applicant and only in specific cases where a person has a real status of the victim – "there is an imminent risk of irreparable damage". In respect to persons in detention such measures are quite varied (providing appropriate conditions in detention, accessing health care and medical treatment, ending a hunger strike, providing the applicant with legal aid, stopping a death execution, releasing the applicant, etc.) The list of measures under Rule 39 in respect of persons in detention is not full and may be extended by the case practice of the European Court of Human Rights. However, the principal issue is further State's compliance with a decision on Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights since the case practice proves that such measures may not just fundamentally change the circumstances which an applicant is under, but even save his/her life.

Aim of the article. The article is aimed at analyzing the role of interim measures in cases of persons in detention, particularly, if an applicant faces inadmissible conditions during his/her imprisonment and there is a risk for his/her life and health status. Taking into account that there is no full list of interim measures which may be indicated by the European Court of Human Rights, the analysis of the Court's practice is necessary for understanding the scope of Rule 39 of the Rules of Procedure in effect. At the same time, it is essential to draw attention and indicate factors influencing State`s compliance with a decision on Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights.

Analysis of research and publications. The issue of indication Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights in cases under individual applications was highlighted in the works of such scholars as Mykola Gnatovskyy, Ganna Yudkivska, William Schabas, David Harris, Kanstantsin Dzehtsiarou, Michael O'Boyle, Yves Haeck, and others. Meanwhile, the case practice of the European Court of Human Rights has the greatest significance for research in the field of interim measures.

Main material of the research. When the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR or the Court) receives and examines applications – both individual and inter-State – the question of granting interim measures at the request of a party/concerned representative or of the Court`s motion may be raised. Rule 39 of the Rules of Procedure of the ECtHR is an instrument for human rights protection that allows the Court to indicate interim measures to be taken by a party/parties in order to prevent further violations of human rights and fundamental freedoms guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter – the ECHR or the Convention) as well as respective Protocols thereto. Under Rule 39 of the Rules of Procedure of the ECtHR, the Chamber or, where appropriate, the President of the Section or a duty judge [the President of the Court may appoint Vice-Presidents of Sections as duty judges to decide on requests for interim measures] may indicate to the parties any interim measure which they consider should be adopted in the interests of the parties or of the proper conduct of the proceedings[3].

The case law of the European Court of Human Rights is fundamental for interim measures and points out the following practical aspects as to granting positive decisions under Rule 39 of the Rules of Procedure. According to p.104 of judgment in the case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99), "although it [the European Court of Human Rights] does receive a number of requests for interim measures, in practice the Court applies Rule 39 only if there is

[1] Committee of Ministers of the Council of Europe (2006). *Recommendation Rec of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rule* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581> (2021, May, 11).

[2] United Nations (2015). *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)* <https://undocs.org/A/RES/70/175> (2021, May, 11).

[3] European Court of Human Rights (2021). *Rules of Procedure of the European Court of Human Rights* <https://www.echr.coe.int/documents/rules_court_eng.pdf> (2021, May, 11).

an imminent risk of irreparable damage"[1]. The indication of this criterium by the European Court of Human Rights was a principal step towards further examination requests on interim measures since such a risk`s indicator with regard to human rights violation allows analyses whether or not an applicant is in the status of the victim. Existence of the mentioned risk is determined by the consideration of the conditions which an applicant is under. By way of illustration, according to p.79 of judgment in the case of Paladi v. Moldova (application no. 39806/05), "the Court notes that the applicant was in a serious condition which, as appeared from the documents available at the relevant time, put his health at immediate and irremediable risk. That risk was the very reason for the Court's decision to indicate the interim measure" [2]. In the context of this research, one should also pay attention to the following practical issue regarding Rule 39 of the Rules of Procedure that lies in the case practice of the ECtHR. According to p.105 of judgment in the case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99), "in most cases, measures are indicated to the respondent Government, although there is nothing to stop the Court from indicating measures to applicants". Therefore, it should be noted that the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights provide for basic provisions as to interim measures indication and implementation whereas the case practice extends and clarifies Rule 39 completing legal lacunas.

As the ECtHR's practice demonstrates, Rule 39 requests largely concern the right to life (Art.2 of the European Convention on Human Rights), the right not to be subjected to torture or inhuman treatment (Art.3) as well as, more rarely, the right to respect for private and family life (Art.8) and other rights guaranteed by the ECHR and relevant Protocols thereto. In this research we will focus on interim measures in cases of persons in detention and violations of human rights guaranteed by the Convention which lead to indication Rule 39 of the Rules of Procedure with regard to persons in detention, including the ones that arise in line with conditions of detention, access to appropriate medical treatment, obstruction of communication with a lawyer, relatives, etc.

The European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (hereinafter – the CPT) in its General Report 1993 stated the following. "An inadequate level of health care can lead rapidly to situations falling within the scope of the term "inhuman and degrading treatment"[3]. During its practice the European Court of Human Rights defined three elements need to be considered with regard to persons in detention who suffer from physical or mental medical condition during their stay in detention: (a) the prisoner's medical condition, (b) the adequacy of the medical care provided in detention, and (c) the advisability of maintaining the detention measure in view of the state of the prisoner's health[4]. Taking into account the mentioned three elements and, as a result, in the case of "an imminent risk of irreparable damage", the European Court of Human Rights may indicate such interim measures in the interest of applicants as providing appropriate conditions under an applicant`s circumstances, accessing health care and medical treatment, transferring an applicant to a specialized hospital, etc. Measures under Rule 39 of the Rules of Procedure can be illustrated by virtue of the following cases.

For instance, in the case of Kotsaftis v. Greece (application no. 39780/06)[5] the applicant, Mr Ioannis Kotsaftis, was sentenced to 13 years and four months in prison as a result of trafficking in antiquities and drugs. In August 2003 he was suffering from cirrhosis of the liver caused by hepatitis B. The national court suspended the execution of the sentence and allowed Mr Kotsaftis to take treatments for four months at the hospital. After receiving leave, the applicant disappeared. More than two years later Mr Kotsaftis was detained and returned to prison. At that time the motion to suspend the execution of the sentence for health reasons was rejected. Mr Kotsaftis complained to the ECtHR of the conditions of his detention on account, in particular, of the lack of treatment appropriate to his medical condition. According to Rule 39 of the Rules of Procedure, the Court required Greece to transfer the applicant to a medical center so that he could

[1] European Court of Human Rights (2008). *Case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":["46827/99"],"itemid":["001-68183"]}> (2021, May, 11).
[2] European Court of Human Rights (2009). *Case of Paladi v. Moldova (application no. 39806/05)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-91702"]}> (2021, May, 11).
[3] European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1993). *General Report of the CPT* <https://rm.coe.int/16806ce943> (2021, May, 11).
[4] European Court of Human Rights (2009). *Case of Neshkov and Others v. Bulgaria (applications nos. 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 and 9717/13)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-150771%22]}> (2021, May, 11).
[5] European Court of Human Rights (2008). *Case of Kotsaftis v. Greece (application no. 39780/06).* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-86957"]}> (2021, May, 11).

undergo all the necessary examinations and remain in hospital until doctors determine that he could be returned to prison without risking his life. The applicant was transferred to the gastroenterology and hepatology department of the hospital.

In the case of Bamouhammad v. Belgium (application no. 47687/13) the applicant, Farid Bamouhammad, suffered from Ganser syndrome or "prison psychosis"[1] as a result of harsh conditions of detention and lasting displacement to various prisons. On November 26, 2014, under Rule 39 of the Rules of Procedure, the European Court of Human Rights requested Belgium to provide the applicant with appropriate medical treatment. On November 29, 2014, Mr Bamouhammad was admitted to the relevant specialized hospital[2].

In the case of Salakhov and Islyamova v. Ukraine (application no. 28005/08) the first applicant, Mr Linar Irekovich Salakhov, was HIV positive. On November 20, 2007, Mr Salakhov was arrested by the police on suspicion of robbery. The applicant's HIV status was ignored by the authorities and adequate medical care was not provided. On June 16, 2008, Mr Salakhov requested the European Court of Human Rights to indicate to Ukraine, under Rule 39 of the Rules of Procedure, that the applicant should be hospitalised and treated as a matter of urgency. On June 17, 2008, the Court decided to grant the interim measures and to indicate that Mr Salakhov "should be transferred immediately to a hospital or other medical institution where he [could] receive the appropriate treatment for his medical condition until further notice" [3]. On June 20, 2008, three days later, Mr Salakhov was taken to the AIDS Center. On August 1, 2008, the police lifted the security measures and the applicant was released. On August 2, 2008 he died from AIDS.

The abovementioned demonstrates that Rule 39 of the Rules of Procedure indicates, in particular, for putting into effect the widely accepted practice and standards as to person in detention in case of violation. Taking into account that there is a state responsibility to provide health care for prisoners with the same standards that are available in the community without discrimination on the grounds of their legal status[4], Rule 39 may serve, on the one hand, as an instrument of human rights protection in cases of a high urgency considering the special nature of the interim measures, on the other hand, as an instrument for drawing States` attention to problems in places of detention. Failure to comply with Rule 39 of the Rules of Procedure in terms of delivering adequate medical care may further be assessed by the European Court of Human Rights as treatment contradictory to Art.3 of the European Convention on Human Rights.

It should be noted that interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure of the Court may also be indicated in respect to an applicant if his/her action carries a threat. A difficult situation arises when a person in detention has declared a hunger strike. In such cases, authorities should avoid the punitive and inflexible approach towards detainees as well as be on track to dialogue and persuasion. The European Court of Human Rights in case practice emphasized that a "measure which was considered to be medically necessary – such as force-feeding a detainee to save her/his life – could not in principle be regarded as inhuman and degrading".[5] At the same time, force-feeding has to be proved to be medically necessary and procedural guarantees should be complied with. As the following cases demonstrate, the European Court of Human Rights can also play its role under rare circumstances inviting an applicant in detention to end his/her hunger strike.

For instance, in the case of Rodić and 3 others v. Bosnia and Herzegovina (application no. 22893/05)[6] the applicants were detained in Mostar Prison in Bosnia and Herzegovina. They were convicted of war crimes perpetrated against Bosniac civilians during the 1992-1995 war in Bosnia and Herzegovina. In cells the prisoners were subjected to persecution by their fellow prisoners because of the nature of their offence.

[1] Ganser syndrome is a rare dissociative disorder characterized by nonsensical or wrong answers to questions and other dissociative symptoms such as fugue, amnesia or conversion disorder, often with visual pseudohallucinations and a decreased state of consciousness. Whitlock, F.A. (1967). The Ganser Syndrome. *The British Journal of Psychiatry, 113(494)*, 19-29. DOI: 10.1192/bjp.113.494.19.

[2] European Court of Human Rights (2008). Case of Bamouhammad v. Belgium <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-158750"]}> (2021, May, 11).

[3] European Court of Human Rights (2013). *Case of Salakhov and Islyamova v. Ukraine (application no. 28005/08)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-117134"]}> (2021, May, 11).

[4] United Nations (2015). *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)/ United Nations* <https://undocs.org/A/RES/70/175> (2021, May, 11).

[5] European Court of Human Rights (2005). *Case of Nevmerzhitsky v. Ukraine* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["002-3914"]}> (2021, May, 11).

[6] European Court of Human Rights (2008). *Case of Rodić and 3 others v. Bosnia and Herzegovina.* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-86533"]}> (2021, May, 11).

On June 8, 2005, the applicants declared a hunger strike in order to attract public attention to their situation. They were immediately placed in the Zenica Prison hospital unit. On June 24, 2005 (in respect of Mr Rodić), and on June 29, 2005 (in respect of the three other applicants), the European Court of Human Rights decided, under Rule 39 of the Rules of Court, to invite the applicants to discontinue their hunger strike. On July 1, 2005, the applicants complied with the interim measures under Rule 39.

In the case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia (application no.48787/99) the application mainly concerns acts committed by the authorities of the "Moldavian Republic of Transdniestria". The applicants submitted that they had been convicted by a Transdniestrian court which was not competent for the purposes of Art.6 of the European Convention on Human Rights, that they had not had a fair trial and that following their trial they had been deprived of their possessions in breach of Art.1 of Protocol No.1. They further contended that their detention in Transdniestria was not lawful and that their conditions of detention contravened Art.3 and Art.8 of the Convention. In addition, Mr Ilaşcu alleged a violation of Art.2 of the Convention on account of the fact that he had been sentenced to death. As a sign of protest, Mr Ivanţoc, one of the applicants, started a hunger strike. On January 15, 2004, the European Court of Human Rights decided to urge Mr Ivanţoc under Rule 39 to call off his hunger strike. On January 24, 2004, Mr Ivanţoc's representative informed the Court that his client had ended his hunger strike on January 15, 2004[1].

In the case of Rappaz v. Switzerland (application no. 73175/10)[2] the applicant was sentenced on October 22, 2008, to five years and eight months' imprisonment for various offences. On March 20, 2010, he began serving his sentence and embarked on a hunger strike protesting against his sentence, which in his view was excessively harsh. Then the applicant applied for release, arguing that his health was at risk, and he also requested the European Court of Human Rights to secure his release on the basis of Rule 39 of the Rules of Procedure. On December 15, 2010, the Court denied the request for interim measures and asked the applicant to end his hunger strike. On December 24, 2010, Mr Rappaz ended his hunger strike.

The abovementioned cases demonstrate that in circumstances where applicant`s action carries a self-threat, measures granted according to Rule 39 may serve as an instrument of lifesaving. At the same time, the issue of balance between force-feeding and medical necessity should be borne in mind and play a key role in this case. Since, according to the Court`s practice, force-feeding could amount to torture within the meaning of Art.3, if there was no medical necessity.

As it is mentioned in the United Nations Standard Minimum Rules for the treatment of prisoners, "prisoners should have access to effective legal aid"[3] (Rule 61). Furthermore, according to the mentioned Rule 61 of the Nelson Mandela Rules, "prisoners shall be provided with adequate opportunity, time and facilities to be visited by and to communicate and consult with a legal adviser of their own choice or a legal aid provider, without delay, interception or censorship and in full confidentiality, on any legal matter, in conformity with applicable domestic law" [4]. In some cases where there is a deep concern, the European Court of Human Rights may request a government to ensure that an applicant – in particular, a person in detention – has appropriate access to all available means of legal aid.

For instance, in the case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99) the applicant, Mr Abdullah Öcalan, alleged, in particular, that he faced the restriction on the number and length of the meetings with his lawyers. Moreover, Mr Öcalan stated that he was not given proper access to any documents in the case file. On March 4, 1999, the European Court of Human Rights requested Turkey to take interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure and ensure that "the requirements of Article 6 [of the European Convention for Human Rights] were complied with in proceedings which had been instituted against the applicant in the National Security Court and that the applicant was able to exercise his right of individual application to the Court effectively through lawyers of his own choosing" [5]. On March 23, 1999, the ECtHR invited Turkey to clarify specific points concerning the measures that had been taken pursuant to Rule 39 of

[1] European Court of Human Rights (2004). *Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia (application no.48787/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-61886"]}> (2021, May, 11).
[2] European Court of Human Rights (2010). *Case of Rappaz v. Switzerland (application no. 73175/10)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-118757"]}> (2021, May, 11).
[3] United Nations (2015). *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)* <https://undocs.org/A/RES/70/175> (2021, May, 11).
[4] Ibid.
[5] European Court of Human Rights (2005). *Case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-69022"]}> (2021, May, 11).

the Rules of Procedure to ensure that the applicant had a fair trial. On April 9, 1999, the representative of Turkey to the Council of Europe stated that the Government was not prepared to reply to the Court's questions, as they went far beyond the scope of interim measures within the meaning of Rule 39.

The practice of the Court also contains examples of indication Rule 39 of the Rules of Procedure in cases related to a death penalty. In the case of Al-Saadoon & Mufdhi v. the United Kingdom (application no. 61498/08) the applicants, Faisal Attiyah Nassar Khalaf Hussain Al-Saadoon and Khalef Hussain Mufdhi, were accused of being involved in the murder of two British soldiers. In December 2005 the Iraqi criminal courts decided that the allegations against the applicants constituted war crimes and therefore fell within the jurisdiction of the Iraqi High Tribunal (a court set up under Iraqi national law, to try Iraqi nationals or residents accused of genocide, crimes against humanity and war crimes allegedly committed during the period 17 July 1968 to 1 May 2003). The Iraqi High Tribunal requested the British forces to transfer the applicants into its custody. Their transfer by the British authorities into Iraqi custody put them at real risk of execution by hanging. The applicants applied to the European Court of Human Rights for an interim measure to prevent the British authorities making the transfer. On December 30, 2008, the European Court of Human Rights indicated to the UK government that the applicants should not be removed or transferred from their custody until further notice. The following day the UK Government informed the Court that, principally because the UN Mandate, which authorized the role of British forces in arrest, detention and imprisonment tasks in Iraq, was due to expire at midnight on 31 December 2008, exceptionally they could not comply with the measure indicated by the Court and that they had transferred the applicants to Iraqi custody earlier that day[1]. It should be noted that the European Court of Human Rights in its final decision on the merits has prohibited the death penalty under the European Convention on Human Rights.

In the abovementioned case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99) the Turkish Court sentenced Mr Abdullah Öcalan to the death penalty on June 29, 2020. On November 30, 1999, the European Court of Human Rights granted interim measures in response to the request of one of the applicant's representatives for indication Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights. "The Court requests the respondent State to take all the necessary steps to ensure that the death penalty is not carried out so as to enable the Court to proceed effectively with the examination of the admissibility and merits of the applicant's complaints under the Convention"[2]. Turkey had complied with the decision on Rule 39 of the Rules of Procedure. On October 3, 2002, Ankara State Security Court commuted the applicant's death sentence to life imprisonment.

In the context of the decision on Rule 39 of the Rules of Procedure under application no. 4743/21 Navalny v. Russia dated February 17, 2021, special attention should be given to such interim measures as the release of the applicant. The decision is unique since the European Court of Human Rights for the first time ever granted such interim measures. It should be noted that previously there were requests for indication as an interim measure under Rule 39 of the Rules of Procedure the release of an applicant. However, the European Court of Human Rights has absolutely refrained from granting such measures (see Savchenko v. Russia (application no. 50171/14), Özakça v. Turkey (application no. 45940/17), Gülmen v. Turkey (application no. 46171/17), and others).

In the case of Navalnyy v. Russia (application no. 4743/21) the applicant's representative requested the European Court of Human Rights to indicate interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure and release Mr Navalny from detention. The ECtHR made an information inquiry and asked the Government of the Russian Federation about the conditions of detention and the treatment, as well as safeguard measures. On January 26, 2021, Russia replied the following. "The applicant was being held in a properly guarded facility and his cell was under video surveillance. They described the material conditions in the cell and stated that the applicant had access to electronic communications via the prison system. He was allowed to make phone calls and had been visited by his lawyers and members of the public monitoring commission on several occasions"[3]. On February 3, 2021, the applicant submitted his comments

[1] European Court of Human Rights (2005). *Case of Al-Saadoon & Mufdhi v. the United Kingdom (application no. 61498/08).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["003-3044411-3369175"]}> (2021, May, 11).
[2] European Court of Human Rights (2005). *Case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-69022"]}> (2021, May, 11).
[3] European Court of Human Rights (2021). *Case of Navalny v. Russia (application no. 4743/21).* <https://www.coe.int/en/web/portal/-/european-court-of-human-rights-asks-russia-to-release-aleksey-navalnyy> (2021, May, 11).

to the Government's reply. He contested that the arrangements listed by the Government could not provide sufficient safeguards for his life and health. On February 16, 2021, the European Court of Human Rights decided to indicate to the Government of Russia, under Rule 39 of the Rules of Court, to release the applicant. Mr Navalny was not released and as a result the Russian Federation failed to comply with the decision on Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights. It is worth emphasizing that the decision has set a precedent and therefore it lifts up a wide range of questions – in particular, where a red line is, which consequences this decision leads to, whether the State will comply with this decision.

Taking into account the abovementioned, the issue of the legal force of the decision on interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure should be analyzed. The Rules of Procedure of the European Court of Human Rights do not strictly provide for a legally binding nature of interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure that, in turn, has created a field for discussion.

As it was mentioned earlier, the case practice is crucial for interim measures as well as, in particular, forms the basis for determining the legal force of Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights. The Court, by the means of its decisions, has indicated a legally binding force of granted interim measures. In particular, the case of Mamatkulov and Askarov v.Turkey (application no. 46827/99) is a key case as to the legal force of interim measures under Rule 39 of the Rules of Procedure where the Court indicated the following.

"The fact that the respondent Government failed to comply with the measures indicated by the Court under Rule 39 of the Rules of Court raises the issue of whether the respondent State is in breach of its undertaking under Article 34 of the Convention not to hinder the applicants in the exercise of their right of individual application" (p.99)[1].

The ECtHR has systematically pointed to the close nexus between Rule 39 of the Rules of the Court and Art. 34 of the European Convention on Human Rights (see also p.80 of the case Olaechea Cahuas v. Spain (application no. 24668/03). Moreover, in p. 111 of the case Aoulmi v. France (application no. 50278/99) the European Court of Human Rights stated the following. "The Court reiterates that by virtue of Article 34 of the Convention Contracting States undertake to refrain from any act or omission that may hinder the effective exercise of an individual applicant's right of application. It stresses that, in the present case, even though the binding nature of measures adopted under Rule 39 had not yet been expressly asserted at the time of the applicant's expulsion, Contracting States were nevertheless already required to comply with Article 34 and fulfil their ensuing obligations" [2].

At the same time, it should be noted that the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights provide for that "the Chamber or, where appropriate, the President of the Section or a duty judge may request information from the parties on any matter connected with the implementation of any interim measure indicated" [3]. Therefore, the European Court of Human Rights reserves the right to monitor the implementation by a party or parties of certain measures. Although the binding nature of decisions on the application of Rule 39 is not expressly enshrined in the Rules of Procedure, the ECtHR presupposes that the party or parties to the case will comply with the decision on interim measures.

In cases where a State fails to comply with a decision to apply Rule 39 of the Rules of the Court, the ECtHR may apply to that State to take certain interim measures. For example, in the case of Savriddin Dzhurayev v. Russia (application no. 71386/10), the European Court of Human Rights, after being informed that the Russian Federation had not complied with the indicated interim measures, called on the State to take positive measures to enforce the decision under Rule 39.

In the study "The European Convention on Human Rights: A Commentary", William Schabas refers to the disregard by States of decisions on the application of Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights. "Nevertheless, some governments continue to defy the Court`s indication of interim measures. In 2013, Russia contented that the legally binding force of the interim measure issued under Rule 39 of the Rules of Court may not be drawn from Article 34 of the Convention or

[1] European Court of Human Rights (2005). *Case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":["46827/99"],"itemid":["001-68183"]}> (2021, May, 11).
[2] European Court of Human Rights (2006). *Case Aoulmi v. France (application no. 50278/99).* <https://www.refworld.org/cases,ECHR,45cc89d52.html> (2021, May, 11).
[3] European Court of Human Rights (2021). *Rules of Procedure of the European Court of Human Rights.* <https://www.echr.coe.int/documents/rules_court_eng.pdf> (2021, May, 11).

from any other source. Moreover, it said that the Rules of Procedure and accordingly the interim measure applied did not have a binding force on the State Party... In 2008, the United Kingdom did not comply with interim measures of the Court when it transferred two detainees to the Iraqi authorities, although there was a threat that they would be subject to capital punishment. An indication under Rule 39 could not require a Contracting State to violate the law and sovereignty of a non-Contracting State, the United Kingdom claimed, insisting that it was required to make the transfer under Iraqi law. It said the case was exceptional because the facts arose outside of its own territory, noting that the United Kingdom government were proud of their long history of cooperation with the Court and their compliance with previous Rule 39 indications. They had failed to comply with the indication" [1]. Thus, the practice of enforcing decisions of the European Court of Human Rights on interim measures shows that states decide on the binding nature of such measures at their own discretion guided by their own interests. The lack of legal binding nature of such decisions in the documents of the ECtHR, and hence an effective mechanism for responding to non-compliance with decisions on interim measures, significantly mitigates the nature of this instrument of human rights protection.

One should pay attention that it is common practice among states to refer to the existence of objective obstacles to the timely implementation of decisions of the European Court of Human Rights. However, in the case of Paladi v. Moldova (application no. 39806/05), the European Court of Human Rights noted that the untimely execution of a decision to apply an interim measure is a violation of Art. 34 of the European Convention on Human Rights. According to Professor Clara Burbano Herrera and Professor Yves Heck, late implementation of the decision to apply interim measures is a violation of the European Convention on Human Rights, unless the State proves the following:

1) the actual existence of objective obstacles;

2) the State has taken appropriate steps to eliminate such obstacles;

3) the State informed the European Court of Human Rights about the existence of such obstacles[2].

Interim measures` nature presupposes both extraordinary examination of relevant request on indication of such measures and its timely execution by the Party concerned. Only in such a way the interim measures make sense. Otherwise, failing to comply with a decision on interim measures weakens and devaluates the meaning of interim measures for human rights protection. At the same time, the will of the State to conform with indicated measures is a principal issue for their implementation and further playing its role.

Conclusion. Rule 39 of the Rules of Procedure of the European Court of Human Rights in cases of persons in detention indicates while an urgent situation takes place and a person faces "an imminent risk of irreparable damage", i.e. a person faces a real risk for his/her health or even life. In such cases interim measures play a role of a human rights protection instrument which aimed at putting into action the widely accepted best practices and standards as to treatment of persons in detention. Taking into account that there is a state responsibility to provide that all persons deprived of their liberty shall be treated with respect for their human rights without discrimination on the grounds of their legal status, Rule 39 of the Rules of Procedure is also used as a flag to States which emphasized the following aim – do not cross a red line in human rights dimension.

Indicated interim measures in cases of persons in detention invariably presuppose a return to the respect of human rights and fundamental freedoms. At the same time, a fair balance between respect for the rights and freedoms of the individual and her/his legal status is needed.

The issue of compliance with a decision on Rule 39 of the Rules of Procedure raises the question of the binding nature of such measures. The Court practice demonstrates that the binding nature of interim measures arises from the States` necessity to fulfil their ensuing obligations under Art.34 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. At the same time, the will of the High Contracting Parties to fulfil their obligations under the European Convention on Human Rights and the relevant Protocols thereto play a key role in the context of interim measures. Since States may also refer to

[1] Schabas, W. (2015). *The European Convention on Human Rights: A Commentary.* Oxford: Oxford Commentaries on International Law <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199594061.001.0001/law-9780199594061> (2021, May, 11).

[2] Burbano-Herrera, C., Haeck, Y. (2010). "Letting States off the Hook? The Paradox of the Legal Consequences Following State Non-Compliance with Provisional Measures in the Inter-American and European Human Rights Systems". *Netherlands Quarterly of Human Rights, 28/3*, 353.

the existence of objective obstacles to the timely implementation of decisions of the European Court of Human Rights. Meanwhile, a State`s failure to comply with a decision on interim measures significantly influences the role of interim measures for human rights protection.

References:

1. Burbano-Herrera, C., Haeck, Y. (2010). "Letting States off the Hook? The Paradox of the Legal Consequences Following State Non-Compliance with Provisional Measures in the Inter-American and European Human Rights Systems". *Netherlands Quarterly of Human Rights, 28/3*, 332-360. [in English].
2. Committee of Ministers of the Council of Europe (2006). *Recommendation Rec of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rule* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809ee581> (2021, May, 11). [in English].
3. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1993). *General Report of the CPT* <https://rm.coe.int/16806ce943> (2021, May, 11). [in English].
4. European Court of Human Rights (2004). *Case of Ilaşcu and others v. Moldova and Russia (application no.48787/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-61886"]}> (2021, May, 11). [in English].
5. European Court of Human Rights (2005). *Case of Al-Saadoon & Mufdhi v. the United Kingdom (application no. 61498/08).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["003-3044411-3369175"]}> (2021, May, 11). [in English].
6. European Court of Human Rights (2005). *Case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":["46827/99"],"itemid":["001-68183"]}> (2021, May, 11). [in English].
7. European Court of Human Rights (2005). *Case of Nevmerzhitsky v. Ukraine* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["002-3914"]}> (2021, May, 11). [in English].
8. European Court of Human Rights (2005). *Case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-69022"]}> (2021, May, 11). [in English].
9. European Court of Human Rights (2005). *Case of Öcalan v. Turkey (application no. 46221/99).* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-69022"]}> (2021, May, 11). [in English].
10. European Court of Human Rights (2006). *Case Aoulmi v. France (application no. 50278/99).* <https://www.refworld.org/cases,ECHR,45cc89d52.html> (2021, May, 11). [in English].
11. European Court of Human Rights (2008). Case of Bamouhammad v. Belgium <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-158750"]}> (2021, May, 11). [in English].
12. European Court of Human Rights (2008). *Case of Kotsaftis v. Greece (application no. 39780/06).* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-86957"]}> (2021, May, 11). [in English].
13. European Court of Human Rights (2008). *Case of Mamatkulov and Askarov v. Turkey (applications nos. 46827/99 and 46951/99)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":["46827/99"],"itemid":["001-68183"]}> (2021, May, 11). [in English].
14. European Court of Human Rights (2008). *Case of Rodić and 3 others v. Bosnia and Herzegovina.* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-86533"]}> (2021, May, 11). [in English].
15. European Court of Human Rights (2009). *Case of Neshkov and Others v. Bulgaria (applications nos. 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 and 9717/13)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-150771%22]}> (2021, May, 11). [in English].
16. European Court of Human Rights (2009). *Case of Paladi v. Moldova (application no. 39806/05)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-91702"]}> (2021, May, 11). [in English].
17. European Court of Human Rights (2010). *Case of Rappaz v. Switzerland (application no. 73175/10)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-118757"]}> (2021, May, 11). [in English].
18. European Court of Human Rights (2013). *Case of Salakhov and Islyamova v. Ukraine (application no. 28005/08)* <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":["001-117134"]}> (2021, May, 11). [in English].
19. European Court of Human Rights (2021). *Case of Navalny v. Russia (application no. 4743/21).* <https://www.coe.int/en/web/portal/-/european-court-of-human-rights-asks-russia-to-release-aleksey-navalnyy> (2021, May, 11). [in English].
20. European Court of Human Rights (2021). *Rules of Procedure of the European Court of Human Rights* <https://www.echr.coe.int/documents/rules_court_eng.pdf> (2021, May, 11). [in English].
21. Schabas, W. (2015). *The European Convention on Human Rights: A Commentary*. Oxford: Oxford Commentaries on International Law <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199594061.001.0001/law-9780199594061> (2021, May, 11). [in English].
22. United Nations (2015). *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)* <https://undocs.org/A/RES/70/175> (2021, May, 11). [in English].
23. Whitlock, F.A. (1967). The Ganser Syndrome. *The British Journal of Psychiatry, 113(494)*, 19-29. DOI: 10.1192/bjp.113.494.19. [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.4

Mykyta Yevdomakha
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6889-1653
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

POLITICAL MECHANISMS AND TOOLS FOR IMPLEMENTING ENVIRONMENTAL PROGRAMS OF THE EUROPEAN UNION

Микита Євдомаха
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОГРАМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

The article is focused on the use of the special mechanisms and tools used by the European Union to implement the environmental programs. The EU is an influential actor in the global arena, with regards to environmental policy making, setting out the trends, main principles, and being the example for other countries. This article examines the evolution of the mechanisms and tools throughout history with a focus on their main components and the reasons for their success. The article contains a critical analysis of the historical development of the legal basis and policy-related tools through treaty reforms and environmental programs adoption, with noting the influence of each historical step on the evolution of today's environmental programs of the EU. Subsequent research in the article assessed the changes introduced to the mechanisms and tools following the membership enlargements, and the need to balance the dramatic differences in each country's environmental approach. Along with that, the research examined how the European Union's policy-making in the field of the environment was affected by the changes in other international organizations and countries, including the multilateral treaties and agreements. The article concludes that the level of influence of the European Union has been incremental and sufficient, with the global level scale. The EU's principles on the environmental policy are witnessed in many other countries' policies, international multilateral and bilateral agreements, as well as in the rhetoric of the politicians. Thus, the article comes to the conclusion that the European Union has formed an effective system of the instruments and tools of the environmental policy, which nowadays serves as the reliable background of the rational use of natural resources. These methods secure a somewhat balanced transformation of the negative factors of nature use by humans, along with promoting and stimulating the positive effects and ways of cooperation with nature. This is considered to be of great importance, as nowadays, only the widespread use of economic mechanisms for environmental protection will stimulate the pro-ecological behavior of economic entities and society as a whole, globally. Using the positive experience of the European Union, in general, and its member countries, in particular, in the implementation of economic instruments makes it possible to address environmental policies around the world more effectively.

Keywords: environmental program, policy making, soft power, ecology, natural resources.

Актуальність даного дослідження зумовлена зміною контексту використання влади і джерел цієї влади, зважаючи на мінливість сучасного світу. Поряд із традиційними концепціями влади екологічна політика зайняла вагоме місце серед інструментів держав та організацій. І попри те, що екологічна політика є порівняно новим інструментом на міжнародній арені у вже названих агентів, деякі з останніх зуміли досить вміло нею скористуватися та обернути на стратегічну перевагу. Мова іде про Європейське Співтовариство, в еволюції якого екологічна політика займає одне із провідних місць, при чому, ще з 70-х років 20 століття. Окрім того, уже більше півстоліття екологічна політика ЄС формує глобальну тенденцію використання екології як «м'якої сили», виступаючи одним із лідерів серед задання її напряму.

Екологічна політика – це системна діяльність держави та суспільства у цілому щодо збереження та раціонального використання і відновлення природних ресурсів, забезпечення сталого розвитку та мінімізацію негативного впливу людини на навколишнє середовище[1].

У дискусіях про екологічну політику слід відділяти такі поняття як «екологічна політика» та «політика щодо навколишнього середовища». І якщо у вітчизняній науковій літературі ці два поняття є дуже схожими і їх часто взаємо замінюють, то більш очевидним є їх різниця англійською мовою – «ecological policy» та «environmental policy». На відміну від політики щодо навколишнього середовища, екологічна політика розглядає питання, спрямовані на досягнення вигод (як грошових, так і негрошових) від екології поза людською діяльністю. Екологічна політика включає управління природними ресурсами (рибальство, лісове господарство, дика природа, ареал, біорізноманіття). Цей спеціалізований напрям політики має свої відмінні риси[2].

Цікаво, що поступове розширення та консолідація дій Європейського Союзу у галузі охорони навколишнього середовища йде паралельно із еволюцією та трансформацією самого об'єднання. Відмітимо, що навіть відсутність екологічної складової у Договорі про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)[3] не завадило діям ЄС у цій сфері. Головний здобуток на сьогоднішній день – це те, що із неузгодженого набору ідей та спроб, екологічна політика ЄС стала однією із найбільш показових у світі.

Серед принципів та цілей Європейської Спільноти слід згадати сприяння «гармонійному розвитку економічної діяльності», «підвищення рівня життя» та «постійне покращення умов життя та праці свого народу»[4].

Зростаюче занепокоєння громадськості щодо навколишнього середовища та важливі паралельні події на міжнародному рівні, включаючи Стокгольмську декларацію про навколишнє середовище людини 1972 року, стали важливими каталізаторами для більш чіткої та продуманої ролі ЄС в екологічному секторі. Даний документ став першим на міжнародному рівні та ліг в основу міждержавної та міжнародної співпраці у сфері природокористування. Важливим з точки зору формування концептуальних підходів до формування державами екологічної політики стали принципи Декларації, а саме право на сприятливі умови життя у навколишньому природному середовищі, якість якого дозволяє вести гідне життя при одночасній відповідальності за охорону довкілля, покращення його якості, підтримці вироблення відновлювальних ресурсів, плануванні економічного розвитку збереження природи, поєднанні екологічного, економічного та соціального розвитку, підвищенні існуючого та майбутнього потенціалу розвитку країн, що розвиваються, забезпеченні раціональнішого управління ресурсами, проведенні якісної демографічної політики, проведенні ефективної інформаційно-просвітницької діяльності щодо екологічних проблем, охорони природи та покращення стану довкілля в усіх аспектах, пов'язаних з діяльністю людини, позбавлені наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового ураження, прагненні якнайшвидшого досягнення домовленостей щодо ліквідації та повного знищення таких видів зброї[5].

Європейським Союзом були прийняті чотири послідовні програми, які засновувалися на вертикальному та секторальному підходах до розв'язання екологічних проблем[6]. Вони діяли до 1992 року і як наслідок мали прийнятими більше двох сотень актів, які стосувалися питань

[1] Волинець, В. (2012). Екологічна функція в системі функцій держави: проблеми правового забезпечення в Україні. *Юридична Україна, 11*, 4-11; Малиш, Н. А. (2009). Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. *Вісник Національної академії управління при Президенті України, 1*, 1-7; Посталовская, О. (2016). *Институты и механизмы реализации экологической политики в современном обществ*ве. Минск, 23; Головкін, О. (2011). Державний контроль та нагляд в сфері охорони довкілля як складова екологічної політики України. *Часопис Київського університету права, 4,* 290-293; Benson, D., Jordan, A. (2015). Environmental Policy. *International Encyclopedia of Social and Behavioural Sciences*. Oxford: Elsevier.

[2] Lackey, R. (2006). Axioms of ecological policy. *Fisheries, 31 (6)*, 286-290.

[3] EUR-Lex (1957). *Treaty Establishing the European Economic Community (EEC)* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT> (2021, червень, 30).

[4] Там само.

[5] Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды (1970). *Стокгольмская декларация* <https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml> (2021, червень, 30).

[6] Мовчан, Ю. (2021). Політика ЄС у сфері охорони довкілля. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України* <https://minjust.gov.ua/m/str_2971> (2021, червень, 30).

скорочення забруднення та запровадження мінімальних стандартів щодо збирання та утилізації відходів, забруднення води та повітря. Саме у 1972 році був зроблений вперше акцент на охорону середовища існування людини, і започаткування екологічної політики у рамках існування і функціонування Європейського Союзу. Це було можливим за умови створення відповідного підґрунтя, частиною якого слали відповідні організаційні структури та прийняття правових актів.

У 1973 р. була створена Служба охорони навколишнього середовища та захисту споживачів, і була прийнята перша Програма екологічних дій. Ці ініціативи сприяли рішучому включенню екологічних проблем у політичний порядок денний ЄС і часто визначаються як відправна точка еволюції екологічної політики ЄС[1].

Екологічна політика ЄС є систематичною, структурованою і регулярно переглядається, зважаючи на потреби часу. Кожен із етапів формування екологічної політики ЄС зводиться до окремої екологічної програми.

Перша ПЕД забезпечувала лише широкі рамки принципів та цілей. Однак вона розпочала практику Європейської Комісії в екологічній галузі.

Екологічна політика ЄС почала ставати більш послідовною протягом 1980-х років. Третя ПЕД (1982-1986 рр.) сприяла формуванню напрямку екологічного законодавства та політики ЄС на цьому етапі. Зокрема, вона наголосила на запобіганні та суворому підході, заснованому на скороченні викидів, а не на підході, орієнтованому на якість, який, натомість, залишив би державам-членам можливість визначити найбільш економічно ефективні шляхи досягнення цілей якості навколишнього середовища[2]. Вона також підкреслила важливість моніторингу Комісії для ефективності екологічного законодавства.

Єдиний європейський акт (ЄЄА), прийнятий у 1986 р., ввів чітку правову основу для екологічного законодавства на європейському рівні, тим самим представляючи значний крок вперед у процесі поступової консолідації європейської екологічної політики. Відповідно до ст. 130 (зараз – ст. 192-93) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) – Рада, приймаючи рішення одноголосно та за погодженням з Європейським Парламентом (ЄП), наділялася конкретними повноваженнями щодо екологічної політики[3]. Хоча на практиці вимога одностайності залишила попередню практику практично незмінною, символічне значення наявності чітко визначеної правової основи для природоохоронних дій було величезним. Створення цієї Ради дозволило проактивно приймати ЄС рішення у галузі навколишнього середовища. Вона представила деякі ключові принципи екологічної політики ЄС, таких як принцип «превентивних дій», ідею про те, що екологічна шкода має бути пріоритетним завданням у її джерела, та «забруднювач платить».

Новий підхід, який відображав виникаючі на той час теорії екологічної модернізації[4], знайшов офіційне підтвердження у Четвертій ПЕД (1987-1992), яка визнала екологічне регулювання основою для «тривалого економічного та соціального прогресу»[5]. Загалом, 1980-ті роки виявилися плідним періодом з точки зору природоохоронної діяльності. У той же час, зростаюча кількість проваджень, порушених Комісією проти держав-членів, почала викликати серйозні занепокоєння щодо реальної ефективності такого законодавства та переключила увагу на ефективність та необхідність впровадження екологічного права.

Наприкінці 1980-х років Європейська Комісія почала досліджувати інші інструменти екологічної політики з метою сприяння залученню приватних суб'єктів до імплементації екологічних норм. Таким чином, екологічне законодавство ЄС у цей період передбачало прийняття інноваційних заходів, у тому числі щодо екологічного маркування, доступу громадськості

[1] Orlando, E. (2013). The Evolution of EU Policy and Law in the Environmental Field: Achievements and Current Challenges. *The Transatlantic Relationship and the future Global Governance.* <http://www.iai.it/sites/default/files/TW_WP_21.pdf> (2021, червень, 30).

[2] Hanf, K. (1997). Air Pollution Policy in the European Union. *Environmental Law and Policy in the European Union and the United States*, 125-146.

[3] Eur-Lex (1957). *Treaty Establishing the European Economic Community (EEC)* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT> (2021, червень, 30).

[4] Weale, A. (1996). Environmental Rules and Rule-Making in the European Union. *Journal of European Public Policy, 3, 4,* 594-611.

[5] Eur-Lex (1987). *Resolution on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:41987x1207:en:not> (2021, червень, 30).

до екологічної інформації, оцінки впливу на навколишнє середовище та пропозиції щодо директиви, що встановлює цивільну відповідальність за відходи[1]. З інституційної точки зору в ЄС вже функціонували Європейське агентство з навколишнього середовища та Європейська мережа з питань екологічної інформації та спостережень.

Суттєвий вплив на еволюцію екологічної політики ЄС та масштабів, яких вона набрала, відіграв Європейський суд. Європейський суд з самого початку відігравав фундаментальну роль у розробці та консолідації екологічної політики спільноти. Прецедентна практика Суду легітимізувала внутрішні та зовнішні дії у галузі навколишнього середовища. У трактуванні загальних положень Договору, Європейський суд вважав, що екологічна політика потрапляє до сфери компетенції як «прихована влада»[2]. У правовому сенсі таких підхід пояснювався тим, що екологічні заходи можуть базуватися на статті 114 ДФЄС (в тій мірі, в якій вони мають на меті досягти цілі внутрішнього ринку), та на статті 352 ДФЄС, оскільки вони можуть бути необхідними для досягнення цілей ЄС «у сфері захисту навколишнього середовища та поліпшення якості життя»[3].

Існування різних процедур прийняття рішень та різних вимог щодо голосування для прийняття законодавчих заходів, пов'язаних із внутрішнім ринком та навколишнім середовищем, було покладено в основу справи про діоксид титану[4]. Справа стосувалася скасування Директиви 89/428 про гармонізацію національних правил щодо зменшення забруднення, спричиненого відходами промисловості діоксиду титану. Суд заявив, що Директива цілком може базуватися на статті 100a ДФЄС (внутрішній ринок), яка вимагає голосування кваліфікованою більшістю голосів у Раді, замість 130-ї (навколишнє середовище), що вимагає одностайності. Цей випадок уособлює інституційну боротьбу між міжурядовою позицією, представленою Радою, та наднаціональним підходом Комісії. Рішення Суду було особливо важливим для еволюції екологічної політики та з'ясування ролі Суду як важливого двигуна фундаментальних політичних змін. Рішення Суду відкрило шлях до розширення голосування кваліфікованою більшістю в екологічній галузі. Зрештою такий крок вперед був зроблений в Маастрихтському договорі.

Маастрихтський договір (1992 р.) додав конкретне посилання на принцип обережності серед керівних принципів екологічної політики ЄС і надав більш чітке пояснення принципу екологічної інтеграції [5]. Що ще важливіше, обидва Договори сприяли подальшому зміцненню екологічних основ екологічного права та політики ЄС. Зокрема, Маастрихтський договір вперше представив конкретне посилання на охорону навколишнього середовища серед цілей Європейського Союзу.

Амстердамський договір (1997 р.) доповнив це, додавши посилання на сталий розвиток серед цілей Союзу та чітко згадавши досягнення «високого рівня захисту та поліпшення якості навколишнього середовища» серед завдань Співтовариства[6].

Принцип субсидіарності відіграє важливу роль в екологічній галузі, де законодавча та політична компетенція розподіляється між ЄС та державами-членами. Це означає, що держави-члени несуть головну відповідальність за захист навколишнього середовища, і ЄС може діяти «лише настільки, наскільки цілі пропонованої дії не можуть бути у достатній мірі досягнуті державами-членами», але «можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу»[7]. Крім того, ДФЄС дозволяє проводити регіональну диференціацію в галузі екологічної політики. Законодавство ЄС про навколишнє середовище не спрямоване на повну гармонізацію національного законодавства. Швидше, воно, як правило, встановлює мінімальні екологічні стандарти загального характеру, спрямовані на зближення національного. Однак, стаття 191 (3) ДФЄС пояснює, що охорона

[1] Sands, P. (1991). European Community Environmental Law: The Evolution of a Regional Regime of International Environmental Protection. *The Yale Law Journal, 100, 8,* 2511-2523.
[2] Koppen, I. (2013). *The Role of the European Court of Justice. Environmental Policy in the European Union. Actors, Institutions, and Processes.* London: Earthscan, 100-119.
[3] Eur-Lex (1981). *Opinion in Cases 68/81 to 73/81: Commission v. Belgium* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61981CC0068> (2021, червень, 30).
[4] Eur-Lex (1991). *Case 300/89: Commission v. Council (Titanium Dioxide)* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61989CJ0300> (2021, червень, 30).
[5] Eur-Lex (1992). Treaty on European Union. *Official Journal. Maastricht, 110.*
[6] European Union (1997). *Treaty of Amsterdam* <https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_of_amsterdam_en.pdf> (2021, червень, 30).
[7] Eur-Lex (1957). *Treaty Establishing the European Economic Community* (EEC) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT> (2021, червень, 30).

навколишнього середовища та європейська інтеграція повинні враховувати різноманітність екологічних, соціальних та економічних умов різних європейських «регіонів»[1].

У цих рамках диференціація та гнучкість поступово стали головними рисами управління навколишнім середовищем у політиці ЄС. З одного боку, поступове розширення ЄС як з точки зору політичної компетенції, так і географічного масштабу – за рахунок розширень – ускладнило підтримку відносно централізованої та однорідної парадигми прийняття рішень, яка характеризувала попереднє Співтовариство. Стало очевидним, що ефективний інтеграційний процес у Європейському Союзі, що розростається, також повинен враховувати різні передумови та зобов'язання різних держав-членів[2].

«Новий» підхід до управління навколишнім середовищем на практиці перетворився на помітну «процедурність» відповідних екологічних зобов'язань[3] та більш широке використання рамкових директив та заходів, які не зосереджені на конкретних природних ресурсах, наприклад, таких як законодавство про екологічну оцінку та громадський доступ до інформації, тощо. Відповідними прикладами є Директива ЄС про комплексне запобігання та контроль забруднення, Рамкова директива про якість повітря та Рамкова директива про води. Зосереджуючись на процедурних вимогах – таких, як дозволи, планування та зобов'язання щодо звітування – ці інструменти забезпечують більшу гнучкість та диференціацію не тільки на регуляторному рівні, але більш конкретно при виконанні екологічних зобов'язань. Цікаво, що диференціація відбувається не тільки між державами-членами або між регіонами у межах держави, але часто на рівні окремих підприємств.

Для ЄС переломним моментом стала підготовка до розширення державних суб'єктів з 15 до 27. Наявність значних диспропорцій в економічних показниках старих та нових держав-членів також породжувало страх перед потенційним негативним впливом розширення на ефективність прийняття рішень ЄС та на рівень встановлення екологічних стандартів [4]. Хоча з іншого боку, розширення розглядалося як можливість підвищити рівень охорони навколишнього середовища у країнах-членах, що приєднуються[5]. Більше того, амбіційно, але виправдано буде допустити, що розширення на схід виступало каталізатором для більш інтенсивної взаємодії ЄС зі своїми найближчими сусідами та врешті-решт для розширення меж застосування екологічного законодавства за межі юрисдикції ЄС[6].

Подальша Стратегія сталого розвитку ЄС у Гетеборзі та Шоста ПЕД (2002-2012 рр.) підсилюють акцент на сталому розвитку та екологічній інтеграції як загальній концептуальній парадигмі екологічної політики. Однак після прийняття Лісабонської стратегії у 2000 р. стало ясно, що справжній виклик на той момент полягав у тому, щоб вийти за межі риторичного наголосу на цих принципах і знайти конкретні шляхи узгодження лісабонських цілей конкурентоспроможності та економічного зростання із захистом навколишнього середовища.

Ще однією помітною подією стало прийняття Регламенту ЄС 1907/2006[7], який передбачає всеохоплюючий режим щодо хімічних речовин у Європі, а також встановлює конкретні зобов'язання та вимоги щодо реєстрації, оцінки та дозволу для виробників та імпортерів як відповідь на проблему незаконної вирубки. План дій з питань правоохоронної діяльності,

[1] Eur-Lex (1957). *Treaty Establishing the European Economic Community* (EEC) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT> (2021, червень, 30).
[2] Orlando, E. (2013). The Evolution of EU Policy and Law in the Environmental Field: Achievements and Current Challenges. *The Transatlantic Relationship and the future Global Governance* <http://www.iai.it/sites/default/files/TW_WP_21.pdf> (2021, червень, 30).
[3] Vogler, J. T (2009). The Evolution of EU Environmental Governance. *Environmental Protection. European Law and Governance*. Oxford: Oxford University Press, 1-26.
[4] Lee, M. (2005). The Transatlantic Relationship and the future Global Governance. Challenges, Change and Decision-Making. *EU Environmental Law.* Oxford and Portland: Hart; Bär, S., Homeyer, I., Klasing, A. (2001). Fit for Enlargement? Environmental Policy after Nice. *European Environmental Law Review, 10, 7*, 212-220.
[5] European Commission (2002). *Ten Years After Rio: Preparing for the World Summit on Sustainable Development in 2002*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:52001dc 0053:en:not> (2021, червень, 30).
[6] Vogler, J. (2005). The European Contribution to Global Environmental Governance. *International Affairs*, 81, 4, 835-850.
[7] Eur-Lex (2006). *Regulation No 1907/2006 concerning the Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals (REACH)* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:32006r1907:en:not> (2021, червень, 30).

управління та торгівлі лісами (FLEGT) та відповідне конкретне законодавство, що його впроваджує встановлюють схему, що поєднує добровільні та обов'язкові зобов'язання щодо вирішення екологічних, соціальних та економічних наслідків від незаконної торгівлі деревиною.

Проте найвизначнішими аспектами екологічної політики ЄС на цьому етапі залишаються дії та ініціативи у відповідь на зміну клімату, визначені у Шостій ПЕД як «виклик на наступні 10 років і далі»[1]. Зміна клімату також є однією із сфер екологічної політики, де взаємодія між ЄС та міжнародним рівнем є найбільш очевидними. Спочатку з'явившись на підтримку розвитку подій на міжнародному рівні, екологічне законодавство та політика ЄС у галузі зміни клімату незабаром перетворились на суттєвий та конкретний пакет законодавчих заходів, спрямованих на «включення» проблем зменшення викидів у різні сектори та сфери політики, включаючи промисловість, транспорт, енергетику та будівельний сектор. Прийняття кліматичного та енергетичного пакету ЄС та дотримання цілей на 20-20-20 (з посиланням на скорочення викидів парникових газів, підвищення енергоефективності та кількості енергії, що походить від поновлюваних джерел) висвітлюють амбіційну позицію ЄС у цьому контексті[2]. А пов'язаний з цим побічний ефект зростаючої популярності та автономії, набутих кліматичною політикою ЄС, є її поступовою відірваністю від сфери екологічної політики, що врешті-решт завершилось створенням Генерального директорату з питань клімату.

Необхідність подальших зусиль для забезпечення виконання та інтеграції екологічних цілей в інші сфери політики, а також залучення зацікавлених сторін та громадян до природоохоронних дій стали основою для напрацювання сьомої ПЕД. Основним ключовим викликом майбутньої екологічної політики було визнано необхідність еволюції від санації до запобігання деградації[3]. Стійке зростання вимагало переходу до зеленої, ефективної з використання ресурсів, конкурентоспроможної та низьковуглецевої економіки, що зменшило б залежність ЄС від сировини та природних ресурсів (це було наголошено в Стратегії Європа 2020[4]). Поведінка споживачів розглядалася як поле для подальших вдосконалень.

Зростаючий зовнішній вплив ЄС також спонукав Співтовариство відігравати більшу роль у формуванні міжнародної політики. ЄС взяв за ціль сприяти кращому глобальному екологічному управлінню та сталому зеленому зростанню (іншими словами, інтеграції екологічних, соціальних та економічних аспектів за його межі).

Це було складніше для реалізації, аніж раніше, адже зараз у ЄС було вже майже 30 країн, багато з яких намагалися впоратися з економічною кризою. Узгодженість між різними напрямками політики ЄС та пріоритетами потрібно було шукати на всіх етапах – від формулювання до реалізації. Враховуючи обмеженість державних бюджетів, покращення стану навколишнього середовища розглядалося як необхідність дедалі більшої залежності від поєднання державного та приватного сектору фінансування. Зусилля із поступового скасування шкідливих для навколишнього середовища субсидій та використання оподаткування для кращої підтримки стійкості також розглядалися як сфери, які слід включити до нової ПЕД[5].

Відмітною характеристикою даного етапу еволюції екологічної політики ЄС є залучення зацікавлених сторін до формулювання сьомої ПЕД –національних органів влади, представників промисловості, НУО, асоціацій, громадян. Підхід розробки сьомої програми також був дещо інакшим – описувалися стан справ та виклики на майбутнє, а потім надавалися конкретні цілі та інструменти для досягнення цих цілей[6].

---

[1] Eur-Lex (2002). *Decision No 1600/2002/EC laying down the Sixth Community Environment Action Programme* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:32002d1600:en:not> (2021, червень, 30).

[2] Council of the European Union (2008). *Energy and climate package. Elements of the final compromise (17215/08).* <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/st17215.en08.pdf> (2021, червень, 30).

[3] European Commission website (2019). *The evolution of the EU environment and climate policy framework: from the 6th to the 7th EAP. Trinomics,* 2. <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/pdf/7EAP_Issue_paper_2_evolution_6_to_7_EAP_final.pdf> (2021, червень, 30).

[4] Eur-Lex (2020). *Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC2020> (2021, червень, 30).

[5] European Commission website (2019). *The evolution of the EU environment and climate policy framework: from the 6th to the 7th EAP. Trinomics,* 2. <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/pdf/7EAP_Issue_paper_2_evolution_6_to_7_EAP_final.pdf> (2021, червень, 30).

[6] Там само.

Сьома ПЕД була розроблена для узгодження з політичними ініціативами ЄС, пов'язаними з навколишнім середовищем, оскільки вона була побудована на основі стратегії Європа 2020, включаючи кліматичний та енергетичний пакет Союзу, Дорожню карту до енергоефективної Європи, Стратегію щодо біорізноманіття ЄС до 2020, Повідомлення щодо покращення надання переваг від екологічних послуг ЄС, Повідомлення Комісії щодо Дорожньої карти переходу до низьковуглецевої економіки на 2050 р[1].

Останні два десятиліття міжнародні та зовнішні виміри екологічної політики стали частиною основних принципів дій ЄС у цій галузі. Хоча зусилля ЄС щодо підтвердження свого міжнародного лідерства особливо чіткі щодо галузі зміни клімату, зовнішні наслідки його дії помітні в інших сферах та стосовно різних аспектів екологічної політики. Зокрема, розглядаючи конкретні ініціативи, можна виявити різні аспекти ролі ЄС на міжнародному рівні та його внеску у глобальне управління навколишнім середовищем. Перший і, мабуть, найбільш прямий аспект стосується участі та провідної ролі ЄС у міжнародних екологічних угодах. У цьому відношенні ставлення ЄС традиційно орієнтоване на багатосторонність. ЄС розглядає свою міжнародну діяльність як вирішальну у сприянні швидкій ратифікації, ефективному дотриманню та виконанню міжнародних конвенцій та угод, що стосуються навколишнього середовища[2]. З цієї точки зору ЄС відіграв провідну роль у прийнятті багатьох міжнародних екологічних договорів, включаючи Базельську конвенцію 1989 р. «Про транскордонне переміщення небезпечних відходів», Конвенцію 1992 р. «Про біологічне різноманіття», Стокгольмську конвенцію 2001 р. «Про стійкі органічні забруднювачі», зокрема Картахенський протокол про біобезпеку 2000 року та Кіотський протокол про зміну клімату 1997 року.

Інтеграція екологічних проблем та цілей у всі аспекти зовнішніх зв'язків Співтовариства та розвиток «глобального партнерства» у галузі навколишнього середовища та сталого розвитку з'явилися нещодавно як подальший вимір політики зовнішніх зв'язків ЄС та його інструменту «м'якої сили»[3]. Основними механізмами дій ЄС у цьому напрямку є двосторонні угоди, укладені в контексті Європейської політики сусідства (ЄПС) та євро-середземноморського партнерства, та політика розвитку та співробітництва[4].

Варто зазначити, що екологічні програми ЄС є динамічними у своєму розвитку. Зокрема, уже у січні 2020 року почалася розробка Восьмої ПЕД ЄС. Ця нова 10-річна програма зберігає бачення з 7-ї ПЕД, прагнучи пришвидшити перехід ЄС до кліматично нейтральної, ефективної у ресурсах, чистої економіки справедливим та всеохоплюючим способом, повністю підтримуючи екологічні та кліматичні цілі Європейського зеленого курсу[5].

Восьма ПЕД має шість пріоритетних цілей у таких сферах: кліматична нейтральність, адаптація та стійкість до змін клімату та інших екологічних ризиків; збереження та відновлення біорізноманіття та екосистем; циркулярна економіка та модель регенеративного зростання, що відокремлює економічне зростання від використання ресурсів та деградації навколишнього середовища; зведення до нульового забруднення; та зменшення екологічного тиску з боку виробництва та споживання[6].

Пріоритет останніх екологічних програм ЄС стосується глобальних викликів. Багато пріоритетних цілей у ПЕД можна досягти лише у співпраці з країнами-партнерами або як частину глобального підходу. ЄС та його держави-члени прагнуть ефективніше брати участь у роботі

[1] European Commission website (2019). *The evolution of the EU environment and climate policy framework: from the 6th to the 7th EAP. Trinomics*, 2. <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/pdf/7EAP_Issue_paper_2_evolution_6_to_7_EAP_final.pdf> (2021, червень, 30).

[2] Eur-Lex (2002). *Decision No 1600/2002/EC laying down the Sixth Community Environment Action Programme*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:32002d1600:en:not> (2021, червень, 30).

[3] Eur-Lex (2020). *On the sixth environment action programme of the European Community.* European Commission. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:52001pc0031:en:not> (2021, червень, 30).

[4] Marín, D., Morgera, E. (2012). Environmental Integration in the EU's External Relations. *Beyond Multilateral Dimensions*. Oxford and Portland, Hart.

[5] European Commission (2019). *A European Green Deal* <https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en> (2021, червень, 30).

[6] European Commission (2020). *Environment action programme to 2030.* <https://ec.europa.eu/environment/strategy/environment-action-programme-2030_en> (2021, червень, 30).

з міжнародними партнерами щодо прийняття Цілей сталого розвитку як продовження конференції «Ріо + 20». ПЕД також пропонує вивчати попередні програми і планувати подальші кроки з точки зору зменшення впливу на навколишнє середовище поза межами ЄС.

За останні чотири десятиліття ЄС прийняв понад двісті підзаконних актів у цій галузі. На міжнародному рівні ЄС є учасником понад сорока багатосторонніх екологічних угод і часто активно підтримує екологічні стандарти в екологічних переговорах. Лісабонський договір підтвердив прихильність ЄС до захисту навколишнього середовища та сталого розвитку та чітко наголошує на внутрішніх та зовнішніх вимірах дій ЄС у цій галузі. Тим не менше, для вирішення низки важливих проблем ЄС повинен відігравати значну роль у захисті навколишнього середовища та затвердити себе як лідер у глобальних процесах управління навколишнім середовищем.

Як бачимо із міжнародного та європейського досвіду, підходи до формування екологічної політики змінювалися відповідно до потреб часу. У цілому, з початку 1970-х років екологічна політика у своїх концептуальних підходах здійснила перехід від прийняття конкретних рішень до підходу запобігання та контролю. Такий підхід покладається на пом'якшення негативних наслідків.

До принципів, що були визначені Ріо-де-Жанейрською декларацією додамо ще наступні:

– принцип «забруднювач платить», який адресує альтернативні витрати тим суб'єктам господарської діяльності, з вини яких вони виникли;

– принцип довготривалої перспективи (наприклад, стратегічна оцінка впливу на довкілля);

– принцип альтернативних витрат;

– принцип єдності екосистем, який вимагає комплексного підходу до формування екологічної політики;

– принцип запобіжних заходів;

– принцип стійкого розвитку (тобто такої моделі розвитку, за якої при плануванні та здійсненні будь-якої діяльності враховуються як економічні, так і соціальні та екологічні фактори)[1].

Незважаючи на значну інституційну різноманітність між державами-членами Європейського Союзу, можна відзначити загальну модель використання добровільних підходів щодо екологічної політики. У зв'язку з цим більшість країн використовують переговори на національному рівні, між урядом та коаліцією компаній чи підприємств, переважно представлених галузевою організацією.

References:

1. Bär, S., Homeyer, I., Klasing, A. (2001). Fit for Enlargement? Environmental Policy after Nice. *European Environmental Law Review, 10, 7*, 212-220. [in English].
2. Benson, D., Jordan, A. (2015). Environmental Policy. *International Encyclopedia of Social and Behavioural Sciences*. Oxford: Elsevier. [in English].
3. Council of the European Union (2008). *Energy and climate package. Elements of the final compromise (17215/08).* <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/st17215.en08.pdf> (2021, June, 30). [in English].
4. Eur-Lex (1957). *Treaty Establishing the European Economic Community (EEC)* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A11957E%2FTXT> (2021, June, 30). [in English].
5. Eur-Lex (1981). *Opinion in Cases 68/81 to 73/81: Commission v. Belgium* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61981CC0068> (2021, June, 30). [in English].
6. Eur-Lex (1987). *Resolution on the continuation and implementation of a European Community policy and action programme on the environment* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:41987x1207:en:not> (2021, June, 30). [in English].
7. Eur-Lex (1991). *Case 300/89: Commission v. Council (Titanium Dioxide)* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61989CJ0300> (2021, June, 30). [in English].
8. Eur-Lex (1992). Treaty on European Union. *Official Journal. Maastricht, 110.* [in English].
9. Eur-Lex (2002). *Decision No 1600/2002/EC laying down the Sixth Community Environment Action Programme* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:32002d1600:en:not> (2021, June, 30). [in English].
10. Eur-Lex (2006). *Regulation No 1907/2006 concerning the Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals (REACH)* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:32006r1907:en:not> (2021, June, 30). [in English].
11. Eur-Lex (2020). *Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC2020> (2021, June, 30). [in English].

[1] Зырянова, У., Кузнецов, В., Лазарев, В. (2011). Основные принципы и инструменты экологической политики. *Экономика природопользования.* Ульяновск: УлГТУ, 73-84.

12. Eur-Lex (2020). *On the sixth environment action programme of the European Community.* European Commission. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:52001pc0031:en:not> (2021, June, 30). [in English].
13. European Commission (2002). *Ten Years After Rio: Preparing for the World Summit on Sustainable Development in 2002*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=celex:52001dc 0053:en:not> (2021, June, 30). [in English].
14. European Commission (2019). *A European Green Deal* <https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en> (2021, June, 30). [in English].
15. European Commission (2019). *The evolution of the EU environment and climate policy framework: from the 6th to the 7th EAP. Trinomics*, 2. <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/pdf/7EAP_Issue_paper_2_evolution_6_to_7_EAP_final.pdf> (2021, June, 30). [in English].
16. European Commission (2020). *Environment action programme to 2030*. <https://ec.europa.eu/environment/strategy/environment-action-programme-2030_en> (2021, June, 30). [in English].
17. European Union (1997). *Treaty of Amsterdam* <https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_of_amsterdam_en.pdf> (2021, June, 30). [in English].
18. Hanf, K. (1997). Air Pollution Policy in the European Union. *Environmental Law and Policy in the European Union and the United States*, 125-146. [in English].
19. Holovkin, O. (2011). Derzhavnyy kontrol ta nahlyad v sferi okhorony dovkillya yak skladova ekolohichnoyi polityky Ukrayiny [State control and supervision in the field of environmental protection as a component of Ukraine's environmental policy]. *Chasopys Kyyivskoho universytetu prava* [Journal of Kyiv University of Law], *4*, 290-293. [in Ukrainian].
20. Konferentsia Organizatsii Obyedinennykh Natsiy po problemam okruzhayushchey cheloveka sredy [United Nations Conference on the Human Environment] (1970). *Stokgolmskaya deklaratsiya* [Stockholm Declaration] <https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml> (2021, June, 30). [in Russian].
21. Koppen, I. (2013). *The Role of the European Court of Justice. Environmental Policy in the European Union. Actors, Institutions, and Processes.* London: Earthscan, 100-119. [in English].
22. Lackey, R. (2006). Axioms of ecological policy. *Fisheries, 31 (6),* 286-290. [in English].
23. Lee, M. (2005). The Transatlantic Relationship and the future Global Governance. Challenges, Change and Decision-Making. *EU Environmental Law.* Oxford and Portland: Hart. [in English].
24. Malish, N. A. (2009). Ekolohichna polityka: konfliktnist, stratehiya, taktyka. [Environmental policy: conflict, strategy, tactics]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi upravlinnya pry Prezydenti Ukrayiny* [Bulletin of the National Academy of Management under the President of Ukraine], *1*, 1-7. [in Ukrainian].
25. Marín, D., Morgera, E. (2012). Environmental Integration in the EU's External Relations. *Beyond Multilateral Dimensions*. Oxford and Portland, Hart. [in English].
26. Movchan, Yu (2021). Polityka YeS u sferi okhorony dovkillya [EU environmental policy]. *Ofitsiynyy sayt Ministerstva yustytsiyi Ukrayiny* [Official site of the Ministry of Justice of Ukraine] <https://minjust.gov.ua/m/str_2971> (2021, June, 30). [in Ukrainian].
27. Orlando, E. (2013). The Evolution of EU Policy and Law in the Environmental Field: Achievements and Current Challenges. *The Transatlantic Relationship and the future Global Governance.* <http://www.iai.it/sites/default/files/TW_WP_21.pdf> (2021, June, 30). [in English].
28. Postalovskaya, O. (2016). *Instituty i mekhanizmy realizatsii ekologicheskoy politiki v sovremennom obshchestve* [Institutions and mechanisms for the implementation of environmental policy in modern society]. Minsk. [in Russian].
29. Sands, P. (1991). European Community Environmental Law: The Evolution of a Regional Regime of International Environmental Protection. *The Yale Law Journal, 100, 8,* 2511-2523. [in English].
30. Vogler, J. (2005). The European Contribution to Global Environmental Governance. *International Affairs*, 81, 4, 835-850. [in English].
31. Vogler, J. T (2009). The Evolution of EU Environmental Governance. *Environmental Protection. European Law and Governance*. Oxford: Oxford University Press, 1-26. [in English].
32. Volynets, V. (2012). Ekolohichna funktsiya v systemi funktsiy derzhavy: problemy pravovoho zabezpechennya v Ukrayini [Ecological function in the system of state functions: problems of legal support in Ukraine]. *Yurydychna Ukrayina* [Legal Ukraine], *11*, 4-11. [in Ukrainian].
33. Weale, A. (1996). Environmental Rules and Rule-Making in the European Union. *Journal of European Public Policy, 3, 4,* 594-611. [in English].
34. Zyryanova, U., Kuznetsov, V., Lazarev, V. (2011). Osnovnyye printsipy i instrumenty ekologicheskoy politiki [Basic principles and instruments of environmental policy]. *Ekonomika prirodopolzovaniya* [Environmental economics]. Ulyanovsk: UlSTU, 73-84. [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.5

Lilit Avetisian
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3524-2205
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FACTORS AND CONSEQUENCES OF THE ARMENIAN-AZERBAIJAN CONFLICT

The article analyzes the main factors and consequences of the Armenian-Azerbaijani conflict. Following the results of the war in the unrecognized Nagorno-Karabakh in the fall of 2020, Azerbaijan regained part of its territories. The next escalation of the conflict between Azerbaijan and Armenia over Nagorno-Karabakh ended with a ceasefire agreement. According to the document, Armenia returns to Azerbaijan three regions – Aghdam in the east, and Kelbajar and Lachin in the west. At the same time, the so-called Lachin corridor, five kilometers wide, which connects the Yerevan-backed NKR with Armenia, will not affect the city of Shusha and, under the terms of the agreement, will be guarded by Russian peacekeepers. The Armenian-Azerbaijani military conflict marked the defeat of international law, multilateralism and attempts to resolve conflicts by diplomatic means. The signed ceasefire agreement will have far-reaching consequences not only for Armenia and Azerbaijan, but also for Turkey, including because of the transport corridor between Nakhichevan and Azerbaijan agreed by the parties, which will allow Turkish exporters to send their goods to China in a shorter bypassing Georgia.

It has been proven that the Armenian-Azerbaijani conflict flared up with renewed vigor due to a variety of factors. One of the important factors is that Azerbaijan has a military advantage over Armenia: the revenues generated during the 2000s oil boom were invested in the creation of a well-trained and armed army. Azerbaijan decided to take advantage of this possibility in order to change the situation in the conflict region so that, while continuing negotiations with Armenia, it would come out from a stronger position, and not from a weak position of the side that lost the war, as it was in 1994. Direct support for Turkey, which influence in the region has grown sharply after Ankara's successful intervention in the conflicts in Syria and Libya, has given the Azerbaijani leadership confidence in the reach of success. The world's leading powers are preoccupied with the coronavirus crisis. The world economy is heading for a long crisis, and oil prices – the main source of replenishment of Azerbaijan's budget – are unlikely to remain at their current level. This means that financial opportunities to strengthen the country's military potential may be limited.

Keywords: Armenia, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, the Armenian-Azerbaijani war, the causes of the war, the consequences of the war.

On September 27, 2020, the war began again in Transcaucasia. Azerbaijani forces attacked the Armenian-populated territory of Nagorno-Karabakh, a disputed region that de facto belonged to Armenia and de jure to Azerbaijan. The newest episode of this conflict lasted for 44 days.

The contemporary history of the conflict begins with Gorbachev's perestroika in the 1980s and the growing popularity of ideas of national identity among the peoples inhabiting the USSR. The Nagorno-Karabakh Autonomous Region was a part of the Azerbaijan SSR, but it was populated mainly by Armenians. In the late 1980s, the Armenians appealed to the leadership of the USSR with a request to transfer them under the jurisdiction of the Armenian SSR. The movement of local Armenians for unification with Armenia caused a surge of emotions in Azerbaijan. Clashes between representatives of the two communities soon resulted in the exodus of the Azerbaijani population from the Armenian SSR and Karabakh, followed by the Armenian disorder in the Azerbaijani city of Sumgait in February 1988. The USSR government tried to resolve the issue by force, but the arrests of representatives of the national movement in Karabakh, Armenia and Azerbaijan only increased their support among the population and the enmity between the two republics. In January 1990, Armenian disorder took place

in Baku, and on January 20, army units entered the capital of Azerbaijan, hundreds of civilians were killed, wounded or missing[1].

In 1991, with the collapse of the Soviet Union, the struggle for Karabakh entered a new round: the parties were able to use the weapons left behind by the army. Mostly fierce battles were fought in 1992-1993: both sides suffered heavy losses. The conflict in Karabakh was repeatedly discussed in the UN, and in 1993 the UN Security Council adopted four resolutions, none of which were implemented.

Attempts to bring the parties to the negotiating table were at different levels. But every time the leaders changed in Armenia or Azerbaijan and they had to start the negotiations anew. The OSCE Minsk Group, co-chaired by Russia, the United States and France, was engaged in negotiations: it was created in March 1992 at a conference of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) in Minsk. In May 1994, the mediators managed to achieve a ceasefire in Karabakh. By that time, the territory of the autonomous region and seven adjacent regions was under the control of the Armenian forces. The meetings and negotiations that have continued since then have not led to any results[2].

It should be noted that local battles with the participation of sabotage groups, drones, and positional skirmishes constantly took place on the line of separation of the sides. The most serious clashes occurred in April 2016, resulting in the deaths of dozens of soldiers on both sides. They lasted four days and stopped when representatives of the general staffs of the two countries agreed on a ceasefire in Moscow. In July 2020, clashes occurred on the international border of Armenia and Azerbaijan, not in Karabakh. Unlike the escalation of 2016, when the Russian prime minister visited Yerevan and Baku, the July 2016 clashes did not spark a major international effort to reconcile the two sides[3].

It should be emphasized that experts and analysts identify several factors that contributed to the resumption of hostilities in the region. Overall, Azerbaijan has a military advantage over Armenia: the revenues generated during the 2000s oil boom were invested in building a well-trained and armed army. Perhaps Azerbaijan decided to take advantage of this benefit in order to change the situation in the conflict region, so that, while continuing negotiations with Armenia, it would come out from a stronger position, and not from a weak position of the side that lost the war, as it was in 1994. Direct support of Turkey, which influence in the region has grown dramatically after Ankara's successful intervention in the conflicts in Syria and Libya, has given the Azerbaijani confidence of leadership on the way to success. It should be also noted that the world's leading powers are preoccupied with the coronavirus crisis. In the United States, in addition to everything else, the presidential election is the main focus of political leadership. The world economy is heading for a long crisis, and oil prices – the main source of replenishment of Azerbaijan's budget – are unlikely to remain at their current level. This means that financial opportunities for strengthening the country's military potential may be limited. Finally, many experts emphasize that Karabakh is a mountainous place, with the arrival of winter it will be more difficult to move military equipment and therefore an operation must be carried out before the roads are covered with snow[4].

In the context of our research, we state the fact that after the collapse of the USSR, relations between the three neighbouring states – Armenia, Azerbaijan and Georgia, significantly deteriorated. All three countries entered 2021 with a completely destroyed security system, when foreign troops rule over their borders. 20 percent of Georgia is occupied by Russia, and the strategically important regions of Azerbaijan and Armenia have now come under the control of the Russians and Turks. For almost 30 years after the collapse of the USSR and gaining independence, the population and political elites of Azerbaijan, Armenia and Georgia did not come to the understanding that the South Caucasus is a single region with common economic, political and social interests, and its stable development is possible only in the case of multilateral dialogue and cooperation between neighbours. Instead of the ideas of friendship, integration and unification, each country is guided by momentary political interests, trying to put them above the interests of others, and not thinking about what consequences this may have for the future[5].

[1] *BBC News.* (2020). *Что случилось в Нагорном Карабахе? Отвечаем на главные вопросы* <https://www.bbc.com/russian/features-54427054> (2021, May, 27).
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] Хмаладзе, Д. (2021). Южный Кавказ 2021: дом без хозяина. *Грузия online* <https://www.apsny.ge/articles/1610483316.php> (2021, May, 23).

In fact, the generation of young Azerbaijanis and Armenians born after the collapse of the USSR did not even have the opportunity to meet each other and talk directly, to see ordinary people in each other, and not the enemies, that they see every day on television and newspapers. And in this respect this could have been the first step towards real reconciliation. But in fact the political elites are not interested in this either in Azerbaijan or in Armenia. And Georgia, which could act as an arbiter and mediator, has long lost any political initiative and prefers to remain silent on all issues[1].

Of course, in the countries of the South Caucasus there is a layer of young politicians who think globally. They are aware of new realities and are ready to find compromises with their neighbours in the region. Only the voice of these people is still very weak, from all sides it is drowned out by the propaganda of division, enmity and individuality. Today, each of the countries of the South Caucasus is trying to predict what the year 2021 will be, peering in different directions of the world. Azerbaijanis expect deepening integration with Turkey, Armenians still hope for support and assistance from Russia, and Georgians are counting on attention from the new US president. But whatever the result of these expectations, all this is just walking in circles, because no one can put things in order in their own countries but them[2].

The main issue when considering the war between Azerbaijan and Armenia is its consequences. One of the technical details of the ceasefire reached after the 44-day war on Karabakh (although this is not written in the provisions of the agreement) is how the mineral deposits in the region will be used and how the illegal proceeds received from them in the past will be assessed. This is primarily a question of the sovereignty of the Azerbaijani state. This topic was also on the agenda of Azerbaijani President Ilham Aliyev, when he visited Shushi. He told how the underground resources of Zangilan, Kelbajar and other territories were exploited. And he mentioned that an expert group would be created to assess the damage in the areas liberated from the occupation. On January 6, 2021, Aliyev announced that if the relevant Armenian companies do not pay compensation, Azerbaijan will appeal to the international court[3].

Deposits were one of the largest sources of income for Nagorno-Karabakh. According to available estimates, in 2019, the income received from these resources reached about 13-14% of the GDP of Nagorno-Karabakh. In addition, tax revenues have come from here for years. On the territory of Karabakh, primarily in Kelbajar returned during the war, there are deposits of gold, copper, zinc and other minerals. Some of them are proven reserves. Experts believe that the annual tax losses of the Khankendi administration will exceed 80 million of dolars. The Azerbaijani Defense Ministry has released images of the abandoned Soyudlu (Zod) field in Kelbajar after the November 2020 agreement. Armenia, however, claimed that some of the deposits are located on its territory. In this regard, it comes about companies that have received serious incomes for years on the lands returned by Azerbaijan, and taxes collected from them in the amount of billions of dollars. In addition, upon deeper examination, it becomes clear that these companies have indirect ties not only with Armenia, but also with Russia, France and even with Cyprus[4].

While prices for gold and copper continue to rise in the world, Azerbaijan's use of these deposits will affect not only the Azerbaijani economy, but also related industries in other countries. It is said that the estimated value of Karabakh's gold reserves alone is over 8 billion of dollars. Therefore, Azerbaijan's demand for compensation is entirely appropriate. In addition to the fact that the deposits, which are now again taken under control.

Located 360 km from Baku, Aghdam has become a real symbol of the 30-year confrontation, which ended on November, 10 2020 with the signing of an armistice agreement between Armenia and Azerbaijan. Since 1993, that is, after the first Karabakh conflict, this city, like many other settlements in the region, came under the control of the pro-Armenian government and army, which sought to make the dream of a great Armenia come true. 800,000 Azerbaijanis living there fled or were expelled. The occupation of Aghdam entailed not its further development with the formation of the Armenian population, but the gradual decline of all life that existed here under the Azerbaijanis. During the Soviet era, Azerbaijanis

[1] Хмаладзе, Д. (2021). Южный Кавказ 2021: дом без хозяина. *Грузия online* <https://www.apsny.ge/articles/1610483316.php> (2021, May, 23).
[2] Ibid.
[3] Kürşad, Z. (2021). Karabağ'da bir başka mücadele daha başlıyor. *Haberturk* <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2953141-karabag-da-bir-baska-mucadele-daha-basliyor> (2021, May, 22) – З турецької: Карабахе начинается другая борьба.
[4] Ibid.

and Armenians lived in harmony with each other for decades, but the collapse of the Soviet empire awakened new nationalist appetites. Like Stepanakert, Aghdam was one of the traditionally multicultural cities of the region that were gradually erased from the map of history[1].

So, the war in Nagorno-Karabakh lasted for a month and a half, and the analysis of its geopolitical consequences could, it seems, take months, if not years.

Thus, according to Gunter Bechler, a Swiss diplomat and former OSCE special representative for the South Caucasus, the Armenian-Azerbaijani military conflict marked the defeat of international law, multilateralism and attempts to resolve conflicts by diplomatic means. The Russian leadership, in turn, as Bechler put it, "fantastically" used the opportunity presented to strengthen their positions in the region, and as a result, both sides of the conflict got what they least wanted – Russian peacekeeping troops. In turn, the EU, in the opinion of the Swiss diplomat, risks once again "losing" the South Caucasus. In Armenia, he pointed out, after the defeat in the war for Karabakh, a "democratic experiment" came under attack – the Pashinyan government, which came to power as a result of peaceful protests in 2018[2].

The former OSCE Special Representative in the region believes that, unlike Russia, neither the EU nor the United States is ready to play a more prominent role in the region. Bechler admitted that during his work as OSCE Special Envoy in 2016-2018, "I could not even imagine" that it would come to hostilities. He is confident that this "completely unnecessary war" could have been avoided if the negotiation process remained within the framework of the OSCE Minsk Group. An agreement with far-reaching consequences not only for Yerevan and Baku Gunther Behler noted the extreme importance of a ceasefire and the deployment of Russian peacekeepers along the line of contact in Karabakh. And at the same time, he drew attention to the fact that the issue of legitimizing the deployment of Russian peacekeepers in the region from the point of view of international law is open – it is unclear, for example, whether a UN Security Council resolution or an OSCE resolution will be adopted on sending a Russian peacekeeping contingent to the conflict zone[3].

The question is also open whether the work on the discussion of the future status of Nagorno-Karabakh within the framework of the OSCE Minsk Group will continue. As the diplomat put it, the fighting stopped, but there are more open questions than there were before the war began. From the outset, Behler viewed the restrained reaction of the Russian authorities to the fighting in Karabakh as part of an intent aimed at aggravating the situation to such an extent that would allow the "strong neighbour" to intervene in the conflict and impose his will on both sides. The Swiss diplomat has no doubts that the ceasefire agreement signed on the night of November, 10 2020 will have far-reaching consequences not only for Armenia and Azerbaijan, but also for Turkey, including because of the transport corridor between Nakhichevan and Azerbaijan, agreed upon by the parties, which will allow Turkish exporters to send their goods to China by a shorter route, bypassing Georgia[4].

Richard Giragosian, an analyst and founder of the Centre for Regional Studies in Yerevan, drew attention to the danger hanging over Nikol Pashinyan's government. "The democratic spring is under threat", Giragosian noted, adding that "this is not surprising". After all, Pashinyan's government came to power in Armenia during massive street protests in 2018. "In Russia, such a democracy is viewed as a threat to Putin's model of government", the expert explained. The military defeat in Karabakh, Giragosian believes, led to the fact that reforms and democracy in Armenia were in question, and the Kremlin had additional leverage over the government in Yerevan. The Armenian political scientist, among other things, is concerned about the long-term consequences of the presence of Russian troops in the country: "Usually, if they come somewhere, they try not to leave". According to him, Russia has

[1] Boussois, S. (2021). Aghdam, village fantôme du Karabakh, attend la résurrection. *Atlantico*. <https://www.atlantico.fr/article/decryptage/aghdam-village-fantome-du-karabakh-attend-la-resurrection-bakou-azerbaidjan-sebastien-boussois> (2021, May, 21) – З французької: Atlantico (Франция): карабахский город-призрак Агдам ожидает возрождения.

[2] Есипов, В. (2020) Эксперты о ситуации в Карабахе: мир с далеко идущими последствиями. *Deutche Welle*. <https://www.dw.com/ru/jeksperty-o-situacii-v-karabahe-mir-s-daleko-idushhimi-posledstvijami/a-55678239> (2021, May, 27).

[3] Есипов, В. (2020) Эксперты о ситуации в Карабахе: мир с далеко идущими последствиями. *Deutche Welle*. <https://www.dw.com/ru/jeksperty-o-situacii-v-karabahe-mir-s-daleko-idushhimi-posledstvijami/a-55678239> (2021, May, 27).

[4] Ibid.

got a chance for an "unprecedented" military presence in the region. "We had no other choice but to accept the ceasefire agreement imposed by Russia", Richard Giragosian is convinced. He is even more worried about the precedent created by Azerbaijan: after what happened, one might get the impression that such conflicts can be resolved not through diplomacy, but by military means. Giragosian criticized the EU's role in the Karabakh conflict and lamented the "deafening silence on the part of the world community" instead of supporting Armenia in the confrontation with Azerbaijan. "But this does not mean at all that we will turn our backs on democracy and the European model", assured Richard Giragosian. "Because the Russian values of corruption and authoritarianism have more in common with Azerbaijan, and not with Armenia"[1].

The calls of the UN and the leaders of world powers to stop hostilities and return to the negotiating table did not go unheeded, but at the same time, Armenian and Azerbaijani politicians put forward conditions for international mediation. The past Armenian-Azerbaijani wars have proved that the existing differences cannot be resolved by military means. However, the rapid development of the military conflict indicates that politicians of both countries, in addition to external intervention, are making attempts to evade domestic commitments and crises[2].

Every time the Armenian-Azerbaijani conflict escalates, all eyes turn to the international players: how is the confrontation developing between them and what does it lead to. The fact is that the development of the Armenian-Azerbaijani conflict is determined by a number of factors related to interests and the struggle for influence on transit lines for oil and natural gas supplies. It is also influenced by various regional factors, in particular, developments in the Eastern Mediterranean, Libya and Syria. The role and interests of Russia in the conflict are as follows: it seeks to maintain its influence in the Caucasus region, therefore it always strives to be the main player during hostilities and negotiations on a peaceful settlement. For their part, Turkish politicians consider Azerbaijanis as the center of their geopolitical and economic interests. As for France, for the first time it showed interest in the Armenian-Azerbaijani conflict – in order to "put a hairpin" in Turkey because of the differences in the Eastern Mediterranean[3].

It should be noted that the Turks consider Azerbaijan a fraternal country because of the identity of religion and language, the similarity of cultures and traditions. Moreover, Turkey and Azerbaijan are bound by a number of important economic and trade agreements. As for the role of France, it was the first time it showed interest in the South Caucasus due to growing tensions with Turkey. However, the countries of the European Union are divided on this issue. They view the conflict in the South Caucasus solely from the standpoint of the likelihood and magnitude of possible damage due to instability in the region. If we talk about Iran, it maintains close relations with Armenia, as opposed to relations between Azerbaijan and Israel, especially in the military sphere. In addition, Azerbaijan seeks to strengthen relations with the United States[4].

So, having studied the issue we can come to the conclusion that the conflict between Armenia and Azerbaijan has geopolitical and regional aspects related to other factors in the Caucasus region and the Middle East. The Armenian-Azerbaijani conflict is fuelled not only by the rhetoric about national and ethnic intolerance, but also by geopolitical differences in the Caucasus region, where there are many regional and international players. It looks like international and regional concern about the transformation of the Armenian-Azerbaijani conflict into a full-scale war was not caused by concern for two peoples, but by geopolitical and economic interests that are associated with oil and natural gas fields in the Caspian Sea. In addition, we must not forget that the South Caucasus is considered as an important transit corridor for the delivery of goods between Asia and Europe. Azerbaijan also has two oil and gas pipelines designed to reduce Europe's dependence on Russian gas. And in this respect it should be noted, that both of them are close to the disputed territory. Despite expectations of the clashes between Armenia and Azerbaijan to escalate into a serious international crisis, there were no signs of international mediation that could have helped to end hostilities, fuelled by a long history of disputes and conflicts related to national and religious

[1] Есипов, В. (2020) Эксперты о ситуации в Карабахе: мир с далеко идущими последствиями. *Deutche Welle.* <https://www.dw.com/ru/jeksperty-o-situacii-v-karabahe-mir-s-daleko-idushhimi-posledstvijami/a-55678239> (2021, May, 27).

[2] Куш, О. (2020) Аспекты армяно-азербайджанского конфликта: вмешательство государств, коллизия интересов и оружия. *Al Araby* <https://inosmi.ru/politic/20201011/248290812.html> (2021, May, 27).

[3] Ibid.

[4] Ibid.

aspects and international interests.

References:

1. BBC News (2020). *Chto sluchilos v Nagornom Karabakhe? Otvechaem na glavnye voprosy* [What happened in Nagorno-Karabakh? Answering the main questions] <https://www.bbc.com/russian/features-54427054> (2021, May, 27). [in Russian].
2. Hmaladze, D. (2021). Juzhnyj Kavkaz 2021: dom bez hozjaina [South Caucasus 2021: a house without borders]. *Gruzija online* [Georgia online] <https://www.apsny.ge/articles/1610483316.php> (2021, May, 23). [in Russian].
3. Kürşad, Z. (2021). Karabağ'da bir başka mücadele daha başlıyor [Another struggle begins in Karabakh]. *Haberturk* [Haberturk]. <https://www.haberturk.com/yazarlar/prof-dr-kursad-zorlu/2953141-karabag-da-bir-baska-mucadele-daha-basliyor> (2021, May, 22). [in Turkish].
4. Boussois, S. (2021). Aghdam, village fantôme du Karabakh, attend la résurrection [Karabakh ghost town Aghdam awaits revival]. *Atlantico* <https://www.atlantico.fr/article/decryptage/aghdam-village-fantome-du-karabakh-attend-la-resurrection-bakou-azerbaidjan-sebastien-boussois> (2021, May, 21). [in French].
5. Esipov, V. (2020). Jeksperty o situacii v Karabahe: mir s daleko idushhimi posledstvijami. [Experts on the situation in Karabakh: a world with far-reaching consequences] *Deutche Welle* [German wave]. <https://www.dw.com/ru/jeksperty-o-situacii-v-karabahe-mir-s-daleko-idushhimi-posledstvijami/a-55678239> (2021, May, 27). [in Russian].
6. Kush, O. (2020). Aspekty armjano-azerbajdzhanskogo konflikta: vmeshatel'stvo gosudarstv, kollizija interesov i oruzhija.[Aspects of the Armenian-Azerbaijani conflict: state intervention, conflict of interests and weapons] *Al Araby* <https://inosmi.ru/politic/20201011/248290812.html> (2021, May, 27). [in Russian].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.6

Mykola Kompaniets
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1143-6986
Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PHENOMENOLOGY OF LEGAL AID IN LOCAL GOVERNMENT

Микола Компанієць
Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ

The article investigates theoretical and methodological approaches to understanding the phenomenology of legal aid in local government.

It is established that the phenomenology of providing legal assistance by local governments to residents of the territorial community is realized in the legal space of local democracy, based on self-organization of residents of territorial communities, and more precisely on their deeper initiative, self-identification, self-realization in the context of interests in the process of realization within such a community of their life cycle, in local democracy, in the ordinary state of everyday life in the process of their socialization, formation of different types and levels of habit, creation of a local system of communicative interaction and realization of constitutional and legal status.

It is argued that the provision of legal assistance in local government is almost a new direction in the activities of local governments. It is one example of law enforcement at the level of public self-government (municipal) government, and the teleological dominant of such assistance is in providing assistance to members of the local community on legal issues that arise in various spheres of public and private life.

The issue of constitutional and legal support of human rights activities in the field of local self-government is due not only to innovations in substantiating the phenomenology of human rights protection within the territorial community and local self-government but also to the need for thorough theoretical research and methodological solutions to understand the role of local institutions of democracy in a complex and multilevel legal mechanism for the protection of constitutional human rights. Within a democratic state governed by the rule of law, when self-governing institutions assume functions – in our case, human rights, which have always been the absolute prerogative of the state – moreover, in terms of formation and practical application the doctrine of public power and its relatively autonomous levels (public state power and public self-government (municipal) power) – for a long time remained an imperative function of public state power, its bodies and officials.

It is pointed out that gradually, the constitutional legalization of local self-government in Ukraine (see Article 7, Chapter XI of the Constitution of Ukraine) and active doctrinal developments of representatives of municipal law, and then praxeological actions of the legislator, intensified the

formation of doctrinal-theoretical guidelines on human rights potential and human-oriented activity of public self-government (municipal authorities).
It is proved that the issues of legal support and ensuring human functioning within the territorial community become especially important in modern conditions, when the state is unfolding municipal reform and when its citizens – residents and members of the relevant territorial community become aware that most human and civil rights are realized at the local level, within such communities and in the conditions of local democracy.
In the process of forming municipal consciousness, municipal psychology, and municipal ideology in territorial community residents, which are the results of a conscious and effective state municipal legal policy, community members begin to perceive local self-government and communities that exist and function in its conditions as relevant not only constitutional and municipal but also as vital values that allow them to determine appropriate life guidelines, form appropriate behavioral guidelines, occupy appropriate positions and perform appropriate role positions in local society, realizing their life aspirations and needs.
A systematic approach to the analysis of the terminology of "legal aid" transforms it into a teleologically conditioned, socially necessary, methodologically rich, organizational, and regulatory activities of authorized public authorities, carried out in the context of protection of human rights and freedoms.
Keywords: legal aid, local self-government, territorial community, provision of legal aid.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток системи локальної демократії в Україні, що базується на самоорганізації жителів-членів територіальних громад, а точніше на їх більш глибокій самодіяльності, самоідентифікації, самореалізації в контексті прояву екзистенційних інтересів, що продукуються ними в процесі здійснення в межах ТГ свого життєвого циклу, в умовах МСВ, в ординарному стані повсякденності в процесі їх соціалізації, формування різних видів та рівнів габітусів, створення локальної системи комунікативної взаємодії, – скеровано не просто на вирішенні питань місцевого значення (див. ст. 140 Конституції України)[1], але й на реалізації конституційно-правового статусу людини, що реалізується саме на рівні територіальної людської спільноти.

Отже, саме такий підхід підкреслює та рефлексує взаємний зв'язок між МСВ, ТГ, інтересами її членів, що проявляються на різних рівнях функціонування локального соціуму – індивідуальному, груповому, колективному, з правами людини, – що фактично дає змогу констатувати, що в межах МСВ виникає відповідний простір, на слушну думку вітчизняного дослідника М. О. Баймуратова – правовий простір місцевого самоврядування[2], який одночасно виступає простором формування, прояву і реалізації прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Формування сучасних поглядів на муніципально-правову проблематику у процесі становлення і розвитку локальної демократії та системи муніципальних прав особистості в рамках публічної самоврядної (муніципальної) влади, на проблеми визначення методологічних підходів до дослідження місцевого самоврядування та його розвитку знайшли своє відображення у наукових доробках багатьох вітчизняних фахівців у галузі конституційного і муніципального права, зокрема, М. О. Баймуратова, Ю. Ю. Бальція, О. В. Батанова, О. М. Бориславської, О. О. Боярського, І. А. Галіахметова, Л. В. Голяк, В. П. Гробової, І. В. Дробуш, А. А. Єзерова, В. М. Кампа, М. І. Корнієнка, Б. Я. Кофмана, В. В. Кравченка, С. В. Малікова, І. Л. Литвиненко, П. М. Любченка, О. В. Марцеляка, М. П. Орзіх, Б. А. Пережняка, В. Ф. Погорілка, О. В. Прієшкіної, М. О. Пухтинського, О. В. Скрипнюка, В. А. Стрільчука, В. А. Шатіла, Ю. С. Шемшученка та інших. На тлі значної кількості наукових розробок, спрямованих на удосконалення місцевого самоврядування (далі – МСВ), привертає увагу порівняно нечисленна література, присвячена правозахисній діяльності у сфері місцевого

[1] *Конституція України, 1996* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, *31*, *140*.
[2] Баймуратов, М. О., Могілевський, В. С. (2019). Правовий простір місцевого самоврядування: до визначення параметральних ознак. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості: Тези доповідей Третьої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 06 грудня 2019 р.)* Київ: Ві Ен Ей Прес, 16-25.

самоврядування, зокрема проблематиці надання органами місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) правової допомоги жителям-членам територіальної громади (далі – ТГ).

З розвитком в Україні муніципально-правової науки увагу вітчизняних представників муніципальної доктрини приваблює ідея формування в межах ТГ на рівні МСВ не стільки системного комплексу конституційних прав і свобод людини, скільки формування специфічної групи прав, які визначаються як муніципальні права людини (особи, члена ТГ). Засновником і апологетом доктринального обґрунтування муніципальних прав особи у вітчизняній конституційно-правовій науці можна вважати М. О. Баймуратова, який обґрунтовував наявність цього феномена двома головними чинниками: локальним масштабом реалізації переважної більшості життєвих інтересів особи, а також наявністю в неї особливих, локальних інтересів, що продукуються в межах територіальної громади[1]. Як наслідок, у сучасній українській муніципально-правовій науці муніципальні права особи традиційно розглядаються як важливий елемент її статусу як члена ТГ та суб'єкта МСВ[2].

Тому ***метою*** цієї статті є дослідження теоретико-методологічних підходів до розуміння феноменології правової допомоги в місцевому самоврядуванні.

Виклад основного матеріалу. Формування, існування, прояв та реалізація муніципальних прав людини (особи, члена ТГ) в правовому просторі МСВ об'єктивно передбачає формування та реалізацію системи муніципально-правових відносин, завдяки якої людина може реально реалізовувати свої інтенції, екзистенційні потреби, устремління, інтереси, формувати відповідні атитюди та набувати відповідні габітуси у вигляді праксеологічних форм реалізації відповідних форм життєдіяльності. Отже, можна зазначити, що крім правореалізаційних правовідносин в цій системі є обов'язково присутніми правоохоронні відносини, що детермінують і гарантують реалізацію перших завдяки своїм можливостям щодо їх охорони, захисту, гарантування.

Звідси, можна стверджувати, що хоча надання правової допомоги в місцевому самоврядуванні є практично новим напрямом в діяльності органів місцевого самоврядування, – воно виступає одним з прикладів правоохоронної діяльності на рівні публічної самоврядної (муніципальної) влади. Телеологічна домінанта такої допомоги міститься в наданні допомоги членам територіальної громади в вирішенні правових питань, що виникають у них в різних сферах суспільного та особистого життя.

Треба наголосити на тому, що проблематика конституційно-правового забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування обумовлена не тільки новаціями в обґрунтовуванні феноменології захисту прав людини в межах ТГ та в умовах МСВ, скільки потребою у ґрунтовному теоретичному дослідженні та пошуку методологічних рішень, що дозволяють зрозуміти роль і місце інституту локальної демократії в складному та багаторівневому юридичному механізмі захисту конституційних прав людини в межах демократичної правової держави, колі самоврядні інституції беруть на себе функції, – в нашому випадку, правозахисні, що завжди традиційно виступали абсолютною прерогативою держави, – більш того, в умовах формування та практичного застосування вчення про публічну владу та її відносно автономні рівні (публічна державна влада і публічна самоврядна (муніципальна) влада[3]), – тривалий час залишались імперативною функцією публічної державної влади, її органів та посадових осіб.

Разом з тим, поступово, по мірі конституційної легалізації місцевого самоврядування в Україні (див. ст. 7, розд. XI Конституції України) та активними доктринальними розробками представників муніципально-правової науки, а потім й праксеологічними діями законодавця, такий стан справ змінювався, що дало змогу інтенсифікувати формування доктринально-теоретичних настанов про правозахисний потенціал та людиноорієнтовану спрямованість діяльності публічної

[1] Баймуратов, М. О. (1997). Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*. Одеса, 97.

[2] Литвиненко, І. Л. (2000). Особливості муніципально-правового статусу людини і громадянина в Україні. *Держава і право: Юридичні і політичні науки, 8,* 175-182; Батанов, О. В. (2008). *Муніципальне право України*. Харків: Одіссей, 227; Русанова, С. Ю. (2009). Муніципальні права членів територіальної громади: поняття та класифікація. *Форум права, 2*, 369-374. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ FP/2009-2/09rcjptk.pdf> (2021, серпень, 31); Левенець, А. В. (2014). Муніципальні права людини в Україні. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління, 1, 2/2*, 189-196.

[3] Баймуратов, М. О. (2011). Публічна самоврядна (муніципальна) влада в Україні: методологічні підходи до визначення основних ознак. *Публічне право, 2*, 4-11.

самоврядної (муніципальної влади), сучасний стан забезпечення, інституційної та процесуальної гарантованості захисту прав і свобод жителів-членів ТГ, основні напрямки удосконалення муніципальної правозахисної діяльності тощо[1].

Треба зазначити, що наведені питання набувають особливого значення в сучасних умовах, коли в державі розгортається муніципальна реформа і коли у її громадян – жителів і одночасно членів відповідних ТГ зростає усвідомлення того, що більшість прав людини і громадянина, насамперед, реалізується саме на локальному рівні, у межах таких громад та в умовах МСВ. Більш того, в процесі формування у жителів-членів ТГ муніципальної свідомості, муніципальної психології та муніципальної ідеології, – що виступають результатами свідомої та ефективної державної муніципальної правової політики, – вони починають сприймати МСВ та ТГ, що існують та функціонують в його умовах, як відповідні не тільки конституційні та муніципальні, але й як життєві цінності, що дозволяють їм визначати відповідні життєві орієнтири, формувати відповідні діяльнісно-поведінкові настанови, займати відповідні місця та виконувати відповідні рольові позиції в локальному соціумі, реалізуючи свої життєві устремління і потреби. У підсумку, все це формує відповідні мотивації до участі у МСВ, що ще більше підвищує його роль і соціальну цінність як для людини, так і для держави як сфери соціального стабільного і передбачуваного існування людини, в якому вона захищена та її права охороняються самоврядними інституціями, в діяльності яких беруть активну участь і самі жителі-члени ТГ.

У випадку негативного розвитку наведеного сценарію неповноцінне використання на практиці колосального правозахисного потенціалу інститутів МСВ безумовно буде позначатися не тільки на ефективності застосування конституційного законодавства у сфері прав людини, а й відповідним чином дискредитувати інститут демократичної правової державності, в межах якого МСВ відіграє важливу і стратегічно-релятивістську роль. У зв'язку з цим аналіз актуальних проблем теорії та практики муніципальної правозахисної діяльності, включаючи й питання надання ОМСВ членам ТГ правової допомоги, особливо під кутом зору зарубіжного досвіду, є не тільки перспективним та потенційно-ефективним напрямом муніципальної діяльності та локального розвитку, а й суттєвим та предметно-важливим напрямком конституційно-правових та муніципально-правових досліджень в Україні.

Більш глибоке дослідження феноменології надання ОМСВ правової допомоги членам ТГ може розглядатися у більш широкому поведінковому і діяльнісному діапазоні, а саме, як:

а) здійснення відповідного компетенційного повноваження ОМСВ через реалізацію його у відповідній сфері соціального життя (предмету відання. – Авт.) (предметно-компетенційний підхід. – Авт.);

б) формування правового простору місцевого самоврядування в контексті безконфліктного існування людини в межах локальної демократії (просторово-безконфліктний підхід. – Авт.);

в) надання відповідного виду соціальної послуги (особливо в контексті «сервісної» теорії місцевого самоврядування[2] . – Авт.) (послугово-індивідуальний підхід. – Авт.);

г) як допомога у вирішенні та реалізації конкретних інтересів людини (біхевіористично-реалізаційний підхід. – Авт.);

ґ) відповідне нормативно-правове супроводження і забезпечення існування і функціонування людини в локальному соціумі (територіальній людській спільноті – ТГ) (супроводжувально-забезпечуючий підхід. – Авт.);

д) реалізація конкретного права людини на захист у відповідній сфері локального соціального життя (охоронний підхід. – Авт.);

е) відновлення безконфліктного статус-кво людини в межах ТГ (відновлювальний підхід. – Авт.);

є) нейтралізація відповідних організаційно-нормативних перешкод для участі людини в ординарній комунікативній взаємодії з іншими членами локального соціуму в межах ТГ (нейтралізуючо-перешкодний підхід. – Авт.);

ж) один із важливих факторів соціалізації в межах МСВ (нормативно-соціалізований підхід. – Авт.);

[1] Сметана, В. В. (2020). Конституційно-правове забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування: вітчизняний та світовий досвід: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.* Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

[2] Привалов, Ю. А. (ред.) (2007). Діяльність публічної адміністрації з надання послуг українському суспільству. Київ: НАДУ.

з) як одна з типізованих настанов формування атитюду (життєвої настанови) людини (атитюдно-формуючий підхід. – Авт.);

и) один з варіантів формування індивідуального, групового і колективного габітусів[1] (виду соціальної практики у вирішенні відповідних життєвих обставин) (праксеологічно-габітусний підхід. – Авт.);

і) відповідні дії щодо реалізації конституційного статусу людини і громадянина (статусно-реалізаційний підхід. – Авт.)

ї) відповідний прояв «синдрому громадської участі» у контексті формування і прояву інтересу до суспільних проблем, що виражений в активній політичній (політико-правовій. – Авт.) участі й підкріплений бажанням бути поінформованим про поточну соціально-політичну ситуацію в суспільстві (біхевіористично-діяльнісний підхід. – Авт.)[2] тощо.

Отже, можна констатувати, що надання ОМСВ правової допомоги в рамках МСВ і конкретно жителю-члену ТГ породжує системний комплекс муніципально-правових відносин, які суттєво не тільки впливають на існування, функціонування, реалізацію, охорону, захист і гарантування існування правового статусу людини і громадянина в межах локальної демократії, але й торкаються державно-правових відносин, що регулюють публічно-владні та приватно-індивідуальні відносини між суб'єктами конституційного права держави в їх широкому розумінні та реалізації у відповідності до настанов національного законодавства.

Семантичний аналіз терміносистеми «правова допомога» дає змогу визначити різні змістовно-смислові аспекти його застосування, але необхідно зазначити, що в конституційному і муніципальному праві, а також в інших галузевих науках з різних причин ця терміносистема ще знаходиться в стадії становлення.

Однією з основоположних причин такого стану справ виступає відсутність належної методологічної бази дослідження, що відіграє визначальне значення в будь-якій сфері наукового пізнання. Своєю чергою, методологія досліджень розглядається як система методів або загальна теорія пізнання, що дозволяє виявити загальні закономірності виникнення, становлення, розвитку і вдосконалення будь-якого явища, включаючи соціальне явище, в тому числі й юридичне, до яких можна віднести «правову допомогу». Тому, формування теоретико-методологічних основ такої правової допомоги, як елементу системи захисту прав і свобод людини і громадянина, що надається безпосередньо і конкретно фізичній особі, без врахування її правового стану на локальному рівні функціонування соціуму, в умовах МСВ та в межах ТГ, в ординарному стані повсякденності, – об'єктивно вимагає усталення та використання відповідної комплексної методології.

Для юридичної науки методологія становить не тільки основу існуючих знань (статична ознака. – Авт.), але і слугує інструментом здобуття нових (перспективно-динамічна ознака. – Авт.), і це є гарантією перманентного і продуктивного наукового розвитку. В цьому контексті є методологічно змістовним доктринальна позиція вітчизняних дослідників О. В. Зайчука і Н. М. Оніщенко, які зазначають, – що для того, щоб глибоко і всебічно дослідити свій предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, її закономірних та випадкових проявів, здатність ефективно і швидко реагувати на кардинальні зміни у нашому швидкоплинному сьогоднішньому житті, юридична наука повинна розробити широку систему методів своїх досліджень. Ця система у сукупності з іншими спеціальними засобами і прийомами пізнання тих або інших правових явищ є складним утворенням, дослідницьким інструментарієм всієї юридичної науки – її методологією[3].

Отже, в основі методології лежать її неперевершені функціонально-пізнавальні можливості, бо вона виступає: а) у сукупності з іншими спеціальними засобами і прийомами пізнання тих або інших правових явищ (синергічний критерій. – Авт.); б) як складне утворення (системно-комплексний критерій. – Авт.); в) як дослідницький інструментарій всієї юридичної науки (технологічний критерій. – Авт.) і г) це надає досліднику та її користувачу досягти виконання таких дослідницьких завдань (телеологічний критерій. – Авт.):

– глибоко і всебічно дослідити свій предмет пізнання (системно-комплексний результат. – Авт.);

[1] Боярський, О. О. (2020). Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права, 2*, 113.

[2] Гончаров, Д. В., Гоптарева, М. Б. (1996). *Введение в политическую науку.* Москва: Юристъ, 56-57.

[3] Зайчук, О. В., Оніщенко, Н. М. (ред.) (2006). *Теорія держави і права. Академічний курс*. Київ: Юрінком Інтер, 27.

– з'ясувати його сутність (онтологічний результат. – Авт.);

– з'ясувати його якісні характеристики (гносеологічний результат. – Авт.);

– з'ясувати динаміку його розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, в контексті її закономірних та випадкових проявів (релятивістський результат. – Авт.);

– виявити здатність ефективно і швидко реагувати на кардинальні зміни у нашому швидкоплинному сьогоднішньому житті (адаптаційно-ідентифікаційний результат. – Авт.);

– використовувати широку систему методів своїх досліджень (комплексно-методологічний результат. – Авт.).

У XXI ст. в умовах правової глобалізації, коли і ТГ і само МСВ набуває глобалістського потенціалу, завдяки їх розумінню як первинних субстратів збереження людської цивілізації[1], методологія юридичної науки, в тому числі й науки муніципальної, на переконання багатьох науковців, неминуче зазнає кардинальних змін. При цьому основні зміни методології, звичайно, пов'язують з її людиноцентричністю, гуманізацією і гуманітаризацією, а також, на думку дослідника В. П. Кохановського, із зближенням природознавства і соціально-гуманітарних наук, а також протилежних концептуально-методологічних підходів, розширенням застосування системного підходу і синергетики, статистично-ймовірних і квантово-релятивістських методів пізнання, поглибленням методологічної рефлексії в самих науках і галузях знання, вдосконаленням методів пізнання, підвищенням концептуального статусу гуманітарних наук, посиленням орієнтації методології на практику, процесами універсалізації методології, становленням універсалогії як загальної методологічної дисципліни тощо[2].

У той же час, заслуговує на пильну увагу підхід, який інтегрує та систематизує всі основні складові методології та розглядає її зі системно-поведінкових та наступних поведінково-діяльнісних позицій, відповідно до яких вона досліджує глибокі філософсько-настановчі координати науки, а саме: засадничі ознаки взаємозумовленості, взаємозв'язку і залежності систем знань і систем діяльності, вихід отриманих знань в практичну площину через передбачення здійснення відповідних дій, – причому, це здійснюється у контексті комунікативної взаємодії наведених характерологічних ознак. Отже, методологія, як зазначається у сучасній науковій літературі, являє собою специфічну діяльнісну систему, яка включає в себе принципи, категорії, теорії, парадигми і методи, що мають специфічне цільове призначення, пов'язане з реалізацією діяльності. Вона виступає як спосіб діяльності, організації діяльнісної системи[3].

Звідси терміносистема «надання правової допомоги» трансформується в телеологічно обумовлену, соціально необхідну, методологічно насичену, організаційно і нормативно забезпечену діяльність уповноважених органів публічної влади, що здійснюється в контексті захисту прав і свобод людини.

З наведеного витікає, що кожна складова в структурі методології (у нашому випадку – надання правової допомоги в сфері місцевого самоврядування. – Авт.) не просто і лапідарно виконує своє специфічне призначення, але й одночасно відіграє і комплексно-утворюючу і системо-утворюючу роль. Так, принципи надання правової допомоги визначають точки відліку (темпоральні, просторові, змістовні, суб'єктні, ресурсні тощо) такої діяльності, формують її загальні (матеріальні, нормативні, поведінкові, діяльнісні, процедурні, процесуальні тощо) напрями і правила. Категорії надання правової допомоги задають зміст понять, що використовуються (ідентифікують її феноменологію та її реалізаційний потенціал), відображення профільних об'єктів і комунікацію між належними суб'єктами діяльності (у вигляді системи комунікативної взаємодії в межах: а) надання правової допомоги; б) самої ТГ; в) інституту МСВ). Норми, що регламентують і регулюють надання правової допомоги виступають у вигляді раціональних вимог до цієї телеологічно детермінованої діяльності та отриманих соціально значущих результатів. Цінності надання правової допомоги, що складають її аксіологічну базу, не тільки надають їй особистісну і суспільну значущість, а й демонструють нові грані у вдосконаленні правового статусу людини-члена ТГ. Парадигми надання

[1] Бобровник, Д. О. (2019). Глобалістський потенціал територіальної громади: теоретичні підходи до визначення. *Часопис Київського університету права, 2*, 79-85.

[2] Кохановский, В. П. (1999). *Философия и методология науки*. Ростов на Дону: Феникс, 477.

[3] Бакуменко, В. Д., Князєв, В. М., Сурмін, Ю. П. (2014). Методологія як інтегральна система знань регулятивно-діяльнісної природи. В: Ващенко, К. О. (ред.) (2014). *Методологія наукових досліджень з державного управління: хрестоматія*. Київ: НАДУ, 7-8.

правової допомоги забезпечують інтеграцію всіх складових методології профільної феноменології та їх конкретно-ефективну реалізацію. Теорії надання правової допомоги, що складають її ідеологічно-доктринальний масив, надають цій соціально важливій діяльності необхідної обґрунтованості та достатньої аргументованості. Нарешті, методи надання правової допомоги виступають як інструментально-технологічний механізм діяльності та засоби її здійснення[1].

Отже, можна констатувати, що комплексний характер проблеми надання ОМСВ правової допомоги членам ТГ не тільки обумовлює плюралізм методології досліджень та мультипарадигмальний підхід до її вивчення, а й об'єктивує, активізує, актуалізує та стимулює дослідження загальнотеоретичних і методологічних аспектів визначення правового статусу людини в системі МСВ, формування муніципального статусу людини та її прав, нових якісно-параметральних ознак функціонування та розвитку інституту локальної демократії в умовах посилення демократичної правової державності та формування засад правової глобалізації. Тому, можна стверджувати, що методологічне забезпечення феноменології надання ОМСВ правової допомоги членам ТГ виходить за межі суто конституційно-правової та муніципально-правової науки, однак саме їх методологічний інструментарій є визначальним.

Виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що для вивчення проблематики надання ОМСВ правової допомоги членам ТГ, відповідно до вимог об'єктивного та всебічного аналізу суспільних явищ політико-правового характеру, конституційно-правова та муніципально-правова науки використовують широкий спектр методів – як загальнонаукових (діалектичний, системного аналізу і синтезу, соціологічний, моделювання, абстрагування, прогнозування тощо), так і спеціально наукових (порівняльного правознавства, нормативно-логічний, структурно-функціональний, історико-юридичний, метод переходу від абстрактного до конкретного тощо)[2].

Так, наприклад, застосування загальнонаукових методів пізнання дозволяє визначити роль ОМСВ в процесі надання правової допомоги жителям-членам ТГ; оцінити таку діяльність яв в контексті реалізації ними своїх компетенційних повноважень, так і участі в процесах захисту, охорони і забезпечення суб'єктивних прав особистості; виявити закономірності і тенденції правозахисної діяльності муніципальних органів через аналіз конкретного напряму їх діяльності, уточнити понятійний апарат в заявленій сфері. Застосування приватно-наукових методів допомагає дослідити різноманіття конституційно/муніципально –організаційних, -нормативних, -процедурно-процесуальних, -забезпечувальних відносин за участю ОМСВ в процесі надання ними правової допомоги жителям-членам ТГ. В той же час, можна погодитись з вітчизняним дослідником В. В. Сметаною, що застосування юридико-технічних методів при дослідженні питань правозахисної діяльності у сфері МСВ (до якої у широкому її розумінні й відноситься надання правової допомоги. – Авт.), передбачає вивчення такої діяльності і одночасно феноменології надання правової допомоги, – як явища правової дійсності у «чистому вигляді», що існує незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності й полягає в аналізі чинного законодавства з питань правозахисної діяльності, а також практики його застосування ОМСВ[3].

Однією з причин, що ускладнює використання належної методології у дослідження феноменології «надання правової допомоги» є те, що в загальній теорії права і конституційно-правовій науці є відсутнім розуміння сутності та характеру правової допомоги як єдиної самостійної правової категорії. І тому наукові роботи, які були опубліковані до теперішнього часу, як правило, не розглядають правову допомогу як складне багатогранне і комплексне поняття, що враховує особливості різних видів правової допомоги, в тому числі міжнародної правової допомоги та кваліфікованої юридичної допомоги, а також телеологічні настанови донорів правової допомоги (тих, хто її надає. – Авт.) і різноманітні інтереси різних категорій суб'єктів, що виступають реципієнтами такої допомоги (тих, хто її отримує. – Авт.).

Як показує системний аналіз, більшою мірою термін «правова допомога» використовується у вузькому розумінні – для позначення правових відносин, пов'язаних із міжнародним співробітництвом різних держав у цивільних, сімейних і кримінальних справах або наданням

[1] Бакуменко, В. Д., Князєв, В. М., Сурмін, Ю. П. (2014). Методологія як інтегральна система знань регулятивно-діяльнісної природи. В: Ващенко, К. О. (ред.) (2014). *Методологія наукових досліджень з державного управління: хрестоматія*. Київ: НАДУ, 11-27.

[2] Батанов, О. В. (2003). *Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні*. Київ: Ін Юре, 18.

[3] Сметана, В. В. (2018). Методологія дослідження правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування. *Держава і право*, *82*, 122.

кваліфікованої юридичної допомоги професійними юристами (адвокатами, нотаріусами, юрисконсультами). При цьому слово «юридичний» в українській мові визначається як «те, що відноситься до права, закону, правовий», або, що «пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням»[1]). Такий підхід тягне за собою не тільки зміну первинного змісту дефініції «правова допомога», а й в залежності від галузі права та суб'єктів застосування різноманітне трактування її змісту в правозастосовній діяльності.

У той же час поширеність терміну «правова допомога» в юридичній літературі і правових актах міжнародного та національного рівнів говорить про те, що явище, що відображається ним, є реальним феноменом державно-правового життя суспільства, носить багатофункціональний і міжгалузевий характер, пов'язане з правовим сприянням (допомогою, послугою, підтримкою – ці слова є синонімами в українській мові[2]) фізичним та юридичним особам, окремим державам і суспільству в цілому. Фактично і функціонально сприяння підкреслює таку сутнісну рису допомоги, як наявність організованої діяльності різних суб'єктів, які сприяють фізичним і юридичним особам, що її потребують, у вирішенні проблемної життєвої ситуації.

Розуміння правової допомоги в місцевому самоврядуванні беззаперечно повинно проходити через призму опорного терміну цього соціально-правового явища, яким є термін «територіальна громада». Системний аналіз цього терміну в контексті визначення становлення правової допомоги в місцевому самоврядуванні дає можливість звернути увагу на ролі «допомоги» – як одного з видів соціальної комунікативної взаємодії, однієї з форм соціального сприяння.

Соціальна комунікативна взаємодія – це процес безпосередньої або опосередкованої взаємодії соціальних суб'єктів між собою, що відбуваються в ТГ, в межах якої такі суб'єкти існують, функціонують та контактують з метою вирішення екзистенційних потреб. Вона фактична є дією, що триває у часі, та складається з окремих, спрямованих одна на одну соціальних дій. При цьому дія може бути ініційовано самим актором (індивідом, групою) і розглядатися як «виклик», а може бути відповідною реакцією на дії інших – «відповідь на виклик». Сутність соціальної комунікативної взаємодії полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людьми людина може задовольнити переважну більшість своїх життєвих устремлінь, потреб, інтересів, цінностей. В процесі такої взаємодії виникають системні та позасистемні зв'язки та відносини між людьми, що можуть мати своє продовження у побудові відносин між ними різної інтенсивності та щодо різних предметів, що представляють взаємний інтерес, – або не мати свого продовження, тобто можуть завершуватися після однократного контакту. Але, не зважаючи на це, соціальна взаємодія – це взаємний обмін досвідом, знаннями, поняттями[3] і здійснюється така соціальна взаємодія в процесі такого взаємообміну[4]. При цьому, обмін діяльностями лежить в основі поділу праці (можливість обміну товарами або послугами є необхідною умовою поділу праці), і саме діяльнісна взаємодія пов'язує окремі особистості в суспільство, а значить, воно ідентифікується специфічно соціальним[5]. Такій оцінці сприяє та посилює її те, що самі діяльності людей та їх обмін реалізуються в рамках локальної спільноти, якою по своїй соціологічній та онтологічній природі й є ТГ.

Якщо йти далі в контексті виходу на рівень «допомоги», то слід звернути пильну увагу на характеристики комунікаційних контактів двох і більше людей, що здійснюються в рамках ТГ. Такі контакти в залежності від їх: а) телеологічного призначення, б) змістовного навантаження та в) вольової позиції учасників можуть приймати різні форми:

1) простої взаємної присутності суб'єктів;

2) обміну інформацією;

3) спільної діяльності;

4) рівної обопільної або асиметричної активності, причому така активність може бути різного типу: соціальний вплив, співробітництво, суперництво, маніпуляція, конфлікт і ін.

Отже, кожна з названих форм характеризується не тільки глибиною комунікації, а й відповідним діяльнісно-функціональним потенціалом до продовження такої взаємодії з переходом на її більш високі та перспективні форми.

---

[1] Бусел, В. Т. (ред.) (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун, 1420.

[2] Там само, 1184.

[3] Сорокин, П. А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество.* Москва: Политиздат, 526-527.

[4] Козырев, Г. И. (2005). Социальное действие, взаимодействие, поведение и социальный контроль. *Социологические исследования, 8,* 125.

[5] Бороноев, А. О., Смирнов, П. И. (2003). О понятиях «общество» и «социальное». *Социологические исследования, 8*, 5.

Сприяння як вид «допомоги» є таким видом взаємодії, в процесі якого дві і більше системи, що взаємодіють між собою, сприяють обопільному їх збереженню. Своєю чергою А. М. Авер'янов розглядає такі форми сприяння:

а) кооперація – як найбільш поширений вид сприяння систем, що характеризується необхідністю об'єднання їх певних властивостей, сторін, якостей для досягнення деякого взаємокорисного результату;

б) коменсалізм – такий тип взаємин, при якому одна з двох систем, що існують разом отримує користь з спільного існування, не завдаючи, проте, шкоди іншій системі;

в) мутуалізм – така взаємодія, в результаті якої системи, що взаємодіють між собою, не просто витягують обопільну користь, але вона є настільки значущою, що вони не можуть існувати ізольовано одна від одної. При цьому автор відзначає, що перелік форм сприяння є далеко не вичерпаним[1].

Той же автор зазначає, що у вітчизняній філософії довгий час панувало уявлення про абсолютизацію боротьби і відносності єдності в світових процесах, що призводило до зведення всіх процесів, всіх відносин в основному до боротьби, до протиріччя. Однак в житті є все: протиріччя і згода, колізія і гармонія, протидія та сприяння. Тому, всупереч абсолютизаторам боротьби люди сприяють, допомагають, підтримують один одного, приходять до згоди і взаєморозуміння[2]. На нашу думку, це положення має методологічне значення відносно доцільності та ефективності організації надання правової допомоги саме в рамках ТГ її членам, бо комунікативна взаємодія останніх веде до створення системи сприяння та допомоги природним шляхом та в ординарному порядку.

В контексті зазначеного слід звернути увагу на позицію Д. Майерса, який виділяє два види допомоги (альтруїзму): взаємний «альтруїзм» і справжній альтруїзм[3]. Пояснення цим видам соціального сприяння дають три взаємодоповнюючі теорії:

А) теорія соціального обміну (психологічний рівень пояснення), згідно з якою людські взаємодії (комунікації) представляють собою своєрідні угоди, що ставлять собі за мету збільшити «винагороду» і зменшити «витрати», тобто міркування розрахунку на винагороду зумовлюють нашу поведінку, а надання допомоги – це замаскований егоїзм, так як допомога надається з метою поліпшити свій добробут зовнішній або внутрішній (мотивація «взаємного «альтруїзму»). Інші представники цього напряму вважають, що справді альтруїстична стурбованість становищем інших, емпатія (співчуття) – справжнє співчуття мотивують нас допомагати іншій людині в її власних інтересах (мотивація «справжнього альтруїзму»);

Б) теорія соціальної норми (соціальний рівень пояснення). Ми надаємо допомогу тому, що щось говорить нам, що ми повинні вести себе саме так. При цьому мотивують альтруїзм дві соціальні норми: а) норма взаємності: слід не завдавати шкоди, а надавати допомогу тим, хто надає допомогу нам, або очікування того, що люди, швидше за все, будуть надавати допомогу, а не нашкодять тим, хто їм допоміг, – мотивує «взаємний «альтруїзм»; б) норма соціальної відповідальності: віра в те, що люди повинні надавати допомогу тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди в майбутньому, або очікування, що люди будуть допомагати тим, хто від них залежить, – мотивує «справжній альтруїзм».

В) теорія еволюційної психології (біологічний рівень пояснення), згідно з якою ми надаємо допомогу тому, що: а) «запрограмовані природою надавати допомогу близьким родичам» («захист роду»); б) один організм надає допомогу іншому, тому що очікує у відповідь надання допомоги, тобто, той хто надає допомогу сподівається, що пізніше він стане її отримувачем[4].

Необхідно зазначити, що саме такі психологічні конструкції та майбутні моделі поведінки виникають у членів ТГ як підсумок їх комунікативної взаємодії між собою.

Важливу роль у становлення системи допомоги в рамках ТГ її членами відіграє сприяння, яке як тип соціальної взаємодії є універсальним. Дійсно, найважливішою передумовою для організації життєдіяльності людей є усвідомлене розуміння усіма і кожною людиною зокрема, в сім'ї і в самій маленькій громаді (мікрогромаді) того незаперечного факту, коли надання допомоги один одному

[1] Аверьянов, А. Н. (1988). *Содействие: понятие, структура, динамика. Диалектика и научное мышление.* Москва, 82.
[2] Там само, 81.
[3] Майерс, Д. (1999). *Социальная психология.* Санкт-Петербург: Питер, 588.
[4] Там само, 588-601.

в скрутних життєвих обставинах набуває імперативно необхідної умови для функціонування і виживання як окремих людей, так і всього локального соціуму. Тому сприяння набуває в таких умовах екзистенційно важливого характеру. Саме тому на початку ХХ століття П.О. Кропоткін у книзі «Взаємна допомога, як фактор еволюції», вивчивши численні факти сприяння, співробітництва, допомоги в живій природі і суспільстві, прийшов до обґрунтованого висновку про те, що «війна всіх проти кожного зовсім не є переважаючим законом природи, взаємна допомога – настільки ж закон природи, як і взаємна боротьба»[1].

Отже, можна констатувати, що допомога виступає самостійною формою соціального сприяння і являє собою такий вид відносин між суб'єктами, при якому один діє в інтересах іншого (нездатного в силу тих чи інших причин діяти самостійно) для досягнення корисного для іншого результату. Її існування та розвиток в рамках ТГ пояснюється еволюційним розвитком людської спільноти, що історично колективно співіснує на відповідній території заради вирішення екзистенційних задач шляхом місцевого самоврядування.

Більш того, можна зазначити, що допомога є різновидом людської діяльності як специфічно людської форми активного ставлення до навколишнього світу, що обмежується ТГ, тобто місцем її існування, функціонування і розвитку, зміст якої складає доцільна зміна і перетворення цього локального світу на основі освоєння і розвитку наявних форм культури[2] (ідеологічна складова ТГ в місцевому самоврядуванні. – Авт.), активності суб'єкта, спрямованої на об'єкти або інших суб'єктів[3] (комунікаційна складова ТГ в місцевому самоврядуванні. – Авт.), прикладання людських сил, що викликає зміни в предметі[4] (трансформаційна складова ТГ в місцевому самоврядуванні. – Авт.), через здійснення колективних спільних дій членів ТГ колабораційної властивості.

Висновки. Резюмуючи, можна стверджувати, що:

– феноменологія правової допомоги в місцевому самоврядуванні має суттєво психологічно-екзистенційне підґрунтя, що детерміноване спільним проживанням людей в умовах місцевого самоврядування, наявністю загальних ментальних рис та гуманістичних ознак, що з'явилися як результат їх історично-тривалої комунікативної взаємодії в межах територіальної громади;

– феноменологія надання правової допомоги органами місцевого самоврядування жителям-членам територіальної громади реалізується в правовому просторі локальної демократії, базується на самоорганізації жителів-членів територіальних громад, а точніше на їх більш глибокій самодіяльності, самоідентифікації, самореалізації в контексті прояву екзистенційних інтересів, що продукуються ними в процесі здійснення в межах такої громади свого життєвого циклу, в умовах локальної демократії, в ординарному стані повсякденності в процесі їх соціалізації, формування різних видів та рівнів габітусів, створення локальної системи комунікативної взаємодії, й реалізації конституційно-правового статусу людини;

– такий підхід до розуміння феноменології надання правової допомоги органами місцевого самоврядування жителям-членам територіальної громади підкреслює та рефлексує взаємний зв'язок між місцевим самоврядуванням, органами місцевого самоврядування, громадою, інтересами її членів, що проявляються на різних рівнях функціонування локального соціуму – індивідуальному, груповому, колективному, з правами людини, – що фактично дає змогу констатувати, що в межах такого місцевого самоврядування виникає правовий простір місцевого самоврядування, який одночасно виступає простором формування, прояву і реалізації прав і свобод людини;

– надання правової допомоги в місцевому самоврядуванні є практично новим напрямом в діяльності органів місцевого самоврядування, – воно виступає одним з прикладів правоохоронної діяльності на рівні публічної самоврядної (муніципальної) влади, причому телеологічна домінанта такої допомоги міститься в наданні допомоги членам територіальної громади в вирішенні правових питань, що виникають у них в різних сферах суспільного та особистого життя;

– проблематика конституційно-правового забезпечення правозахисної діяльності у сфері місцевого самоврядування обумовлена не тільки новаціями в обґрунтовуванні феноменології

[1] Кропоткин, П. (2016). Взаимная помощь, как фактор эволюции. *Dragon Dreaming* <http://www.dragondreaming.org/ru/wp-content/uploads/sites/11/2016/04/Kropotkin_P_A__Vzaimopomosch_kak_faktor_evolyutsi.pdf> (2021, серпень, 31).

[2] Юдин, Э. Г. (1997). *Методология науки. Системность. Деятельность.* Москва: Эдиториал УРСС, 246-247.

[3] Каган, М. С. (1974). *Человеческая деятельность (Опыт системного анализа).* Москва: Политиздат, 34-35.

[4] Николов, Л. (1984). *Структуры человеческой деятельности.* Москва: Прогресс, 52-54.

захисту прав людини в межах територіальної громади та в умовах місцевого самоврядування, скільки потребою у ґрунтовному теоретичному дослідженні та пошуку методологічних рішень, що дозволяють зрозуміти роль і місце інституту локальної демократії в складному та багаторівневому юридичному механізмі захисту конституційних прав людини в межах демократичної правової держави, колі самоврядні інституції беруть на себе функції, – в нашому випадку, правозахисні, що завжди традиційно виступали абсолютною прерогативою держави, – більш того, в умовах формування та практичного застосування вчення про публічну владу та її відносно автономні рівні (публічна державна влада і публічна самоврядна (муніципальна) влада), – тривалий час залишались імперативною функцією публічної державної влади, її органів та посадових осіб;

– поступово, по мірі конституційної легалізації місцевого самоврядування в Україні (див. ст. 7, розд. XI Конституції України)[1] та активними доктринальними розробками представників муніципально-правової науки, а потім й праксеологічними діями законодавця, інтенсифікувались процеси формування доктринально-теоретичних настанов про правозахисний потенціал та людиноорієнтовану спрямованість діяльності публічної самоврядної (муніципальної влади);

– питання правового супроводження і забезпечення функціонування людини в межах територіальної громади набувають особливого значення в сучасних умовах, коли в державі розгортається муніципальна реформа і коли у її громадян – жителів і одночасно членів відповідних ТГ зростає усвідомлення того, що більшість прав людини і громадянина, насамперед, реалізується саме на локальному рівні, у межах таких громад та в умовах локальної демократії;

– в процесі формування у жителів-членів ТГ муніципальної свідомості, муніципальної психології та муніципальної ідеології, – що виступають результатами свідомої та ефективної державної муніципальної правової політики, – жителі-члени громади починають сприймати місцеве самоврядування та громади, що існують та функціонують в його умовах, як відповідні не тільки конституційні та муніципальні, але й як життєві цінності, що дозволяють їм визначати відповідні життєві орієнтири, формувати відповідні діяльнісно-поведінкові настанови, займати відповідні місця та виконувати відповідні рольові позиції в локальному соціумі, реалізуючи свої життєві устремління і потреби;

– правозахисний потенціал територіальної громади та місцевого самоврядування формує відповідні мотивації до участі у локальній демократії, що ще більш підвищує його роль і соціальну цінність як для людини, так й для держави, як сфери соціального стабільного і передбачуваного існування людини, в якому вона захищена та її права охороняються самоврядними інституціями в діяльності яких беруть активну участь й самі жителі-члени громади;

– в той же час неповноцінне використання на практиці колосального правозахисного потенціалу інститутів місцевого самоврядування безумовно буде позначатися не тільки на ефективності застосування конституційного законодавства у сфері прав людини, а й відповідним чином дискредитувати інститут демократичної правової державності в межах якого місцеве самоврядування відіграє важливу і стратегічно-релятивістську роль, – у зв'язку з чим, аналіз актуальних проблем теорії та практики муніципальної правозахисної діяльності, включаючи й питання надання органами місцевого самоврядування членам громади правової допомоги, особливо під кутом зору зарубіжного досвіду, є не тільки перспективним та потенційно-ефективним напрямом муніципальної діяльності та локального розвитку, а й суттєвим та предметно-важливим напрямком конституційно-правових та муніципально-правових досліджень в Україні;

– надання органами місцевого самоврядування членам громади правової допомоги в рамках місцевого самоврядування і конкретно жителю-члену громади породжує системний комплекс муніципально-правових відносин, які суттєво не тільки впливають на існування, функціонування, реалізацію, охорону, захист і гарантування існування правового статусу людини і громадянина в межах локальної демократії, але й торкаються державно-правових відносин, що регулюють публічно-владні та приватно-індивідуальні відносини між суб'єктами конституційного права держави в їх широкому розумінні та реалізації у відповідності до настанов національного законодавства;

– системний підхід до аналізу терміносистеми «надання правової допомоги» трансформує її в телеологічно обумовлену, соціально необхідну, методологічно насичену, організаційно і нормативно забезпечену діяльність уповноважених органів публічної влади, що здійснюється в контексті захисту прав і свобод людини;

[1] *Конституція України, 1996* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 31, 140.*

– методологічне забезпечення феноменології надання органами місцевого самоврядування правової допомоги членам громади виходить за межі суто конституційно-правової та муніципально-правової науки, однак саме їх методологічний інструментарій є визначальним;

– розуміння правової допомоги в місцевому самоврядуванні беззаперечно повинно проходити через призму опорного терміну цього соціально-правового явища, яким є термін «територіальна громада», – системний аналіз цього терміну в контексті визначення становлення правової допомоги в місцевому самоврядуванні дає можливість звернути увагу на ролі «допомоги» – як одного з видів соціальної комунікативної взаємодії, однієї з форм соціального сприяння.

References:

1. *Konstytutsiya Ukrayiny, 1996* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], *31, 140*. [in Ukrainian].
2. Baimuratov, M. O., Mogilevsky, V. S. (2019). Pravovyy prostir mistsevoho samovryaduvannya: do vyznachennya parametralnykh oznak [Legal space of local self-government: to the definition of parametric features]. *Munitsypalna reforma v konteksti yevrointehratsiyi Ukrayiny: pozytsiya vlady, naukovtsiv, profspilok ta hromadskosti: Tezy dopovidey Tretoyi shchorichnoyi vseukrayinskoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyiv, 06 hrudnya 2019 r.)* [Municipal Reform in the Context of Ukraine's European Integration: The Position of the Government, Scholars, Trade Unions and the Public: Abstracts of the Third Annual All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kyiv, December 6, 2019)]. Kyiv: VNA Press, 16-25. [in Ukrainian].
3. Baimuratov, M. O. (1997). Lokalna systema zakhystu prav lyudyny v Ukrayini: sutnist ta stanovlennya [Local system of human rights protection in Ukraine: essence and formation]. *Yurydychna osvita i pravova derzhava* [Legal education and the rule of law]. Odesa, 96-101. [in Russian].
4. Lytvynenko, I. L. (2000). Osoblyvosti munitsypalno-pravovoho statusu lyudyny i hromadyanyna v Ukrayini [Features of the municipal legal status of a person and a citizen in Ukraine]. *Derzhava i pravo: Yurydychni i politychni nauky* [State and law: Legal and political sciences], *8*, 175-182. [in Ukrainian].
5. Batanov, O. V. (2008). *Munitsypalne pravo Ukrayiny* [Municipal law of Ukraine]. Kharkiv: Odyssey. [in Ukrainian].
6. Rusanova, S. Yu. (2009). Munitsypalni prava chleniv terytorialnoyi hromady: ponyattya ta klasyfikatsiya [Municipal rights of members of the territorial community: concept and classification]. *Forum prava* [Law Forum], *2*, 369-374. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ FP/2009-2/09rcjptk.pdf> (2021, August, 31). [in Ukrainian].
7. Levenets, A. V. (2014). Municipal human rights in Ukraine [Munitsypalni prava lyudyny v Ukrayini]. *Market economy: modern theory and practice of management* [Rynkova ekonomika: suchasna teoriya i praktyka upravlinnya], *1, 2/2*, 189-196. [in Ukrainian].
8. Baimuratov, M. O. (2011). Publichna samovryadna (munitsypalna) vlada v Ukrayini: metodolohichni pidkhody do vyznachennya osnovnykh oznak [Public self-government (municipal) power in Ukraine: methodological approaches to determining the main features]. *Publichne pravo* [Public law], *2*, 4-11. [in Ukrainian].
9. Smetana, V. V. (2020). Konstytutsiyno-pravove zabezpechennya pravozakhysnoyi diyal′nosti u sferi mistsevoho samovryaduvannya: vitchyznyanyy ta svitovyy dosvid [Constitutional and legal support of human rights activities in the field of local self-government: domestic and world experience]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [dissertation for the degree of Candidate of Law]. Kyiv: Institute of State and Law. VM Koretsky NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
10. Privalov, Yu. A. (ed.) (2007). *Diyalnist publichnoyi administratsiyi z nadannya posluh ukrayinskomu suspilstvu* [Activities of public administration to provide services to Ukrainian society]. Kyiv: NAPA. [in Ukrainian].
11. Boyarsky, O. O. (2020). Stanovlennya fenomenolohiyi munitsypalnoyi lyudyny v mezhakh hromadyanskoho suspilstva i derzhavy [Formation of the phenomenology of the municipal person within the limits of civil society and the state]. *Chasopys Kyivskoho universytetu* [Journal of Kyiv University of Law], *2*, 110-118. [in Ukrainian].
12. Goncharov, D. V., Goptareva, M. B. (1996). *Vvedeniye v politicheskuyu nauku* [Introduction to Political Science]. Moscow: Lawyer. [in Russian].
13. Zaychuk, O. V., Onishchenko, N. M. (ed.) (2006). *Teoriya derzhavy i prava. Akademichnyy kurs.* [Theory of state and law. Academic course]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
14. Bobrovnyk, D. O. (2019). Hlobalistskyy potentsial terytorialnoyi hromady: teoretychni pidkhody do vyznachennya [The globalist potential of the territorial community: theoretical approaches to definition]. *Chasopys Kyyivskoho universytetu prava* [Journal of Kyiv University of Law], *2*, 79-85. [in Ukrainian].
15. Kokhanovsky, V. P. (1999). *Filosofiya i metodologiya nauki* [Philosophy and methodology of science]. Rostov on Don: Phoenix. [in Russian].
16. Bakumenko, V. D., Knyazev, V. M., Surmin, Yu. P. (2014). Metodolohiya yak intehralna systema znan rehulyatyvno-diyalnisnoyi pryrody [Methodology as an integrated system of knowledge of regulatory nature]. In: Vashchenko, K. O. (ed.) (2014). *Metodolohiya naukovykh doslidzhen z derzhavnoho upravlinnya: khrestomatiya* [Methodology of public administration research: a textbook]. Kyiv: NAPA. [in Ukrainian].

17. Batanov, O. V. (2003). *Konstytutsiyno-pravovyy status terytorialnykh hromad v Ukrayini* [Constitutional and legal status of territorial communities in Ukraine]. Kyiv: In Jure. [in Ukrainian].
18. Smetana, V. V. (2018). Metodolohiya doslidzhennya pravozakhysnoyi diyalnosti u sferi mistsevoho samovryaduvannya [Methodology of research of human rights activity in the field of local self-government]. *Derzhava i pravo* [State and law], *82*, 62-75. [in Ukrainian].
19. Busel, W. T. (ed.) (2001). *Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpen: Perun. [in Ukrainian].
20. Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Tsivilizatsiya. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat. [in Russian].
21. Kozyrev, G. I. (2005). Sotsialnoye deystviye, vzaimodeystviye, povedeniye i sotsialnyy kontrol [Social action, interaction, behavior and social control]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], *8*, 124-129. [in Russian].
22. Boronoev, A. O., Smirnov, P. I. (2003). [On the concepts of "society" and "social"]. [Sociological research], *8*, 3-11. [in Russian].
23. Averyanov, A.N. (1988). *Sodeystviye: ponyatiye, struktura, dinamika. Dialektika i nauchnoye myshleniye* [Assistance: concept, structure, dynamics. Dialectics and scientific thinking]. Moscow. [in Russian].
24. Myers, D. (1999). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Saint Petersburg: Peter. [in Russian].
25. Kropotkin, P. (2016). Vzaimnaya pomoshch, kak faktor evolyutsii [Mutual assistance as a factor in evolution]. *Dragon Dreaming* <http://www.dragondreaming.org/ru/wp-content/uploads/sites/11/2016/04/Kropotkin_P_A__Vzaimopomosch_kak_faktor_evolyutsi.pdf> (2021, August, 31). [in Russian].
26. Yudin, E. G. (1997). *Metodologiya nauki. Sistemnost. Deyatelnost* [Methodology of Science. Consistency]. Activity. Moscow: Editorial URSS. [in Russian].
27. Kagan, M. S. (1974). *Chelovecheskaya deyatelnost (Opyt sistemnogo analiza)* [Human activity (Experience in systems analysis)]. Moscow: Politizdat. [in Russian].
28. Nikolov, L. (1984). *Struktury chelovecheskoy deyatelnosti* [Structures of human activity]. Moscow: Progress. [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.7

Tetiana Khlivniuk
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7636-9088
Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

DIFFERENCES IN RESPONSE TO THE SOCIAL EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC: COMPARING CLASSIC WELFARE STATE MODELS

Тетяна Хлівнюк
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

ВІДМІННОСТІ У РЕАГУВАННІ НА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ПАНДЕМІЇ COVID-19: ПОРІВНЯННЯ КЛАСИЧНИХ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

The absence of scientific consensus on understanding how the crisis caused by the spread of coronavirus will affect the state welfare institution has been noted: it will either strengthen it, significantly alter it, deepen stagnation or eliminate it, etc. Initiatives to prevent and counteract the consequences of the COVID-19 pandemic are analyzed using the example of classical welfare state models (social-democratic (Scandinavian, Nordic); corporatist (conservative); liberal). The first case is studied on the examples of Denmark, Norway, Finland, Sweden; the second one – Germany, the third one – the USA. It is proved that changes in the architecture of the welfare state concerning the introduction of Scandinavian and corporatist models of tools to prevent a sharp increase in unemployment due to quarantine restrictions, simplify access to social benefits, pay attention to social protection of self-employed people, freelancers. It has been proven that changes in the architecture of state welfare concerned the introduction, first of all, in the states of the Scandinavian and corporatist models of tools to prevent a sharp increase in unemployment due to the quarantine, simplify access to social benefits, and pay attention to the problems of social protection of self-employed persons and freelancers. The strengthening of the focus of welfare states (especially the Scandinavian model) on state intervention in the economy as part of ensuring the accessibility of workplaces and living standards in line with modern standards was noted. Ethnic inequality and chauvinism to access social security have been shown to be acute in most countries during the pandemic. Limited coverage and existing social inequalities regarding access to social guarantees are clearly manifested even in countries with a liberal model of state welfare. National differences in the policy of developed welfare states in response to the social consequences of the coronavirus pandemic have been identified. The states of the Scandinavian and corporatist models long before the COVID-19 pandemic built strong social protection networks, pursued effective employment protection policies, etc.; therefore, during the pandemic, citizens received significant support. Instead, in the welfare states of the liberal model during the pandemic, the problem of having a quality social protection network has intensified, and inequality in terms of gender, race, and others has sharply increased.

Keywords: institute of welfare state, models of welfare state, COVID-19 pandemic, social protection, social policy, welfare systems.

Три класичні моделі соціальної держави (*1*. соціал-демократична (скандинавська, нордична); *2.* корпоративістська (консервативна); *3.* ліберальна)[1], мають дуже відмінні режими соціального

[1] Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.

забезпечення[1]. Найчіткіше першу модель увиразнюють держави Північної Європи, другу – Німеччина, третю – США. Попри схожість руйнівного впливу Covid-19 на ці високорозвинені держави, реагування на соціальні проблеми, породжені пандемією, відрізнялося своїми характеристиками. Власне уже давно сформовані моделі соціальної держави нині перебувають в доволі хиткому статусі. Не зрозуміло, як криза, зумовлена нинішньою пандемією, вплине на інститут соціальної держави: зміцнить, істотно видозмінить, поглибить стагнацію або й узагалі зумовить занепад. Для того, щоб наблизитися до відповіді на це питання, ми розглянемо реакції усіх трьох моделей соціальної держави на соціальні проблеми, породжені таким сильним соціальним подразником, яким виявилася пандемія Covid-19.

Інститути соціальної держави країн Північної Європи здавна відомі своїм універсалістським, всеохопним підходом до соціальної сфери. Вони мають стійку традицію активної політики ринку праці як інструмент реагування на економічні кризи, контролю за рівнем безробіття, уможливлення реального (а не декларативного) рівноправ'я. Саме успішна соціальна політика держав Північної Європи сприяла тому, що громадяни цих держав мають не лише найвищий рівень достатку, а і є серед найщасливіших у світі[2]. Ті інструменти, які застосовували країни зі скандинавською моделлю соціальної держави, цікаві для вивчення в контексті оцінки перспектив тієї чи іншої моделі в умовах сильних соціальних потрясінь.

У політичній науці за останні три десятиліття (від часу появи концепції Ґ. Еспінґ-Андерсена[3]) соціальні держави соціал-демократичного типу показали себе як комплексні, зі щедрими соціальними трансфертами та якісними соціальними послугами, особливо в частині охорони здоров'я, сімейної політики, догляду за дітьми та особами похилого віку[4]. Довгочасне ефективне функціонування цієї моделі уможливило високий рівень економічної, гендерної та ін. рівності, високий рівень залученості громадян на ринку праці, можливість швидкого повернення на ринок праці у випадку безробіття тощо[5], хоч певні кризові моменти проглядаються в останні десятиліття[6]. Потрібно врахувати, що у порівняні з країнами, які впроваджують інші моделі соціальної держави, нордичні держави все ж мали вигідне макроекономічне становище, щоб ефективніше взяти під контроль соціальні наслідки пандемії.

Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція в рамках *скандинавської моделі* соціальної держави демонструють як спільні, так і відмінні підходи щодо реагування на пандемічні виклики. Соціальні умови в цих країнах доволі схожі. Така подібність – важлива передумова для з'ясування наявних відмінностей у соціальній політиці як відповідь на пандемію. Зупинимось на кількох кейсах в межах нордичних держав.

---

[1] Bariola, N., Collins, C. (2021). The Gendered Politics of Pandemic Relief: Labor and Family Policies in Denmark, Germany, and the United States During COVID-19. *American Behavioral Scientist* <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00027642211003140> (2021, 29 July).

[2] Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J., De Neve, J. E. (2020). *World Happiness Report 2020*. New York: Sustainable Development Solutions Network; Martela, F., Greve, B., Rothstein, B., Saari, J. (2020). The Nordic exceptionalism: What explains why the Nordic countries are constantly among the happiest in the world. In J. E. D. Neve, J. Helliwell, R. Layard, J. D. Sachs (Eds.), *World Happiness Report, 2020*. New York: Sustainable Development Solutions Network; Radcliff, B. (2013). *The political economy of human happiness: How voters' choices determine the quality of life*. Cambridge: Cambridge University Press.

[3] Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge, MA: Polity Press.

[4] Arts, W., Gelissen, J. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy, 12 (2)*, 137-158; Blum, S., Kuhlmann, J., Schubert, K. (2020). *The Routledge handbook of European welfare systems*. Oxon: Routledge; Greve, B. (2016). Denmark: Still a Nordic welfare state after the changes of recent years? In K. Schubert, P. Villota, J. Kuhlman (eds.), *Challenges to European welfare systems* (pp. 159-176). Cham: Springer International Publishing; Kangas, O., Kvist, J. (2019). Nordic Welfare States. In B. Greve (Ed.), *Routledge Handbook of the Welfare State*. Oxon: Routledge, 124-136; Хома, Н. М. (2010). Особливості функціонування скандинавської моделі соціальної держави: порівняльний аспект. *Порівняльно-правові дослідження, 2,* 157-165.

[5] Greve, B., Blomquist, P., Hvinden, B., van Gerven, M. (2021). Nordic welfare states – still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration, 55 (2),* 296.

[6] Хома, Н. М. (2010). Криза скандинавської моделі соціальної держави: причина, наслідки, шляхи виходу. *Держава і право, 50,* 700-708; Хома, Н. М. (2012). *Моделі соціальної держави: світовий та український досвід*. Київ: Юридична думка; Khoma, N., Vdovychyn, I. (2020). Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku, 27 (3),* 269-285.

У Данії потужні загальнодержавні програми гарантування заробітної плати доповнили й до цього дієву мережу соціального захисту. Маємо враховувати, що данці платять одні з найвищих податків у світі, з яких фінансується зокрема й соціальна сфера. Ця держава однією з перших ввела локдаун та реорганізувала охорону здоров'я, однак однією з перших відновила роботу шкіл та дошкільних закладів. Було враховано, що зайнятість батьків узалежнена від функціонування системи догляду за дітьми, особливо для працівниць-матерів. Ще до пандемії Covid-19 уряд Данії розробив та реалізовував активну модель політики на ринку праці – «гнучка безпека» (flexicurity), яка поєднує гнучкість ринку праці в умовах динамічної економіки та безпеку працівників. Така модель власне призначена для обмеження фінансових ризиків і роботодавців, і працівників[1]. Завдяки їй вдалося уникнути масового спаду та високого рівня безробіття.

У відповідь на пандемію данський уряд реалізував один з наймасштабніших економічних планів у світі[2]: держава покривала до 90% заробітної плати працівникам недержавного сектора, які пішли на самоізоляцію; приватному бізнесу уряд виплатив компенсації, щоб не відбулося вивільнення працівників; фрилансери та самозайняті працівники мали право на отримання до 75% очікуваного доходу, втраченого через локдауни; працівників державного сектора перевели на віддалену роботу без втрат у зарплаті; уряд взяв на себе компенсації витрат за орендну плату, покривав відсотки по кредитах з метою недопущення банкрутства суб'єктів господарювання тощо. Саме уряд (а не роботодавці) взяв на себе виплати за листками непрацездатності від першого дня інфікування Covid-19. Ціна таких урядових ініціатив була дуже високою, однак данський уряд врахував, що стрімке зростання безробіття в умовах локдаунів, різке зниження сукупного попиту вартуватимуть надалі набагато більше, а стрімке зростання безробіття зумовить низку нових соціальних проблем.

Отже, в Данії основними новими інструментами соціального захисту, створеними під час коронавірусної кризи, були: підтримка компаній в частині збереження кадрового потенціалу; підтримка самозайнятих працівників, фрилансерів, осіб, які працюють в межах платформної економіки та ін. Ці заходи були спрямовані на зменшення соціального ризику зростання безробіття та недопущення різкого зниження доходів працездатного населення. Водночас наразі нема ознак постійних змін в ту чи іншу сторону в частині щедрості й універсальності данської соціальної держави. Тиск наслідків пандемії на державні фінанси, ріст безробіття може тривати довгочасно, тим паче, що пандемія Covid-19 має хвилеподібний перебіг і наразі прогнози щодо її зупинення не є оптимістичними.

В Фінляндії державні ініціативи у сфері соціального забезпечення в умовах кризи Covid-19 також зосередилися на пом'якшенні економічних труднощів через локдауни, захисті ринку праці від початкових потрясінь. Найперше, було підтримано найуразливіші сектори малого та середнього бізнесу, захищено від банкрутства суб'єктів господарювання, не допущено масове вивільнення кадрів[3]. Згодом великі пакети підтримки були призначені потужним державним компаніям (авіакомпанія «Finnair» та ін.), окремим секторам (обслуговування, культури, охорони здоров'я, туризму та ін.).

Однією з відмінностей Фінляндії від інших нордичних держав була у порівнянні менша залученість профспілок у процес переговорів, але пояснення цьому можна знайти в тому, що ще до пандемії Covid-19 були належно унормовані питання соціального захисту за надзвичайних ситуацій. Зокрема, існувала схема захисту на випадок тимчасових звільнень працівників. Однак від березня 2021 року порядок надання виплат вимушено вивільненим працівникам був удосконалений, щоб максимально компенсувати компаніям та вивільненим працівникам втрати. Уряд С. Марін ініціював механізми вдосконалення захисту у випадку безробіття для фрилансерів, полегшивши їм доступ до соціальної допомоги. Загалом комплекс заходів соціальної підтримки з боку держави під час пандемії у Фінляндії є широким і багатовекторним.

[1] Wiking, M. (2016). Why Danes happily pay high rates of taxes. *US News and World Report* <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2016-01-20/why-danes-happily-pay-high-rates-of-taxes> (2021, July, 29).

[2] Thompson, D. (2020). Do more – fast. Don't wait. *The Atlantic*, March 24.

[3] Keskimäki, I., Atkins, S., Merisalo, M., Rautianen, P., Tynkkynen, L.-K. (2020). Policy responses for Finland. Measures in other sectors. *COVID-19 Health System Response Monitor* <https://www.covid19healthsystem.org/countries/finland/ livinghit.aspx?Section=6.1%20Measures%20in%20other%20s> (2021, July, 24).

Загалом у державах з нордичною моделлю соціальної держави велика кількість урядових «антикоронавірусних» соціальних ініціатив мала тимчасовий характер, як-от підтримка бізнесу, зміна правил отримання допомоги у зв'язку з безробіттям тощо. Надалі, припускаємо, найбільші зміни стосуватимуться охорони здоров'я, на яку витрати тільки зростатимуть. Тим більше, що серед виборців у державах Північної Європи значною є підтримка саме сфери охорони здоров'я[1]. Наразі найбільші зміни у архітектурі соціальної держави на Півночі Європи стосувалися впровадження інструментів запобігання різкому росту безробіття через карантинні обмеження, спрощення доступу до різних соціальних виплат, звернення уваги (вперше) на проблеми захисту самозайнятих, фрилансерів.

Наразі не зрозуміло, чи після завершення коронакризи такі новації зберігатимуться. Наприклад, хоч уряд фінської прем'єр-міністра С. Марін станом на середину 2021 року ще не оголошував якихось жорстких заходів щодо інституту соціальної держави (в напрямку економії), але вже наявний високий державний дефіцит актуалізує питання можливого згортання соціальних виплат, зменшення щедрості соціальної держави після завершення пандемії. Також у Норвегії серйозні загрози для стійкості інституту соціальної держави можуть бути зумовлені довготривалим негативним впливом Covid-19 на міжнародний попит та конкурентоспроможність норвезького бізнесу. Глобальне економічне уповільнення також очікувано перешкодить перспективам працевлаштування молоді, яка вийде на ринок праці найближчими роками.

Хоч скандинавська (соціал-демократична) модель соціальної держави показала чи не найвищу результативність у протидії соціальним наслідкам пандемії коронавірусу, однак є проблеми, які загрожують її стійкості у перспективі. Мова про прояви етнічної нерівності та шовінізму добробуту[2]. Наприклад, у районах Осло, де проживає найбільше громадян з найнижчими доходами та представників етнічних меншин, рівень уражених Covid-19 є найвищим[3]. Схожа до норвезької ситуація й у Швеції[4], Данії[5], Фінляндії[6], не кажучи вже про менш розвинені в соціальному плані держави.

Загалом за час пандемії інститут соціальної держави у скандинавських державах розширив охоплення нових категорій працівників, цим сам посилюючи свій вплив на суспільство. Це особливо видно в спробах покрити ризики самозайнятих людей, фрилансерів, осіб, які працюють в межах платформної економіки, позаяк довго ці категорії працездатного населення розглядали поза сферою соціального забезпечення[7]. Відтак для таких категорій населення коронавірусна криза навіть мала деякий позитив, бо стала першим кроком для повнішого їх включення в систему соціального захисту.

Коронакриза не змінила основних характеристик та універсальності північних держав соціального забезпечення, але посилила фокус уваги на державному втручанні в економіку як частині забезпечення робочих місць та відповідного сучасним стандартам рівень життя громадян.

---

[1] Meuleman, B., van Oorschot, W., Gugushvili, D. et al. (2018). The Past, Present and Future of European Welfare Attitudes: Topline Results from Round 8 of the European Social Survey. *ESS Topline Series*; Roosma, F., Gelissen, J., Van Oorschot, W. (2013). The multidimensionality of welfare state attitudes: A European cross-national study. *Social Indicators Research, 113 (1),* 235-255.

[2] Greve, B. (2019). *Welfare, populism and welfare chauvinism*. Bristol: Policy Press.

[3] Norwegian Government (2020). *Economic measures in Norway in response to Covid-19* <https://www.regjeringen.no/en/topics/the-economy/economic-policy/economic-measures-in-norway-in-response-to-covid-19/id2703484/> (2021, 14 June); Norwegian Government (2020). *Meld. St. 2 (2019-2020) Melding til Stortinget – Revidert nasjonalbudsjett* <https://www.regjeringen.no/contentassets/f7f> (2021, June, 20).

[4] Public Health Agency (2020). *Veckorapport om Covid-19, vecka 32* <https://www.folkhalsomyndigheten.se/globalassets/statistik-uppfoljning/smittsamma-sjukdomar/veckorapporter-covid-19/2020/covid-19-veckorapport-vecka-32-final-v2.pdf> (2021, June, 20).

[5] COVID-19 i Danmark. Epidemiologisk trend og fokus: Herkomst (etncitet) (2020). *Statens Serun Institut* <https://files.ssi.dk/COVID19-epi-trendogfokus-07052020-4eu7> (2021, June, 20).

[6] Hirvonen, S. (2020). Helsingissä somalinkielisten koronavirustartunnat ovat selkeästi lisääntyneet, kaupunki ja HUS huolestuneita tilanteesta – Apulaispormestari vetoaa ohjeiden noudattamiseen alkavan ramadanin aikana. *Yle* <https://yle.fi/uutiset/3-11305135> (2021, June, 20).

[7] Behrendt, C., Nguyen, Q. A., Rani, U. (2019). Social protection systems and the future of work: Ensuring social security for digital platform workers. *International Social Security Review, 72 (3),* 17-41; Hill, S. (2015). *Raw deal. How the "Uber Economy" and runaway capitalism are schrewing American workers*. New York: St. Martins Press.

Станом на сьогодні бачимо, що останні зміни увиразнюють посилення інклюзивної соціальної політики[1], яка спрямована підтримувати високий рівень рівності, характерний країнам Північної Європи.

Якщо ж звернутися до кейса *корпоративістської (консервативної) моделі* соціальної держави[2] на прикладі Німеччини, то тут відповіді на Covid-19 базуються на співпраці між державою та суспільством. Проведені реформи зробили ринок праці більш гнучким[3], зокрема уряд А. Меркель надав гарантії великому бізнесу та гранти малому бізнесу, фінансову підтримку самозайнятим працівникам і фрилансерам.

Найпотужнішим заходом боротьби з рецесійними наслідками пандемії у Німеччині є соціальна програма «Kurzarbeit» з виплати компенсацій працівникам, які вимушено перейшли на неповну зайнятість. Це інструмент антикризового управління, який захистив доходи німецьких працівників та підтримав докризовий рівень сукупного попиту. Роботодавці не звільнили працівників, а лише скоротили їх робочий час. Уряд виплатив працівникам 60% або 67% (за наявності дитини) їх середньої заробітної плати за ті години, які не були фактично відпрацьовані з причини локдауну. У перспективі (якщо того вимагатиме ситуація) відсотки можуть бути переглянуті (80% та 87% відповідно). Саме завдяки реалізації програми «Kurzarbeit» федеральний уряд зберіг у Німеччині 2,2 млн робочих місць і запобіг хвилі банкрутств у перші місяці пандемії.

Фактично німецька модель збереження неповної зайнятості дозволила зберегти в Німеччині у шість разів більше робочих місць, ніж за період фінансово-економічної кризи 2008-2009 років. У згаданий період тільки працівникам великих корпорацій, які були переведені на неповну зайнятість, вдалося зберегти робочі місця, уникнувши звільнення. Відтак, в умовах пандемії німецькому уряду вдалося успішно реалізувати програму державної допомоги бізнесу і цим зберегти важливі висококваліфіковані кадри. Мотивацію цього можна показати на прикладі середніх та малих високоспеціалізованих машинобудівних компаній: якщо вони втратять добре підготовлені кадри, то ризикують не відновити виробництво.

Зауважимо, що реалізація програми «Kurzarbeit» уможливилась завдяки багаторічній високій зайнятості німецьких працівників, а відтак – накопиченню резерву зі страхових внесків на випадок безробіття. Тобто, свого роду ощадливість (можна згадати про вплив протестантської етики), традиція фіскальної розсудливості підготували Німеччину в інституційному та фінансовому плані до протистояння спаду. Відзначимо, що окрім виплат від держави за програмою «Kurzarbeit», багато німецьких роботодавців додатково фінансово підтримували своїх працівників (корпоративна соціальна відповідальність).

Хоч за час пандемії в Німеччині справді було значно розширено наявні програми, надано щедрі субсидії, але деякі питання через домінування консервативних суспільних настроїв залишилися недостатньо пропрацьовані. Наприклад, попри офіційні державні зобов'язання зменшити гендерну нерівність, панівна культурна спадщина сімейної моделі «батько-годувальник і матір-вихователь», зумовила ситуацію, за якої, наприклад, відновлення роботи закладів шкільної та дошкільної освіти не стало першочерговим завданням держави. Це дуже ускладнило активність жінок-матерів на ринку праці в умовах пандемії Covid-19. Також федеральна програма «Kurzarbeit» не охопила працівників, які до пандемії залучалися на тимчасові, сезонні роботи й отримували порівняно низьку оплату. Разом із тим аж 28% жінок-працівниць Німеччини залучені саме до таких робіт[4].

Якщо у Німеччині політична відповідь державних інститутів на пандемію була чіткою та ефективною, то у США, де реалізується *ліберальна модель* соціальної держави, реагування на пандемію не мало комплексного характеру, характеризувалося непослідовністю. Великі приватні бізнес-структури, особливо в стійких секторах економіки, у своїй більшості пропонували

[1] Greve, B., Blomquist, P., Hvinden, B., van Gerven, M. (2021). Nordic welfare states – still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration, 55 (2),* 307.

[2] Leitner, S., Lessenich, S. (2003). Assessing welfare state change: The German social insurance state between reciprocity and solidarity. *Journal of Public Policy, 23(3),* 325-347; Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.

[3] Scruggs, L. A., Allan, J. P. (2008). Social Stratification and Welfare Regimes for the Twenty-first Century: Revisiting the Three Worlds of Welfare Capitalism. *World Politics, 60 (4),* 642-664.

[4] Cook, R., Grimshaw, D. (2020). A gendered lens on COVID-19 employment and social policies in Europe. *European Societies, 23 (1),* 215-227.

працівникам-батькам підтримку під час карантинних обмежень. Однак для багатьох американських родин з працюючими батьками локдаун призвів до довготривалої невизначеності, погіршення якості життя. Особливо катастрофічними були наслідки локдауну для жінок з уразливих соціальних груп. Уряд США надавав меншу підтримку своїм громадянам, аніж уряди країн зі скандинавською або корпоративною моделями соціальної держави. Якщо в цих державах було істотно розширено чинні програми та засоби захисту вже на початку пандемії, щоб допомогти працівникам справитися з наслідками локдаунів, то у США, як ліберальній соціальній державі, в умовах пандемії нерівність сильно поглибилась.

Можна припустити, що наслідки пандемії COVID-19 у США були б менш згубними, якби влада краще координувала протидію проблемам, використовуючи інструменти соціальної держави. Втім американська система охорони здоров'я демонструвала великі проблеми ще до пандемії Covid-19, а ця криза лише посилила їх[1]. Відсутність універсальної медичної допомоги, виражена зорієнтованість ліберальної моделі соціальної держави на приватне страхування, яке фінансується роботодавцем, призвело до втрати мільйонами американців за час пандемії не лише робочого місця, а водночас й медичного страхування. У звіті Urban Institute за 2020 рік вказано: 10,1 млн громадян США втратили медичне страхування, яке гарантували їм раніше роботодавці[2].

Попри згадані критичні моменти, владні інституції США прийняли низку програм підтримки громадян, бізнесу та корпорацій упродовж кількох перших місяців пандемії. Йдеться про розширення страхування на випадок безробіття, програму оплачуваних відпусток, допомогу малому бізнесу, фінансову допомогу великим корпораціям, щомісячні грошові виплати (1200 дол. на дорослого та 500 дол. на кожну дитину). Але те, *як* ці заходи реалізовувалися, засвідчило їх обмежене охоплення та наявні соціальні нерівності в доступі до соціальних гарантій. Лише у перші місяці пандемії було виділено бл. 800 млрд дол. на розширення допомоги по безробіттю американцям, які втратили роботу через пандемію. У середньому безробітним було компенсовано 45% втраченого доходу, хоча в окремих штатах є приклади вищих виплат. Щонайпізніше до вересня 2021 року у більшості штатів виплати на підтримку безробітних припиняються (у кожному штаті визначень своя дата фінішу надання такої соціальної підтримки) й наразі не очевидно, чи будуть вони продовжені[3]. У тих штатах, де влітку 202 року виплати були припинені (Арканзас, Індіана, Меріленд, Флорида та ін.), вже фіксується звернення зі судовими позовами. В цих позовах основний акцент позивачів робився на неспроможності через дострокове скасування федеральних програм покрити основні витрати, включаючи орендну плату, комунальні платежі. Не зрозуміло наразі, якою буде позиція на державному та федеральному рівні з огляду на стрімку висхідну динаміку штаму «Дельта».

На відміну від програм підтримки тих, хто втратив роботу в результаті карантинних антиковідних обмежень, у країнах з скандинавською та корпоративістською моделями соціальної держави, у США роботодавці не зверталися безпосередньо до уряду, не озвучували вимог запобігти вивільненням. Натомість, американці після звільнення самі були вимішені подавати заявки на отримання пільг. Це спричинило значні соціальні наслідки безробіття: підвищений стрес, невизначеність, відсутність медичного обслуговування тощо[4]. До того ж на бюрократичну систему практично в один момент різко посилився тиск через зростання заявників. Відтак знизилась якісь, ефективність роботи управлінської системи, відбувалися збої на веб-сайтах, де реєструвалися звернення безробітних. Склалася ситуація, коли багато американців не змогли податися на отримання допомоги та отримати виплати. І навіть у випадку отримання тої чи іншої соціальної підтримки від держави, її обсяги для американців були значно меншими, аніж у згаданих вище Данії, Німеччині та інших державах.

Небагато у США скористалися програмами федеральних відпусток, що передусім зумовлено низькою інформованістю про таку програму. За результатами опитування видання «The New York

[1] Blumenthal, D., Fowler, E. J., Abrams, M., Collins, S. R. (2020). Covid-19: Implications for the Health Care System. *New England Journal of Medicine, 383 (15),* 1483-1488.

[2] Banthin, J., Simpson, M., Buettgens, M., Blumberg, L. J., Wang, R. (2020). *Changes in health insurance coverage due to the COVID-19 recession: Preliminary estimates using microsimulation*. Washington: Urban Institute.

[3] Gonzalez, O., Davis, L. M. (2021). What's happening to federal unemployment benefits after summer? Here's what we know. *CNET* <https://www.cnet.com/personal-finance/your-money/whats-happening-to-federal-unemployment-benefits-after-summer-heres-what-we-know/> (2021, June, 17).

[4] Rao, A. H. (2020). *Crunch time: How married couples confront unemployment*. Oakland: University of California Press.

Times» до травня 2020 року близько половини громадян США нічого не знали, або були дуже поверхово інформовані про потенційні переваги такої програми; лише 13% опитаних підтвердили, що були належно проінформовані про неї[1]. При цьому варто рахувати соціальний зріз читацької аудиторії «The New York Times», з числа якої були респонденти цього опитування. До того ж широко поширювалась думка, що така політика оплачуваних відпусток (попри надзвичайність ситуації, зумовленої Covid-19), потенційно зашкодити бізнесу. Звіт Bipartisan Policy Center[2] показав, що 37% керівників малого бізнесу переконані, що навіть у пандемічні часи політика додаткової соціальної підтримки населення знизить стійкість їх бізнесу. Це уповні узгоджується зі змістом ліберальної моделі соціальної держави, яку впроваджують у США: акцент не на соціальну підтримку громадян, а на їх мотивацію до праці в будь-яких умовах задля зростання доходів, а відтак – зменшення підстав звертатися за різного типу виплатами до держави. «Приватизація соціальних проблем є характерною культурною особливістю режиму ліберального добробуту США»[3].

Ще однією структурною проблемою системи охорони здоров'я, яка посилилася внаслідок кризи Covid-19, є історична нездатність забезпечити адекватну та рівноправну допомогу афроамериканцям і латиноамериканцям. Ці групи населення не лише менше охоплені медичним страхуванням, а й частіше страждають на хронічні захворювання, які посилюють ризики летальності хворих на Covid-19[4]. *Люди* з небілим *кольором* шкіри також частіше займаються нестабільною та шкідливою для здоров'я роботою, яка збільшує ризик їх інфікування коронавірусом[5]. Результатом цього є те, що латиноамериканці та афроамериканці у 2,8 раза частіше помирають від Covid-19, ніж білошкірі громадяни США[6]. Загалом доступ до різних соціальних програм є сильно стратифікований соціально-економічним статусом[7]. Наприклад, хоч ослаблена в США система догляду за дітьми завдала шкоди всім сім'ям, наслідки особливо руйнівні є саме для небілих американців. Вони мають значно менший доступ до гнучких графіків та варіантів роботи вдома, ніж білошкірі американці. Жіноцтво з небілим кольором шкіри непропорційно представлені серед працівників з високим рівнем зараження на Covid-19[8]. Одинокі матері, які покладалися на дитячі дошкільні заклади, розширені мережі для догляду за дітьми, в часи пандемії значною мірою виявилися відрізаними від цієї вирішальної підтримки[9]. Виникають загрози продовольчій безпеці родин. Сім'ї афро- та латиноамериканців удвічі частіше зіткнулися з загрозою продовольчій безпеці, аніж родини білошкірих американців[10].

---

[1] Miller, C. C., Tankersley, J. (2020). Paid leave law tries to help millions in crisis: Many haven't heard of it. *The New York Times*, May, 8.

[2] Schweer, A., Rodríguez, J. (2020). New BPC/morning consult survey of small business owners: Family and child responsibilities are top challenges during COVID-19. *Bipartisan Policy Center* <https://bipartisanpolicy.org/blog/new-bpc-morning-consult-survey-of-small-business-owners-family-and-child-responsibilities-are-top-challenge-during-covid-19/> (2021, May, 18).

[3] Bariola, N., Collins, C. (2021). The Gendered Politics of Pandemic Relief: Labor and Family Policies in Denmark, Germany, and the United States During COVID-19. *American Behavioral Scientist* <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00027642211003140> (2021, May, 21).

[4] Blumenthal, D., Fowler, E. J., Abrams, M., Collins, S. R. (2020). Covid-19: Implications for the Health Care System. *New England Journal of Medicine, 383 (15),* 1483-1488.

[5] Dubay, L., Aarons, J., Brown, K. S., Kenney, G. M. (2020). *How risk of exposure to the Coronavirus at work varies by race and ethnicity*. Washington: Urban Institute.

[6] NCIRD (2020). COVID-19 hospitalization and death by race/ethnicity. *Centers for Disease Control and Prevention* <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/covid-data/investigations-discovery/hospitalization-death-by-race-ethnicity.html> (2021, June, 11).

[7] Miller, C. C. (2020, September 17). Private tutors, pop-up schools or nothing at all: How employers are helping parents. *The New York Times*.

[8] Novoa, C. (2020). *How child care disruptions hurt parents of color most. Center for American Progress* <https://www.americanprogress.org/issues/early-childhood/news/2020/06/29/486977/child-care-disruptions-hurt-parents-color/> (2021, July, 02).

[9] Powell, C. (2020). The color and gender of COVID: Essential workers, not disposable people. *Think Global Health* <https://www.thinkglobalhealth.org/article/color-and-gender-covid-essential-workers-not-disposable-people> (2021, July, 23).

[10] Schanzenbach, D. W., Pitts, A. (2020). How much has food insecurity risen? Evidence from the Census Household Pulse Survey. *Institute for Policy Research Rapid Research Report* <https://www.ipr.northwestern.edu/documents/reports/ipr-rapid-researchreports-pulse-hh-data-10-june-2020.pdf> (2021, August, 01).

Висновки. Пандемія Covid-19 засвідчила, що інститут соціальної держави має більшу увагу приділити запобіганню різних форми дискримінації, нерівності в питаннях доступу до соціальної підтримки з боку державних інституцій, особливо в умовах надзвичайних ситуацій, частота яких зростає останнім часом. Ця пандемія особливо посилила тиск на інститут сім'ї в частині вимушеного поєднання роботи та догляду за членами сім'ї (дітьми, хворими), загострила проблему гендерних розривів, «оголила» наявні проблеми системи охорони здоров'я, підтримки безробітних тощо. Пандемічна криза виразно засвідчила уразливість особливо жінок в питаннях зайнятості[1], проблему нерівності в доступі до систем соціального захисту окремих соціально уразливих груп населення (порушення принципу рівності, інтолерантність).

Аналіз показав національні розбіжності у політиці розвинених держав, де функціонує інститут соціальної держави, у реагуванні на соціальні наслідки пандемії коронавірусу. Руйнівний вплив пандемії Covid-19 відчутно пом'якшувався в країнах зі скандинавською та консервативною (корпоративістською) моделями соціальної держави. Натомість у державах з ліберальною моделлю роль соціальної держави була значно меншою. Причину цього можна вбачати в тому, що держави зі скандинавською (соціал-демократичною) та консервативно-корпоративістською моделями соціальної держави задовго до пандемії Covid-19 вибудували міцні мережі соціального захисту, послідовну та ефективну політику захисту зайнятості, накопичили резерв зі страхових внесків на випадок безробіття та й загалом є більш щедрими, аніж соціальні держави ліберального типу. Відтак під час пандемії громадяни цих країн отримували кращу підтримку. Натомість у державах з ліберальною моделлю, яка традиційно перекладає питання соціального захисту з держави на роботодавця та працівника, за час пандемії коронавірусної інфекції сильно зросла нерівність в доступі до соціальних гарантій, а сам обсяг соціальної «антиковідної» підтримки є має системного характеру та не враховує можливі деструктивні наслідки нинішніх соціальних проблем для майбутнього.

References:

1. Arts, W., Gelissen, J. (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy, 12 (2),* 137-158. [in English].
2. Banthin, J., Simpson, M., Buettgens, M., Blumberg, L. J., Wang, R. (2020). *Changes in health insurance coverage due to the COVID-19 recession: Preliminary estimates using microsimulation*. Washington: Urban Institute. [in English].
3. Bariola, N., Collins, C. (2021). The Gendered Politics of Pandemic Relief: Labor and Family Policies in Denmark, Germany, and the United States During COVID-19. *American Behavioral Scientist* <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00027642211003140> (2021, July, 29). [in English].
4. Bariola, N., Collins, C. (2021). The Gendered Politics of Pandemic Relief: Labor and Family Policies in Denmark, Germany, and the United States During COVID-19. *American Behavioral Scientist* <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00027642211003140> (2021, May, 21). [in English].
5. Behrendt, C., Nguyen, Q. A., Rani, U. (2019). Social protection systems and the future of work: Ensuring social security for digital platform workers. *International Social Security Review, 72 (3),* 17-41. [in English].
6. Blum, S., Kuhlmann, J., Schubert, K. (2020). *The Routledge handbook of European welfare systems*. Oxon: Routledge. [in English].
7. Blumenthal, D., Fowler, E. J., Abrams, M., Collins, S. R. (2020). Covid-19: Implications for the Health Care System. *New England Journal of Medicine, 383(15),* 1483-1488. [in English].
8. Blumenthal, D., Fowler, E. J., Abrams, M., Collins, S. R. (2020). Covid-19: Implications for the Health Care System. *New England Journal of Medicine, 383 (15),* 1483-1488. [in English].
9. Cook, R., Grimshaw, D. (2020). A gendered lens on COVID-19 employment and social policies in Europe. *European Societies, 23 (1),* 215-227. [in English].
10. COVID-19 hospitalization and death by race/ethnicity (2020). *Centers for Disease Control and Prevention* <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/covid-data/investigations-discovery/ hospitalization-death-by-race-ethnicity.html> (2021, June, 11). [in English].
11. COVID-19 i Danmark. Epidemiologisk trend og fokus: Herkomst (etncitet) (2020). *Statens Serun Institut* <https://files.ssi.dk/COVID19-epi-trendogfokus-07052020-4eu7> (2021, June, 11). [in English].

[1] Craig, L., Churchill, B. (2020). Dual-earner parent couples' work and care during COVID-19. *Gender, Work & Organization, 28 (1),* 66-79; Hipp, L., Bünning, M. (2020). Parenthood as a driver of increased gender inequality during COVID-19? Exploratory evidence from Germany. *European Societies, 23 (1),* 658-673; Qian, Y., Fuller, S. (2020). COVID-19 and the gender employment gap among parents of young children. *Canadian Public Policy, 46 (2),* 89-101.

12. Craig, L., Churchill, B. (2020). Dual-earner parent couples' work and care during COVID-19. *Gender, Work & Organization, 28 (1),* 66-79. [in English].
13. Dubay, L., Aarons, J., Brown, K. S., Kenney, G. M. (2020). *How risk of exposure to the Coronavirus at work varies by race and ethnicity*. Washington: Urban Institute. [in English].
14. Norwegian Government (2020). *Economic measures in Norway in response to Covid-19* <https://www.regjeringen.no/en/topics/the-economy/economic-policy/economic-measures-in-norway-in-response-to-covid-19/id2703484/> (2021, June, 14). [in English].
15. Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press. [in English].
16. Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
17. Gonzalez, O., Davis, L. M. (2021). What's happening to federal unemployment benefits after summer? Here's what we know. CNET <https://www.cnet.com/personal-finance/your-money/whats-happening-to-federal-unemployment-benefits-after-summer-heres-what-we-know/> (2021, June, 17). [in English].
18. Greve, B. (2016). Denmark: Still a Nordic welfare state after the changes of recent years? In K. Schubert, P. Villota, J. Kuhlman (Eds.), *Challenges to European welfare systems* Cham: Springer International Publishing, 159-176. [in English].
19. Greve, B. (2019). *Welfare, populism and welfare chauvinism*. Bristol: Policy Press. [in English].
20. Greve, B., Blomquist, P., Hvinden, B., van Gerven, M. (2021). Nordic welfare states – still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration, 55 (2),* 295-311. [in English].
21. Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J., De Neve, J. E. (2020). *World Happiness Report 2020*. New York: Sustainable Development Solutions Network. [in English].
22. Hill, S. (2015). *Raw deal. How the "Uber Economy" and runaway capitalism are schrewing American workers*. New York: St. Martins Press. [in English].
23. Hipp, L., Bünning, M. (2020). Parenthood as a driver of increased gender inequality during COVID-19? Exploratory evidence from Germany. *European Societies, 23 (1),* 658-673. [in English].
24. Hirvonen, S. (2020). Helsingissä somalinkielisten koronavirustartunnat ovat selkeästi lisääntyneet, kaupunki ja HUS huolestuneita tilanteesta – Apulaispormestari vetoaa ohjeiden noudattamiseen alkavan ramadanin aikana [Somali-speaking coronavirus infections have clearly increased in Helsinki, the city and HUS are concerned about the situation – Deputy Mayor calls for following instructions during Ramadan]. *Yle* <https://yle.fi/uutiset/3-11305135> (2021, 11 June). [in Finnish].
25. Kangas, O., Kvist, J. (2019). Nordic Welfare States. In: Greve, B. (ed.) (2019). *Routledge Handbook of the Welfare State*. Oxon: Routledge, 124-136. [in English].
26. Keskimäki, I., Atkins, S., Merisalo, M., Rautianen, P., Tynkkynen, L.-K. (2020). Policy responses for Finland. Measures in other sectors. *COVID-19 Health System Response Monitor* <https://www.covid19healthsystem.org/countries/finland/livinghit.aspx?Section=6.1%20Measures%20in%20other%20s> (2021, July, 24). [in English].
27. Khoma, N. M. (2010). Kryza skandynavskoi modeli sotsialnoi derzhavy: prychyna, naslidky, shliakhy vykhodu [The crisis of the Scandinavian model of the welfare state: cause, consequences, ways out]. *Derzhava i pravo* [State and law], *50,* 700-708. [in Ukrainian].
28. Khoma, N. M. (2010). Osoblyvosti funktsionuvannia skandynavskoi modeli sotsialnoi derzhavy: porivnialnyi aspekt [Features of the functioning of the Scandinavian model of the welfare state: a comparative aspect]. *Porivnialno-pravovi doslidzhennia* [Journal Comparative Legal Studies], *2,* 157-165. [in Ukrainian].
29. Khoma, N. M. (2012). *Modeli sotsialnoi derzhavy: svitovyi ta ukrainskyi dosvid* [Models of the welfare state: global and Ukrainian experience]. Kyiv: Yurydychna dumka. [in Ukrainian].
30. Khoma, N., Vdovychyn, I. (2020). Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku, 27 (3),* 269-285. [in English].
31. Leitner, S., Lessenich, S. (2003). Assessing welfare state change: The German social insurance state between reciprocity and solidarity. *Journal of Public Policy, 23 (3),* 325-347. [in English].
32. Martela, F., Greve, B., Rothstein, B., Saari, J. (2020). The Nordic exceptionalism: What explains why the Nordic countries are constantly among the happiest in the world. In: Neve, J. E. D., Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J. D. (eds.) (2020). *World Happiness Report, 2020*. New York: Sustainable Development Solutions Network. [in English].
33. Norwegian Government (2020). *Meld. St. 2 (2019-2020) Melding til Stortinget – Revidert nasjonalbudsjett* <https://www.regjeringen.no/contentassets/f7f> (2021, 20 June). [in Norwegian].
34. Meuleman, B., van Oorschot, W., Gugushvili, D. et al. (2018). The Past, Present and Future of European Welfare Attitudes: Topline Results from Round 8 of the European Social Survey. *ESS Topline Series*. [in English].
35. Miller, C. C. (2020). Private tutors, pop-up schools or nothing at all: How employers are helping parents. *The New York Times*, September, 17. [in English].
36. Miller, C. C., Tankersley, J. (2020). Paid leave law tries to help millions in crisis: Many haven't heard of it. *The New York Times*, May, 8. [in English].
37. Bipartisan Policy Center (2020). *New BPC/morning consult survey of small business owners: Family and child responsibilities are top challenges during COVID-19* <https://bipartisanpolicy.org/blog/new-bpc-morning-consult-

survey-of-small-business-owners-family-and-child-responsibilities-are-top-challenge-during-covid-19/> (2021, May, 18). [in English].
38. Novoa, C. (2020). *How child care disruptions hurt parents of color most. Center for American Progress* <https://www.americanprogress.org/issues/early-childhood/news/2020/06/29/486977/child-care-disruptions-hurt-parents-color/> (2021, July, 02). [in English].
39. Powell, C. (2020). The color and gender of COVID: Essential workers, not disposable people. *Think Global Health* <https://www.thinkglobalhealth.org/article/color-and-gender-covid-essential-workers-not-disposable-people> (2021, July, 23). [in English].
40. Qian, Y., Fuller, S. (2020). COVID-19 and the gender employment gap among parents of young children. *Canadian Public Policy, 46 (2)*, 89-101. [in English].
41. Radcliff, B. (2013). *The political economy of human happiness: How voters' choices determine the quality of life*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
42. Rao, A. H. (2020). *Crunch time: How married couples confront unemployment*. Oakland: University of California Press. [in English].
43. Roosma, F., Gelissen, J., Van Oorschot, W. (2013). The Multidimensionality of Welfare State Attitudes: A European Cross-national Study. *Social Indicators Research, 113 (1)*, 235-255. [in English].
44. Schanzenbach, D. W., Pitts, A. (2020). How much has food insecurity risen? Evidence from the Census Household Pulse Survey. *Institute for Policy Research Rapid Research Report* <https://www.ipr.northwestern.edu/documents/reports/ipr-rapid-researchreports-pulse-hh-data-10-june-2020.pdf> (2021, August, 01). [in English].
45. Scruggs, L. A., Allan, J. P. (2008). Social Stratification and Welfare Regimes for the Twenty-first Century: Revisiting the Three Worlds of Welfare Capitalism. *World Politics, 60 (4)*, 642-664. [in English].
46. Thompson, D. (2020). Do more – fast. Don't wait. *The Atlantic*, March 24. [in English].
47. Public Health Agency (2020). *Veckorapport om Covid-19* [Weekly report on Covid-19] <https://www.folkhalsomyndigheten.se/globalassets/statistik-uppfoljning/smittsamma-sjukdomar/veckorapporter-covid-19/2020/covid-19-veckorapport-vecka-32-final-v2.pdf> (2021, 21 July). [in Swedish].
48. Wiking, M. (2016). Why Danes happily pay high rates of taxes. *US News and World Report* <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2016-01-20/why-danes-happily-pay-high-rates-of-taxes> (2021, July, 29). [in English].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.8

Sviatoslav Nazarenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0764-3119
Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

THE INSTITUTE OF FREE ELECTIONS AS AN INDICATOR OF REGIME TRANSFORMATIONS

Святослав Назаренко
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

ІНСТИТУТ ВІЛЬНИХ ВИБОРІВ ЯК ІНДИКАТОР РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

The article is devoted to the study of the evolution of the institution of free elections as the most important tool for changing elites and legitimizing power in the people's consciousness. This topic is especially relevant for countries with a predominance of informal practices in the process of policy-making. If we consider the process of democratic transition of the post-Soviet space in the direct transition to democracy itself or its formal manifestations, ignoring the complex, full of conflicts and problems background of these countries, their socio-cultural background and traditions, it is difficult to identify any implementation in practice and the viability of the created institutions to achieve the ultimate goal of the transformation process.

The object of research is the evolution of the institution of free elections and the process of political transformation in Ukraine.

The subject of research is the interaction of democratic preferences of society and the dominance of informal practices among the political elite on the evolution of the institution of free elections.

The methodological tools of the study were classical general scientific methods (analysis, empirical generalization, induction, study of causation), institutional and neo-institutional approaches, transdisciplinary method and integrated systemic approach to identify the interdependence and interaction of different political events and actors at different levels, the ability of post-Soviet countries, such as Ukraine, to transformational change.

Free elections are becoming one of the main indicators of democratic transformations. The ability of the elite to hold free elections is, first of all, a refusal to deplete the meaning of democratic institutions and processes, as well as the manipulation of democratic tools, such as open party lists. One of the main principles that is still not implemented in some post-Soviet countries, in particular in Ukraine, is the accountability of any institution to those whom their decisions and activities apply. Ordinary Ukrainians must also change – to overcome the social amorphousness caused by social stratification, the inability to understand and articulate their own interests, the unwillingness to reach consensus in making collective decisions.

Only as a result of reaching a sufficient level of consensus in society on the development of the most important decisions can contribute to the gradual formation of the domestic elite, which will be able to reproduce in their decisions the will of the people to democratic change.

Keywords: «lag effect», transformation, free elections, parties, electoral process, informal institutions, democratization.

Вступ. Протягом періоду довжиною в довгих 30 років пострадянські країни, з точки зору транзитологічної теорії, являли собою простір, де, прямуючи по траєкторії замкнутого кола, повторюючись з разу в раз і не переходячи на наступний рівень, гальмувалося більшість модернізаційних процесів.

Означенні країни перманентно існують поза фарватером прогресивних змін, в них не спрацьовують закономірності, що призвели до демократизації в сусідніх, досить близьких за менталітетом державах, наприклад, в більшості країн Східної Європи.

Вкладаючи в поняття «транзитологічні» процеси сукупність змін, що ведуть до демократичних перетворень суспільних відносин, як то – регулярної циркуляції політичних еліт в результаті вільних і прозорих виборів, дотримання громадянських та політичних прав і свобод, розподілу гілок влади і верховенства закону, доводиться констатувати, що в жодній країні пострадянського простору, крім країн Балтії, не відбулося скільки-небудь відчутних зрушень в заданому напрямку. Україна, нажаль – не виняток.

Мета та завдання – проаналізувати еволюцію інституту вільних виборів як найважливішого інструменту проведення соціально-політичних інновацій і легітимізації прийнятого трансформаційного курсу, а також визначити роль неформальних установок в середовищі політичного істеблішменту в стримуванні фактичної демократизації політичного режиму.

Методи дослідження. Як методологічну основу даного дослідження використовується комплексний системний підхід, що дозволяє виявити взаємозалежність і взаємовплив різних політичних подій і акторів різних рівнів на здатність країн пострадянського простору, таких як Україна, до трансформаційних змін. Для вивчення дефектності функціонування інститутів і створення квазі-інститутів в процесі вирішення політичних і соціальних конфліктів використовувалися класичний інституційний і неоінституційний підходи.

Політико-культурний метод допоміг проаналізувати вплив соціокультурних особливостей досліджуваних країн на формування політичних традицій процесу демократичних перетворень.

Трансдисциплінарний метод, ґрунтований на поглибленні розуміння процесів за допомогою формального взаємозв'язку окремих дисциплін або галузей наукового знання, був використаний для перенесення логічних метапозицій або метарамок, що дозволили на стику політології та психології проводити дослідження і робити висновки на більш високому абстрактному рівні нестандартної диференціації.

Класичні загальнонаукові методи (аналізу, емпіричного узагальнення, індукції, дослідження причинно-наслідкових зв'язків) стали фундаментом всіх аналітичних розробок даного дослідження.

Актуальність і ступінь розробленості. На початковому етапі для опису тимчасових невдач і труднощів зростання, що виражаються в процесах превалювання неформальних, давно інкорпорованих в суспільні відносини цих країн правил прийняття рішень, над новостворюваними демократичними інститутами, наукове і експертне співтовариство намагалося використовувати мотивуючи оцінки, наприклад «дитяча хвороба консолідації демократії»[1]. Аналітики намагалися уникнути терміна «нестійкі держави» (fragile states), що не витримує критики, в подальшому замінивши його на «нестійкий стан» (states of fragility), щоб сформувати у країн з чітким розумінням необхідності демократичних змін переконання, що провали і відкати на цьому шляху є природним етапом транзитологічного переходу[2].

В рамках спочатку скептичного ставлення до потенційних можливостей пострадянських країн досягти успіху в процесі демократизації класиками транзитологічної теорії формулювалися ідеї варіативності, проблемності і неоднозначності результатів заданого курсу.

Наприклад, Д. Растоу[3] писав про неможливість безпроблемного шляху від авторитаризму для посткомуністичних спільнот, а Г. О'Доннел і Ф. Шмиттер[4] передрікали ймовірність реставрації авторитаризму в нових і ще більш жорстких формах в якості наслідків подібних перетворень в цих країнах.

З початку 2000-х років науковий дискурс набув вектор на переосмислення самої парадигми транзитології. Зокрема, саме її «телеологію» як зумовленість траєкторії демократичних змін оскаржував Т. Карозерс[5]. Критиці безальтернативності відповідності «стандартам Євросоюзу»

[1] Макаренко, Б. И. (2002). Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств. *Полития*, *4 (27)*, 5-18. DOI: https://doi.org/10.30570/2078-5089-2002-27-4-5-18.

[2] Бартенев, В. И. (2017). От «несостоявшихся государств» к «неустойчивым состояниям»: логика понятийной эквилибристики. *Полис. Политические исследования.* 2, 31. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2017.02.03.

[3] Rustow, D. A. (1990). Democracy: A Global Revolution? *Foreign Affairs.* 4 (69), 75-91.

[4] O'Donnell, G. and Schmitter, Ph. (eds) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.

[5] Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука.* 2, 42-65.

як єдино можливої кінцевої мети перехідних перетворень присвячений цілий ряд політологічних творів, зокрема Б. Капустіна, який стверджував, що в теорії транзитологічного переходу не закладені ні змагальний контекст, ні очевидно прогнозована варіативність результату[1].

Справедливість наданої аргументації підтверджується цілою низкою рейтингових соціологічних досліджень, наприклад, дослідженням «Freedom House», з результатів якого випливає, що жодна держава пострадянського простору за час здобуття незалежності не наблизилася в своєму розвитку до мінімального рівня стандартів Європейського Союзу, в тому числі не набула статусу «вільної» держави, хоча Україна, Вірменія, Грузія, Молдова і Киргизія можуть претендувати на статус «частково вільної» держави[2]. У зазначених країнах процес демократизації так і не починався, жодна з цих країн, крім країн Балтії («консолідована демократія»), не змогла досягти рівня навіть «напівконсолідованої демократії». Ступінь їх трансформації може бути диференційований як «перехідний або гібридний режим» (в Україні, Молдові та Грузії) або навіть «консолідований авторитарний режим» (в Росії, Білорусі, Азербайджані, Вірменії та країнах Середньої Азії). Характерним можна вважати і регрес, який спостерігається в динаміці демократичних трансформацій: Україна і Молдова, «консолідовані демократії» в 2008 році, послідовно погіршують свої показники, а Росія, перебуваючи в статусі «перехідний або гібридний режим» в 2006 році знизила свої показники до «консолідованого авторитарного режиму». Невтішні результати дозволяють розділити країни пострадянського простору умовно на три групи: країни, в яких демократичні перетворення так і не набули відчутного розвитку (країни Середньої Азії, Азербайджан); країни, в яких процес демократизації зазнав регрес або відкат (Росія, Білорусь); країни, які протягом тривалого періоду поєднують формування нових демократичних інститутів (в дійсності – їх симулякрів) з олігархічно-клановим способом управління державою (Україна, Молдова). Останній алгоритм прийняття владних рішень в країні з повною очевидністю можна детермінувати як «безплотний плюралізм»[3]. Як онтологічний приклад можна привести функціонуючий в Україні інститут вільних виборів, котрий так і не став джерелом інституціалізації процесу зміни еліт, а можливість системного залучення звичайних громадян до процесу формування політичних рішень у державі досі є недосяжним ідеалом демократії.

Різновид авторитаризму

В даному політологічному дослідженні для пошуку й аутентифікації якісних змін у функціонуванні діючих інститутів у країні можна використовувати фреймінг. Як психологічний процес внутрішньої референції він санкціонує нове розуміння, підвищує ефективність дослідження природи будь-яких деформацій і допомагає сформувати нове переконання щодо вже наявного, усталеного переконання[4]. Помістивши досліджуване явище чи процес у нові рамки розгляду – фрейми, і змінивши, таким чином, їх «метапозиції» або власну точку зору, дослідник набуває можливість нестандартної диференціації.

Крім того, в цій роботі був також використаний класичний алгоритм самого процесу розгляду режимних трансформацій: при дослідженні політичних процесів в центрі уваги були іманентні формальні або неформальні правила гри, які дають можливість режиму, який розглядається, функціонувати. Саме зміна цих правил дозволяє діагностувати, чи відбуваються якісні перетворення в інституційній системі, які призводять, в свою чергу, до режимних трансформацій.

В даному випадку вважається, що всі країни пострадянського простору з моменту розпаду СРСР і здобуття ними незалежності апріорі обрали шлях демократичних перетворень. Однак навіть побіжного аналізу коригувань співвідношення формальних і неформальних практик в процесі управління цими державами досить, щоб поставити під сумнів коректність такого узагальнення.

Породжені перманентним дефіцитом в СРСР неформальні реципрокні («Ти – мені, я – тобі») відносини на наприкінці радянського періоду почали набувати властивостей патрон-клієнтських або клієнтелістських відносин. Викристалізувавшись з партії, яка зросла з державою, радянська партійно-номенклатурна еліта, використовуючи сформований нерівний доступ до ресурсів самого

[1] Капустин, Б. Г. (2001). Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. *Полис, 4*, 6-26.

[2] Freedom House (2019). *Freedom in the World 2019 Map* <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/map> (2021, вересень, 27).

[3] Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука, 2*, 50.

[4] Дилтс, Р. (1999). *Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП.* Санкт-Петербург: Питер, 330.

широкого профілю, створила в суспільних відносинах прихований важіль примусу обміну ресурсами. В процесі інфільтрації такого роду неформальних практик в усі політико утворюючі та господарські сфери він набув конфігурацію данини, яку «клієнт» (підлеглий) змушений був віддавати «патрону» в обмін на врахування його інтересу при розподілі контрольованого «патроном» ресурсу. До моменту краху радянської системи клієнтелістські мережі пронизували усі ресурсно-розподільчі сфери – від доступу до матеріальних благ і отримання посад до можливості уникнути відповідальності.

Реципрокність як певний еквівалент ринкових відносин, де мався на увазі баланс вартості отримуваного і того, що віддається, переросла в патрон-клієнтські відносини, в яких спільне виживання замінило відтягування суспільних ресурсів на індивідуальну користь[1].

Аналізуючи, чи відбулися в цих неформальних відносинах якісні зміни, можна стверджувати, що пробудження в кінці 1980-х – початку 1990-х років в суспільній свідомості відчуття невідворотності змін і політичної конкуренції не стало перепоною для консервації і вкорінення патрон-клієнтських відносин в пострадянський період. Розхитаний зміною балансу сил всередині номенклатурної еліти, зазнавши сегментацію в результаті процесу суверенізації республік, остов радянської тоталітарної системи позбувся фасаду у вигляді комуністичної ідеології, але сама система глибоко вкорінених в процес управління державою неформальних практик залишилася його інституційною основою. Представники екс-номенклатурної еліти – Л. Кравчук, С. Шушкевич, Б. Єльцин, запровадивши демократичні гасла в свою риторику, очолили новостворені демократичні держави (своїх електрика Леха Валенси або письменника Вацлава Гавела на посаду нового керівника країни у нас не знайшлося); ЦК і політбюро – замінила адміністрація президента; поліція, спецслужби і суди найнялися на захист інтересів правлячої еліти; замість цензури почали діяти державна пропаганда та афілійовані до еліти ЗМІ; в результаті – здійснилося резервування всіх елементів авторитарної державної машини, які в тій чи іншій мірі відповідають за контроль і утримування влади.

Новелою, в порівнянні з радянським періодом, стало перероставання номенклатурно-розподільного принципу патрон-клієнтських відносин в так званий інститут влади власності, який передбачає циркуляцію ренти від політичної влади в персональну капіталізацію еліти і навпаки. Функціонування цієї фінансової інституції стало можливим в результаті приватизації елітою державної власності і можливості легалізації, по суті, отриманих в результаті неформальних патрон-клієнтських відносин ресурсів.

Чи мають перераховані якісні зміни демократичну спрямованість, якщо вони вкоренилися в країнах, які на законодавчому рівні закріпили своє прагнення до демократичних перетворень? Чи стали вони гарантією виникнення елементів політичної волі і громадянського суспільства, або всього лише відображали загальну слабкість і нездатність влади контролювати державну машину? Швидше зафіксовані зміни можуть бути маркером перетікання однієї форми автократії в іншу і, відповідно, відсутності переходу до самого процесу демократичних трансформацій. Що цілком обґрунтовано дозволяє ідентифікувати такі зміни не як режимні трансформації, а як динаміку в рамках автократичного режиму.

Контрпродуктивно, на наш погляд, використовувати різного роду модифікації словосполучень зі словом демократія для дефініцій існуючих відносин («імітаційна», «дефектна», «фасадна» та інші «демократії з прикметниками»). Подібні варіанти тільки дезорієнтують, припускаючи появу невиправданих надій, завищених очікувань на те, що перехід до транзиту в цій парадигмі все таки був можливий при усуненні поверхневих недосконалостей режиму, який онтологічно не відповідав демократичним нормам[2]. Якщо ж таким чином перенести точку зору і усвідомити, що часовий інтервал, протягом якого іншим країнам вдалося пройти транзитологічний шлях від авторитаризму до демократії, для країн пострадянського простору далеко не подоланий, що такі країни, подібні Україні, не «запізнюються», не «стоять» на місці, а знаходяться на початку шляху, але який пролягає все ще в парадигмі авторитаризму, то можна констатувати, що у нас є певні досягнення на цьому шляху.

[1] Hale, H.E. (2016). 25 Years after the USSR: What's Gone Wrong? *Journal of Democracy, July, 27*, 24-35.

[2] Карл, Т. Л., Шмиттер, Ф. (2004) Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). *Полис. Политические исследования, 4*, 6-27. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2004.04.02

У зв'язку з цим рамки дослідження авторитарних режимів надають більш широкі можливості не тільки досить органічно вписати динаміку режимних змін зазначених країн, а й ще раз позначити їх соціокультурні коріння їх «запізнення».

Транзитологічний підхід в дослідженнях режимних трансформацій посткомуністичних країн породив цілий пласт політологічної літератури, яка підтверджує скепсис щодо успішності їх демократизації. Відома, наприклад, теорія Т. Карозерса про країни посткомуністичної формації як про країни «сірої зони», які зависають у своєму розвитку, маніфестуючи відхід від диктатури, але при цьому зберігають її риси і не досягають хоч скільки-небудь відчутного прогресу в демократизації[1]. На підтвердження можна навести трактування авторитаризму Х. Лінца про те, що авторитаризм є політичним плюралізмом з деякими обмеженнями[2]. Більшість авторів сходяться також на думці, що правильніше ідентифікувати такі режими не як «дефектні демократії», а швидше, як ослаблені модифіковані форми авторитаризму, які найбільш поширені після 1990-х років серед країн з недемократичною формою правління. Деякі з них можна віднести до більш класичної формі авторитаризму – персоналістського авторитаризму (Росія, Білорусь, Казахстан) або в більш вільної версії – конкурентної олігархії або електоральному авторитаризму (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія)[3].

Вільні вибори як основний інститут легітимації політичної влади

Унаслідок загальної для всіх цих країн маніфестації себе як демократичних в рази зростає значення інститутів народовладдя як ресурсу легітимації влади – в контексті посилення вимог назрілих демократичних реформ як жителями цих країн, так і зарубіжними партнерами, часто – інвесторами. Нові автократії в силу своєї амбівалентності здатні створити тільки імітаційну інституційність, тому створення найпрогресивніших, але по суті – квазі-інститутів, так і не призводить до реалізації транзитологічної парадигми.

Апропріація авторитаризмом одного з основних елементів демократії – інституту виборів на конкурентній основі, зумовила модифікацію виборного процесу від ритуалу із заздалегідь запрограмованим результатом до квазі-вільних виборів, де прозорі правила проведення виборів не забезпечують перемогу тим, кого б вважали за краще виборці.

Однією з основних причин неуспішності демократичних реформ можна вважати низький рівень легітимації авторитарного управління в народній свідомості. Видається проблематичним, що авторитарне керівництво, навіть виходячи з найпрогресивніших спонукань, зможе, не викликавши відторгнення і опору, проводити задуману політику реформування. Ось чому основним фактором успіху реформ залишається легітимність держави, тобто підтримка курсу держави широкими верствами суспільства. Легітимна держава може володіти значно меншим набором механізмів для здійснення перетворень, ніж слабкий, з точки зору легітимності, уряд. Це ще один аргумент на широкому полі відомого дискурсу про те, що демократичним країнам складніше, ніж авторитарним режимам, проводити демократичні реформи – доводиться витрачати багато сил на досягнення консенсусу в суспільстві і, крім того, вони не мають примусового ресурсу для належного контролю за виконанням трансформаційних процесів. Проте, авторитарні уряди програють в темпах і спектрі можливостей демократизації через відсутність переваг легітимності.

Вибори як найважливіший інструмент здійснення трансформаційних процесів допомагають адаптувати ці зміни відповідно соціальним запитам суспільства, тим самим демонструючи рівень народної підтримки політики влади. В цьому плані вільні вибори мають реальну можливість стати профілактикою процесів «гальмування» демократизації, спонукаючи політичних акторів знаходити шляхи своєї легітимації за допомогою організації широкого обговорення перспектив демократичного реформування і дозволяючи народу і громадянському суспільству оформити свої вимоги як запити до влади. Саме волевиявлення виборців, які продемонстрували прагнення до демократизації, має стати поштовхом для виявлення і виправлення недоліків сформованої політичної системи.

[1] Карозерс, Т. (2003). Конец парадигмы транзита. *Политическая наука, 2,* 48-49.

[2] Линц, Х. (2018). Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас, 4,* 16-62.

[3] Рогов, К. (ред.) (2019). Сценарии недемократического трансфера власти и институциональные траектории постсоветских стран. *Царь горы: Недемократический трансфер власти на постсоветском пространстве*. Москва: Либеральная Миссия, 44.

Мабуть цей аспект дає право дослідникам при всіх запереченнях розглядати вільні вибори в Україні, на противагу іншим країнам пострадянського простору, в якості одного з небагатьох реальних завоювань демократії. Хоча, аналізуючи характер розвитку електорального процесу в Україні, підстав для сумнівів у його змагальності і справедливості знаходиться більш ніж достатньо.

Якщо простежити історію функціонування вільних виборів, то можна помітити, що даний інститут працює в режимі перманентної реорганізації елітою в залежності від положення її акторів на політичній шахівниці нашої країни. Перебуваючи в стані опозиції, «інноватори» демократичних перетворень намагалися надати процесу виборів максимальну прозорість і прогресивність інструментарію: корупціогенну мажоритарну виборчу систему замінити на пропорційну з відкритими списками, зменшити для партій прохідний бар'єр обрання в Верховну Раду і розмір грошової застави для кандидатів, ввести покарання за підкуп виборців і заборонити політичну рекламу в ЗМІ та зовнішній рекламі напередодні виборів і інші оздоровчі з демократичної точки зору вимоги. Ті ж реформатори, досягнувши владного становища, домагаються підвищення для партій прохідного бар'єру, максимально закритих списків, в цілому – всього того, що сприяє закріпленню їх «інгібіторного» положення у владі і, відповідно, спотворює волевиявлення виборця. Таким чином, маніпуляції політичними акторами виборчим процесом в залежності від провладного положення є ще одним яскравим підтвердженням соціокультурної природи метаморфози «інноваторів» демократичних перетворень в «інгібіторів».

Еволюція процесу українських виборів

Заперечувати еволюцію українського виборчого законодавства абсолютно зайве. Її показники легко відслідковуються на прикладі переходу від мажоритарної виборчої системи, яка вважається корупціогенною на прогресивну – пропорційну з відкритими партійними списками.

Перший закон незалежної України «Про вибори народних депутатів України» 1993 року[1] передбачав обрання народних представників тільки в мажоритарних округах, але вже в 1997 році виборча система стала змішаною, тобто, половина народних депутатів обиралися за пропорційною системою – від партій, по багатомандатному загальнодержавному округу, а інша половина – на своїх мажоритарних округах[2]. Очікувано, що змішана виборча система привнесла в процес виборів не тільки переваги обох виборчих систем, але також і їх вади. Уже тоді на зорі розвитку виборчого процесу український істеблішмент поспішив скористатися протиріччями змішаної системи, що дозволяли маніпулювати результатами народного волевиявлення. Не дивно, що за змішаною виборчою системою пройшли і наступні вибори, в 2002 році, з максимальними порушеннями і оцінкою міжнародних спостерігачів як «важкі і найбільш брудні вибори в її короткій історії як незалежної держави»[3].

Наприкінці 2004 року президент України Леонід Кучма на завершенні своєї другої каденції під загрозою відставки, під тиском громадянського суспільства і міжнародних партнерів ввів новий виборчий закон, а потім запропонував пакет конституційних реформ, спрямованих на створення в Україні парламентської республіки, але не підтриманих парламентаріями. Добре організовані масові народні протести Помаранчевого майдану дозволили уникнути консервації режиму Кучми, внаслідок чого в другому турі виборів, в грудні 2004 року, президентом був обраний радикальний реформатор Віктор Ющенко, потім прем'єром призначено Юлію Тимошенко, а міжнародні спостерігачі поспішили зробити висновок, що «Україна змінила своє обличчя і стала вже іншою країною»[4].

Новий виборчий закон передбачав введення пропорційної системи з партійними списками для всіх 450 народних обранців і зниження прохідного бар'єру до 3%[5]. Слід зазначити, що змагальний

[1] *Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 1993* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, *48*, 455.

[2] *Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 1997* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, *43*, 280.

[3] Hillenbrand, O. (2004). Consensus-Building and Good Governance – A Framework for Democratic Transition. *Center for Applied Policy Research University of Munich.* <http://www.cap.lmu.de/download/2004/2004_ukraine.pdf> (2021, вересень, 27).

[4] Там само.

[5] *Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, *27-28*, 366.

виборний процес не визначається тільки лише виборчою системою. Не менший вплив на результати народного волевиявлення надає, наприклад, прохідний бар'єр для партій. Уже в 2005 році президент Ющенко, як реформатор і провідник демократичних перетворень в Україні, в своєму першому посланні до народу заявляє про потребу збільшити прохідний бар'єр з 3% до 7%. А незабаром представник пропрезидентської парламентської фракції «Наша Україна» Михайло Поживанов реєструє відповідний законопроект. Ініціатива президента викликала у громадськості резонні побоювання, що дані зміни спрямовані на переформатування майбутнього складу Верховної Ради з метою створення пропрезидентської більшості, крім того, порушують підписаний самим же Ющенком Регламент парламенту про невтручання президента в справи Верховної Ради, а головне, вносять правки до виборчого законодавства в строк, менший, ніж 240 днів до найближчих виборів, визначений законом. Очевидна спроба закріпити і розширити свою політичну владу за допомогою зміни виборчого законодавства в своїх інтересах і напередодні виборів стала для Ющенка індикатором початку шляху від революціонера-реформатора до інгібітора демократичних трансформацій.

У 2010 році відбулося скасування конституційних змін 2004 року, а в 2011 році при президенті В.Януковичі був прийнятий закон «Про вибори народних депутатів України», який повернув Україну до змішаної системи: пропорційної з жорсткими партійними списками плюс мажоритарною в територіальних округах і серед партій, що подолали високий 5%-й бар'єр[1].

І тільки в 2020 році з уведенням запропонованого президентом В.Зеленським нового Виборчого кодексу здійснилася давня мрія реформаторів в галузі виборчого законодавства – Україна повернулася до прогресивної пропорційної системи, тепер вже з відкритими партійними списками, які передбачають напівтверді партійні списки і систему преференцій як можливість для виборця голосувати одночасно і за партію, і віддавати преференції окремим кандидатам з іншої партії[2].

Слід зазначити, що проведення виборів за цією виборчою системою пов'язано з труднощами і плутаниною з заповненням 3-х і більше граф у виборчих бюлетенях, і, як результат, рекордно низькою явкою виборців. Тим не менш, це не стало перешкодою для організації виборів саме такого типу українською владою.

У зв'язку з цим низька явка виборців на виборах у 2020 році в Україні була прогнозована: в 1994 році – 75%, в 1998 році – 71%, в 2002 році – 69%, в 2006 році – 67 %, в 2010 році – майже 50%, у 2015 році – 47%. І, все ж, вона побила всі очікувані рекорди – 36,88%[3]. Неухильне падіння явки не зупиняє відсутність допустимого порогу явки виборців на виборах в Україні всіх рівнів, іншими словами, якщо на виборах голосує хоча б один виборець, вважається, що вони відбулися. Мабуть відсутність допустимого порогу явки стало вимушеною нормою після сумного досвіду виборів 1999 року, коли допустимий поріг явки в 50% призвів до результату, коли вибори не відбулись в 45 одномандатних округах і, відповідно, призвели до 45 вільних депутатських місць у Верховній Раді України.

Ось чому, на наш погляд, не слід поспішати розглядати пропорційну систему виборів як систему, яка апріорі сприяє процесу демократизації. Для отримання зваженої оцінки цього питання слід врахувати, що пропорційна виборча система дотепер вважається найбільш прогресивною з кількох причин: віддаючи свій голос партії виборець передбачає, що партія буде нести відповідальність за реалізацію заявленої партійної програми з розвитку держави і суспільства в певному напрямку і відіб'ється на формуванні уряду в парламенті. Однак не можна забувати, що «культура має значення». Самі інститути «партій», «виборів» в Україні працюють зовсім інакше, ніж, наприклад, в Німеччині або США, зовсім на інших умовах, ніж німецький або американський, вибудовує свою участь в політиці український виборець. Наприклад, якщо є вибір між партійним і безпартійним кандидатом, перевагу буде напевно віддано останньому. В цьому я вбачаю не стільки прояв ефекту «історичної спадщини» (path dependence)[4], але, швидше, результат недовіри наших

[1] *Закон України про вибори народних депутатів України, ст. 1, 2012* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, *10-11*, 73.

[2] *Виборчий кодекс України, ст. 133, 2020* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, *7-9*, 48.

[3] Офіційна Facebook-сторінка Центральної виборчої комісії України (2020). *Явка виборців на виборах 25 жовтня* <https://www.facebook.com/UACEC/posts/1237332219982526> (2021, вересень, 27).

[4] Мельников, К. В. (2018). Неопатримониализм: классификация как способ преодоления концептных натяжек. *Полис.* 2, 72. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2018.02.06.

громадян до українських партій, з характерною для них відсутністю тривалої стабільної історії, а особливо – ідеології. Репрезентативним прикладом може служити правляча українська партія «Слуга народу», на XI з'їзді якої в третій раз за неповних чотири роки існування відбулася зміна ідеології. В останній раз – на «радикальний центризм», справжнє розуміння сутності якого доступно лише небагатьом[1].

Крім підтвердження інституційної незрілості українських партій, має місце й інша особливість пропорційної виборчої системи, що дозволяє негативним чином вплинути на вибір українського виборця. Це, так зване, пасивне виборче право. Причому, можливість обмежити наших співгромадян в цьому праві в української влади з'являється і при використанні закритих (жорстких) списків, і в разі відкритих списків. У першому випадку виборець голосує за партію і кандидатів цієї партії в тій послідовності, яка закріплена самою партією. У другому, найбільш поширеному в світовій практиці виборів, варіанті пропорційної системи з відкритими списками виборець має можливість проголосувати не тільки за партійний проект, а й одночасно віддати свій голос окремим кандидатам з інших партій. При уявній демократичності обох варіантів вплинути на вибір виборця можливо в будь-якому з них, адже голосуючи за певного кандидата виборець так і не дізнається, як вплинула його підтримка на просування кандидата по внутрішньопартійним спискам. Так працює пасивне виборче право, залишаючи партіям можливості просування в прохідний список більш статусних і ресурсних кандидатів, абсолютно легально породжуючи той самий, корупційний «простір для маніпуляцій».

Тому український виборець вибирає «синицю в руках» – можливість віддати голос за конкретного представника рідного територіального округу, тобто безпосереднього мажоритарника. Необхідним доповненням до чого повинна стати розробка закріпленого на законодавчому рівні механізму відкликання депутата, що входить до переліку обов'язкових передвиборних обіцянок будь-якої української партії. Під час президентської передвиборної кампанії 2019 року, така спроба була зроблена на той момент кандидатом в президенти Володимиром Зеленським у своїй передвиборчій програмі[2] і отримала реалізацію в законопроекті його ж авторства, але вже в якості президента. На жаль, хоч законопроект подавався як невідкладний в серпні 2019 року, на даний момент він все ще знаходиться «на розгляді». Велика ймовірність того, що корисна законодавча ініціатива так і залишиться передвиборною обіцянкою[3].

Крім обґрунтованих побоювань у нездійсненності, законопроект дивує апелюванням до дотримання волі виборців. Сам зміст законопроекту про дострокове припинення повноважень народного депутата за «кнопкодавство» і прогули засідань парламенту передбачає не відкликання депутата виборцями, а зовсім іншу процедуру – позбавлення посади за правові порушення (в даному випадку Регламенту ВР) і подальшу правову, а не політичну (перед народом) відповідальність. Правляча партія не може у своїй діяльності не орієнтуватися на Доповідь № 910/217 Венеціанської комісії «Відкликання мерів та обраних представників» від 2019 року[4], яка в категоричній формі не рекомендує підміняти механізм відкликання народних представників виборцями – механізмом позбавлення посади за правові порушення. Порушення Регламенту ВР як внутрішнього законодавства цього органу повинні каратися автоматично, в судовому порядку і за процедурою, затвердженою Регламентом ВР. Звичайно ж, вони не вимагають додаткового законодавчого врегулювання, на відміну від сирої і неопрацьованої процедури відкликання депутата, який проштрафився (в тому числі, за непристойну особисту поведінку), яка передбачає організацію локальних плебісцитів, опитувань, зборів підписів і повторних виборів. Венеціанська комісія

[1] XI-й позачерговий з'їзд політичної партії «Слуга Народу» (2021). *Доктрина Політичної партії «Слуга Народу».* <https://sluga-narodu.com/zyizd-11/> (2021, вересень, 27).

[2] Зеленський, В.А. (2019*). Передвиборча програма кандидата на пост Президента України* <https://program.ze2019.com> (2021, вересень, 27).

[3] *Проект Закону про внесення змін до статті 81 Конституції України (щодо додаткових підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України), 2019* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66262> (2021, вересень, 27).

[4] Европейская комиссия за демократию через право (венецианская комиссия) (2019). *Доклад «Отзыв мэров и избранных представителей»,* 23-26 <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)011rev-rus> (2021, вересень, 27).

рекомендує при виробленні механізму для такої ситуації обов'язково спиратися на національні традиції і дуже обережно, ретельно продумувати процедуру, щоб не перетворити процес відновлення справедливості в організацію переслідувань політичних опонентів. І головне, механізм відкликання народного обранця можливий тільки при використанні мажоритарної виборчої системи. Ось чому в країні зі щойно прийнятою пропорційною виборчою системою і фактичною залежністю депутата від свого партійного керівництва, подавати санкції проти депутатів-прогульників і «кнопкодавів» як відновлення народного волевиявлення, меншою мірою непрофесійно, а за великим рахунком – вводить виборців в оману.

Як показує досвід локального застосування такого механізму на самому примітивному рівні, саме «зворотний зв'язок» у будь-якому вигляді звітності обранця здатен стати імпульсом позитивних зрушень у встановленні довірчих відносин між владою і народом в області виборчого процесу. В якості наочної ілюстрації може бути наведений позитивний досвід на виборах до Верховної Ради в 2012 році нікому не відомого на одеському виборчому окрузі №33 київського журналіста Костянтина Усова. Молодий 24-х річний кандидат від об'єднаної опозиції випередив беззмінного на цьому окрузі протягом декількох підряд каденцій місцевого депутата ВР («Батьківщина») з усталеною історією електоральної підтримки Генадія Чекіту, поступившись тільки Сергію Гриневецькому. Така популярність серед виборців стала природним результатом підписання трудового договору кандидата з кожним бажаючим виборцем округу, в якому майбутній народний представник брав на себе зобов'язання скласти депутатський мандат у разі невиконання передвиборних обіцянок. Незважаючи на сумнівність юридичної правомочності, договір оформлювався на звичайному бланку передвиборчого штабу кандидата і візувався печаткою штабу з кандидатським підписом – від бажаючих хоч таким чином закріпити відповідальність народного обранця утворювалися нескінченні черги. Звичайно, низька юридична обізнаність і правова незахищеність українського довірливого виборця стали складовою частиною електорального успіху молодого політика (досягнутий на виборах 2012 року внутрішньопартійний рейтинг дозволив йому зайняти місце в прохідному списку БПП на наступних, позачергових виборах 2014 року і стати парламентарієм). Запит же на безпосереднє спілкування зі своїм представником в органах влади, можливість впливати на процес вироблення рішень в країні, може стати головним спонукальним мотивом для виборців в тій ситуації, яка до сих пір залишається так і нереалізованим уявленням про сенс представницької демократії в цілому.

Висновки. Країни з різноманітними формами авторитаризму, які в результаті плавного перетікання в транзитний потік так і не досягли успіху на шляху демократизації, вимагають особливо обережного процесу адаптації до демократії. Тільки в результаті досягнення достатнього рівня консенсусу в суспільстві з приводу вироблення найбільш важливих рішень можна сприяти поступовому формуванню вітчизняної еліти, підпорядкованої владі закону, з моральної ідіосинкразією на зловживання владою та спроможною відтворювати в своїх рішеннях волю народу до демократичних змін.

Ось чому вільні вибори стають одним з основних показників, по суті – індикатором демократичних трансформацій. Здатність еліти провести вільні вибори – це перш за все відмова від вихолощення демократичних інститутів і процесів і маніпуляцій демократичним інструментарієм, наприклад – відкритими партійними списками. Крім того, результатом вільних виборів має стати представництво найширшого спектра політичних сил в країні. А вибір виборчої системи має сприяти забезпеченню такого представництва.

Один з головних принципів, нереалізованих і дотепер в деяких країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, – це підзвітність будь-якої створюваної або створеної інституції тому, кого стосуються їх рішення і діяльність. Перш за все, це стосується можливості народу впливати на інститут вільних виборів через законодавчо закріплений механізм відкликання депутатів різних рівнів. Суттєво необхідно змінюватися і звичайним українцям – долати соціальну аморфність, породжену соціальним розшаруванням, невміння розуміти й артикулювати власні інтереси, небажання досягати консенсусу у виробленні колективних рішень. Необхідно також протистояти організаціям або інститутам, котрі за всіма формальними ознаками є паростками громадянського суспільства, але насправді діють при безпосередній підтримці та в інтересах окремих клановo-олігархічних груп або органів влади, під час виборчого процесу фальсифікуючих громадянське волевиявлення і імітуючих широку підтримку непопулярних дій провладних структур. Як правило, така народна підтримка матеріально винагороджується, але, як ерозія, надовго вражає саму здатність народу до демократичних змін.

References:

1. Makarenko, B. I. (2002). Konsolidatciia demokratii: «detskie bolezni» postsovetskikh gosudarstv. [Consolidating Democracy: Childhood Illnesses of Post-Soviet States]. *Politiia, 4 (27)*. DOI: https://doi.org/10.30570/2078-5089-2002-27-4-5-18. [in Russian].
2. Bartenev, V. I. (2017). Ot «nesostoiavshikhsia gosudarstv» k «neustoichivym sostoianiiam»: logika poniatiinoi ekvilibristiki. [From «Failed States» to «States of Fragility»: Logic of Conceptual Acrobatics]. *Polis. Politicheskie issledovaniia, 2*, 31. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2017.02.03. [in Russian].
3. Rustow, D. A. (1990). Democracy: A Global Revolution? *Foreign Affairs, 4 (69)*, 75-91. [in English].
4. O'Donnell, G., Schmitter, Ph. (eds.) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press. [in English].
5. Karozers, T. (2003). Konetc paradigmy tranzita. [The End of the Transition Paradigm]. *Politicheskaia nauka* [Political Science], *2*, 42-65. [in Russian].
6. Kapustin, B. G. (2001). Konetc «tranzitologii»? O teoreticheskom osmyslenii pervogo postkommunisticheskogo desiatiletiia. [The End of «Transitology»? Reflecting on the First Post-Communist Decade as Subject of Theoretical Interpretation]. *Polis, 4*, 6-26. [in Russian].
7. Freedom House (2019). *Freedom in the World 2019 Map* <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/map> (2021, September, 27). [in English].
8. Dilts, R. (1999). *Fokusy iazyka. Izmenenie ubezhdenii s pomoshchiu NLP* [Sleight of Mouth: The Magic of Conversational Belief Change]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].
9. Hale, H. E. (2016). 25 Years after the USSR: What's Gone Wrong? *Journal of Democracy, July, 27*, 24-35. [in English].
10. Karl, T. L., Shmitter, F. (2004) Demokratizatciia: kontcepty, postulaty, gipotezy (Razmyshleniia po povodu primenimosti tranzitologicheskoi paradigmy pri izuchenii postkommunisticheskikh transformatcii) [Concepts, Assumptions and Hypotheses about Democratization (Reflections on Applicability of the Transitological Paradigm for the Study of Post-Communist Transformations)]. *Polis. Politicheskie issledovaniia, 4*, 6-27. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2004.04.02 [in Russian].
11. Lintc, Kh. (2018). Totalitarnye i avtoritarnye rezhimy [Totalitarian and authoritarian regimes]. *Neprikosnovennyi zapas* [Emergency ration], *4*, 16-62. [in Russian].
12. Rogov, K. (2019). *Stcenarii nedemokraticheskogo transfera vlasti i institutcionalnye traektorii postsovetskikh stran. Tcar gory: Nedemokraticheskii transfer vlasti na postsovetskom prostranstve* [Scenarios of undemocratic transfer of power and institutional trajectories of post-Soviet countries. King of the Hill: Undemocratic Transfer of Power in the Post-Soviet Space]. [in Russian].
13. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 1993* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 1993, (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], *48*, 455. [in Ukrainian].
14. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 1997* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 1997 (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (VVR) [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], *43*, 280. [in Ukrainian].
15. Hillenbrand, O. (2004). Consensus-Building and Good Governance – A Framework for Democratic Transition. *Center for Applied Policy Research University of Munich.* <http://www.cap.lmu.de/download/2004/2004_ukraine.pdf> (2021, September, 27). [in English].
16. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)* [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], *27-28*, 366. [in Ukrainian].
17. *Zakon Ukrainy pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy, 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law of Ukraine on Elections of People's Deputies of Ukraine 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)* [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], *10-11*, 73. [in Ukrainian].
18. *Vyborchyi kodeks Ukrainy, 2020* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Electoral Code of Ukraine, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)* [Statements of the Verkhovna Rada of Ukraine], *7-9*, 48. [in Ukrainian].
19. Central Election Commission of Ukraine (2020). *Yavka vybortsiv na vyborakh 25 zhovtnia* [Voter turnout in the October 25 elections] <https://www.facebook.com/UACEC/posts/1237332219982526> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
20. Melnikov, K. V. (2018). Neopatrimonializm: klassifikatciia kak sposob preodoleniia kontceptnykh natiazhek. [Neopatrimonialism: Classification as a Way of Overcoming the Conceptual Stretching]. *Polis, 2*, 72. DOI: https://doi.org/10.17976/jpps/2018.02.06. [in Russian].
21. XI-y pozacherhovyi zizd politychnoi partii «Sluha Narodu» (2021). *Doktryna Politychnoi partii «Sluha Narodu».* [Doctrine of the Political Party «Servant of the People»] <https://sluga-narodu.com/zyizd-11/> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
22. Zelenskyi, V.A. (2019). *Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy* [Election program of the candidate for President of Ukraine] <https://program.ze2019.com> (2021, September, 27). [in Ukrainian].

23. *Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 81 Konstytutsii Ukrainy (shchodo dodatkovykh pidstav dostrokovoho prypynennia povnovazhen narodnoho deputata Ukrainy)* 2019 (Prezydent Ukrainy). [Draft Law on Amendments to Article 81 of the Constitution of Ukraine (concerning Additional Grounds for Early Termination of Powers of the People's Deputy of Ukraine) (President of Ukraine)] *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66262> (2021, September, 27). [in Ukrainian].
24. Evropeiskaia komissiia za demokratiiu cherez pravo (venetcianskaia komissiia) [European Commission for Democracy through Law (Venice Commission)] (2019). *Doklad «Otzyv merov i izbrannykh predstavitelei»* [Report «Recall of Mayors and Elected Representatives»], 23-26 <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)011rev-rus> (2021, September, 27). [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.9

Ruslan Khvan
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5053-6343
Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv

BLOCK COMPONENTS OF STATE MUNICIPAL LEGAL POLICY IN UKRAINE: TO THE DEFINITION OF THEORETICAL FUNDAMENTALS

Руслан Хван
Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ

БЛОКОВІ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД

The article examines the theoretical approaches to determining the bloc components of the state municipal legal policy in Ukraine, which is absent, despite the beginning of municipal reform in the state. It is established that in the conditions of development of socio-political and economic bases of the Ukrainian state, especially in the context of carrying out and realization of instructions of constitutional reform in the state which organic part is administrative-legal and municipal-legal reform, the development and existence of the state municipal legal policy has no alternatives and is one of the most important activities of the state. It is noted that the state municipal legal policy, which can be defined as an independent and relatively autonomous direction of state legal policy, can be assessed as a multifaceted, multilevel, systemic, complex phenomenon that combines conceptual-ideological, ontological-axiological, organizational, normative, technological-functional, resource, connotative, narrative and other parameters of the state's assessment of the objectification of the need to municipalize public and state life. It is proved that an important factor in the formation of a clear, unambiguous and transparent state municipal legal policy is its formalization through the creation of a system of planning documents and the formation of organizational and regulatory units. It is argued that the proposed organizational and regulatory blocks of state municipal legal policy are formed based on its optimization and proper implementation and taking into account the relevant methodological approaches, in particular: a) on the basis of subject-object approach to understanding the relevant state municipal legal policy; b) on the basis of a subjective approach to its understanding and implementation; c) with priority given to the fundamental approaches to the functions of local self-government, which are transformed into the powers of its relevant bodies; d) basing the necessary blocks on the recognition of the territorial community as the primary subject of local self-government, around the tasks of ensuring the stable existence and functioning of which revolves all the activities of public authorities, including local governments; d') with a predominant emphasis on ensuring the constitutional rights and freedoms of the resident, which acts as the primary-target and fundamentally-beneficial elemental subject of the state, society, territorial community as a local society; e) based on the understanding of the need to ensure the implementation of local self-government bodies of their own public authority in order to realize the interests of the territorial community; f) based on the objective need to establish a system of relations between different levels of public authority in the state, ie the relationship between public authorities and public self-government (municipal) authorities in order to accumulate their efforts to municipalize public and state life.

Keywords: state legal policy, state municipal legal policy, planning, process of development of the state municipal legal policy, structure (block components) of the state municipal legal policy.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток муніципальної правової політики в Українській незалежній та демократичній державі, пов'язаний з досягненням стратегічної мети – побудовою системи місцевого самоврядування (далі – МСВ) європейського зразку.

Отже, в умовах розбудови соціально-політичних та економічних засад Української держави, особливо в контексті проведення і реалізації настанов конституційної реформи в державі, органічною частиною якої виступає адміністративно-правова та муніципально-правова реформа, – розробка та існування державної муніципальної правової політики виступає одним з найважливіших напрямків діяльності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Початок профільних досліджень щодо феноменології місцевого самоврядування збігся з набуттям Україною державної незалежності, законодавчою, а потім і конституційною легалізацією в суверенній державі інституту локальної демократії та формуванням національної наукової школи муніципального права, представники якої – М.О. Баймуратов, І.П. Бутко, М.І. Корнієнко, М.П. Орзіх, І.М. Пахомов, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, В.Ф. Сиренко, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький та ін. заклали підвалини для доктринального обґрунтування щодо необхідності розробки та прийняття в державі муніципальної правової політики. Подальші дослідження в цій сфері проводились в наукових робота Б.П. Андресюка, О.В. Батанова, А.С. Бурлаки, І.А. Галіахметова, К.В. Головко, І.А. Грицяка, В.П. Гробової, І.В. Дробуш, В.М. Кампа, А.А. Коваленка, Т.А. Костецької, В.В. Кравченка, П.М. Любченка, В.М. Оніщука, О.С. Орловського, О.В. Приєшкіної, Н.І. Рудої, Т.С. Смирнової, А.Ф. Ткачука та ін.

Разом із тим, проблематика розробки та втілення державної муніципальної правової політики в Україні, в тому числі й питання її блоковості щодо підвищення ефективності її втілення в життя, залишається розробленою недостатньо, враховуючи на хаотичний та перманентний характер муніципального реформування, що почався практично з моменту набуття Україною державної незалежності в 1991 році та на фактичний стан гальмування муніципального реформування в наш час, включаючи екстраординарні умови функціонування державності (епідемія COVID-19) та політичні інтереси правлячої еліти в державі, яку лякають активні процеси самоорганізації та самоідентифікації населення.

Тому, ***метою даної статті*** виступає дослідження процесів становлення блокових складових частин державної муніципальної правової політики в Україні з метою її актуалізації, реалізації та вдосконалення демократичної правової державності.

Виклад основного матеріалу. Розробка та існування державної муніципальної правової політики виступає однією з найважливіших частин державної правової політики, особливо в період соціальних реновацій, реалізації настанов муніципальної реформи, що мають за мету вдосконалення феноменології демократичної правової державності. Разом з тим, державна муніципальна правова політика може буди ідентифікована як самостійний та відносно автономний напрям державної правової політики, бо саме вона може бути визначеною:

а) нагальною об'єктивною проблемою для юридичної сфери самоорганізації населення, що хоча і виступає об'єктом конституційно-правового регулювання та легалізації, все ж здійснюється переважно в сфері МСВ в умовах існування та функціонування територіальних громад (далі – ТГ), що виступають єдиною природною історично-обумовленою, реально існуючою, аксіологічно обтяжливою, праксеологічно перевіреною територіальною людською спільнотою, в межах якої людина здійснює свій життєвий цикл (екзистенційна ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

б) інструментально-методологічним та організаційно-нормативним засобом завдяки якому може здійснюватися пошук оптимальних моделей локальної демократії для остаточного вибору національної моделі МСВ, а також для активізації та цілепокладання напрямів трансформації і розвитку муніципально-правової реальності з огляду на високі міжнародно-правові стандарти МСВ, які сповідуються Українською державою на основі її міжнародно-правових зобов'язань, що витікають з підписаних нею міжнародно-правових договорів (сегрегативно-облігаторна ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

в) як соціальний феномен, що створює, передбачає, скеровує профільну діяльність уповноважених державою органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства на формування передумов та розробку напрямів розвитку муніципалізації суспільного життя (перспективно-діяльнісна ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

г) як найважливіший елемент державної системи визнання, утвердження, легалізації, охорони, захисту, гарантування прав і свобод людини, інтенції щодо яких, формування життєвих устремлінь, потреб, інтересів, атитюдів, габітусів відносно яких, практична реалізації яких здійснюється на локальному рівні соціуму в межах ТГ та в умовах МСВ (локально-гуманістична ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

г') як суттєвий елемент демократизації суспільства в контекстуалізації практичного втілення принципів демократизму і соціальної справедливості, що виступають не тільки основоположними засадами муніципалізму, а й забезпечують стабільне функціонування всієї політичної системи держави у правовому полі, виступають первинним етапом у формуванні громадянського суспільства та його інституційної системи, орієнтованих на затвердження соціальної справедливості та побудову демократичної правової держави (основоположно-засаднича ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

д) як інструментально-організаційний, методологічно-технологічний та публічно-правовий важелі в затвердженні в державі феноменології муніципалізму, – як нового і відносно самостійного рівня публічної влади, скерованого на виявлення, врахування, охорону, захист, реалізацію, гарантування такої реалізації специфічних інтересів індивідуальної, індивідуально-групової, індивідуально-колективної природи та властивості, що продукують ТГ та їх жителі-члени таких громад, з метою формування належних умов для здійснення ними свого життєвого циклу (телеологічна ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

е) як універсальний соціальний регулятор, що в межах перманентної муніципалізації суспільних відносин органічно і оптимально забезпечує консенсус між членами локального суспільства, ними та органами публічної самоврядної (муніципальної) влади, публічною державною владою та громадськістю, інституціями громадянського суспільства, в тому числі створюваними ними неурядовими організаціями (стабілізуючо-паритета ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

є) як важлива ознака готовності соціуму і держави до модернізаційних процесів, що відбуваються в соціальному просторі, функціонування в умовах формування та дії глобалізаційних тенденцій, що супроводжуються корінними змінами ідеологічного підґрунтя держави в сторону посиленої демократизації та ідеології міждержавної інтеграції, трансформацією феноменології державного суверенітету в бік його обмеження на користь міжнародних інтеграційних структур, переходом до новітньої моделі розвитку державності в контексті її антропоцентричності та захисту прав і свобод людини (трансформаційна ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

ж) як важлива організаційно-методична, аксіологічно-методологічна, праксеологічно-функціональна, проспективно-нормативна, системна і комплексна стратегічна макронастанова заходів держави, її уповноважених органів публічної влади та посадових осіб, інституцій громадянського суспільства, міжнародних інституцій, – щодо організації, формування, здійснення цілеспрямованої управлінської діяльності в сфері муніципалізації суспільного і державного життя з метою розвитку інституту МСВ в інтересах територіальних людських спільнот та їх членів – жителів відповідної території держави (управлінська ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

з) як новелістичний фактор в становленні і розвитку державної правової політики, що формується в умовах правової глобалізації в умовах трансформації суспільства з якісно новими ідеологічними та організаційно-цільовими пріоритетами, про які не знала тоталітарна та пострадянська державність, – що об'єктивно вимагає не тільки нового для сучасної юриспруденції підходу, який забезпечував би комплексне становлення, розвиток, вдосконалення, в тому числі й дослідження тактики і стратегії правової політики держави відносно становлення муніципально-правової реальності, але й принципів, цілей і функцій такої політики, що виникли та виникають на основі вже наявних напрацювань у теорії держави і права, конституційному праві, муніципальному праві та ціннісних теорій, концептів, концепцій і методик інших суспільних і природничих наук (новелістична ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

и) як вагомий фактор в реалізації зовнішньополітичної стратегії Української держави, формування її належної міжнародної правосуб'єктності на міжнародній арені, – в відносно новій у темпоральному, та якісно новій у змістовному розумінням сфері діяльності міжнародного співтовариства держав на його універсальному та регіональному рівнях, на рівні двосторонніх міждержавних відносин, – щодо організації міжнародного співробітництва в сфері становлення

і розвитку в державах-членах міжнародної спільноти інституту локальної демократії та активізації процесів муніципалізації соціального життя, як найважливішої сфери міждержавної взаємодії на міжнародній арені щодо реалізації прав і свобод людини, посилення тенденцій демократизації соціуму і держави (міжнародно-правова ознака державної муніципальної правової політики. – Авт.);

й) як сфера сприйняття характерологічних ознак формування європейської державної муніципальної політики на трьох рівнях: 1) концептуально-методологічному – через розвиток інституційно-мотиваційних засад місцевої демократії, удосконалення адміністративно-територіального устрою держави в контексті муніципальної реформи, безпосередня локалізація муніципального управляння територією існування та функціонування ТГ і одночасно регіоналізація публічного управління (стратегічно-діяльнісний рівень. – Авт.); 2) ідейному – через дотримання етичних правил поведінки, гуманізацію публічно-управлінської системи (ідеологічно-свідомий рівень. – Авт.); 3) менеджерсько-управлінському – через управління змінами, реалізацію програмно-цільового, інструментального та інших методів управління, які реалізуються в європейських країнах за стандартами ISO-9001:2000[1] (управлінсько-стандартизований рівень державної муніципальної правової політики. – Авт.);

і) як інструмент формування деонтичної модальності щодо становлення, розвитку та вдосконалення процесів самоорганізації населення, використання ним механізмів та форм безпосередньої демократії з метою реалізації системи індивідуальних, групових та колективних інтересів жителів-членів ТГ за допомогою відповідної суб'єктно-спрямованої та мотиваційно-парадигмальної діяльності органів місцевого самоврядування, що виступають від їх імені та діють в їх інтересах (модальний рівень державної муніципальної правової політики. – Авт.).

Виходячи з наведених рівнів формування європейської державної муніципальної політики, треба зазначити, що державну муніципальну правову політику треба розуміти як:

А) відповідну управлінську парадигму, – в межах якої уповноважені органи держави будуть здійснювати відповідні заходи з муніципалізації суспільного і державного життя;

Б) відповідну ідеологічну парадигму, – в межах якої здійснюються складні процеси, що пов'язані зі становленням у суспільстві муніципальної ідеології, що базується на муніципальної правосвідомості населення та трансформується за допомогою держави в муніципальну свідомість, включаючи і муніципальну правосвідомість через державне нормотворення;

В) відповідну поведінково-діяльнісну (праксеологічну) парадигму уповноважених органів держави, її публічної влади, включаючи і публічну самоврядну (муніципальну) влади, з реалізації законодавчо-нормативних та ідеологічних настанов муніципалізму, який стає офіційним, легальним, суттєвим, повсякденним напрямом державної діяльності через формування перспективних телеологічних домінант муніципалізації всіх важливих сфер суспільного і державного життя у відповідному напряму державної правової політики – державній муніципальній політики, та який об'єктивно потребує організаційно-правового та управлінського супроводження та забезпечення з боку держави, її уповноважених органів публічної влади та їх посадових осіб.

Разом з тим, як нам вдається, в наведених рівнях формування європейської державної муніципальної політики, що є відображенням доктринальної позиції відповідної групи дослідників, є відсутньою дуже важлива позиція, яка повинна надати не тільки суттєвого змісту такій діяльності, а й сприяти її реалізації через формалізацію наведених управлінських, ідеологічних та праксеологічних настанов (парадигм). Саме таку формалізуючу та перспективну роль і призвана відігравати державна муніципальна правова політика.

Отже, можна констатувати, що саме така правова політика в своїй онтологічній основі володіє ознаками перспективного і стратегічного муніципального планування. Під плануванням треба розуміти загальну феноменологію відносно заздалегідь визначеного порядку дій, які потрібні для досягнення поставленої мети[2]. Звідси можна стверджувати про виникнення процесуально-діяльнісного ланцюжка «мета (стратегічна телеологічна домінанта) – необхідні дії для її досягнення (визначення телеологічних домінант) – порядок таких дій в їх пріоритетному досяганні для більш ефективного загального результату – реалізація зазначених дій (телеологічних домінант) –

[1] Попович, В. В. (2014). Концептуальні засади державної муніципальної політики в Україні у контексті європейської інтеграції: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління.* Івано-Франківськ: Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, 9.

[2] Вікіпедія (2021). *Планування* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Планування> (2021, серпень, 31).

досягнення мети». Конструктивність формування такого процесуально-діяльнісного ланцюжка підкреслюється додатковою характеристикою процесу планування – це оптимальний розподіл ресурсів для досягнення поставленої мети[1].

На більш високому рівні узагальнення – системному, представники управлінської науки розуміють під плануванням – прогнозування (визначення) параметрів керуємого процесу (або результатів його діяльності) на основі зіставлення інформації про потреби зовнішньої середи в результатах діяльності цього об'єкта і його можливостей з урахуванням розвитку самого об'єкта, що скероване на досягнення поставленої перед системою мети[2]. Отже, можна констатувати, що, по-перше, потреби в розробці, формуванні та легалізації державної муніципальної політики присутні, бо вони об'єктивовані потребами формування демократичної правової державності та відповідним запитом з боку суспільства в контексті демократичних перетворень; по-друге, на жаль параметри такого планування в сфері розробки державної муніципальної політики, що є результатом «побоювання» з боку політичних еліт відносно феномену МСВ, не визначено до цих пір, що і проявляється у постійній варіабельності централістських тенденцій в діяльності уповноважених органів держави, появі великої кількості проєктів щодо муніципального будівництва, муніципального реформування тощо – але, у підсумку, – відсутності єдиного формалізованого акту планового характеру з муніципального реформування, що закріплює чіткі, послідовні, обґрунтовані, оптимальні кроки політики держави щодо його реалізації; по-третє, одним з «каменів спотикання» виступає відсутність національної моделі МСВ, результатом чого є відсутність реальної можливості планувати її становлення, розвиток і вдосконалення.

У етимологічному значенні термін «план» походить від латинського слова planum – площина, рівне місце. В історичній ретроспективі спочатку цей термін використовувався на позначення креслення, що характеризує певну ділянку в масштабі площини. Потім його стали застосовувати для опису завдань, реалізація яких передбачає систему взаємозв'язаних дій, показників та розрахунків.

Звідси, можна навести доктринальні позиції класиків управлінської науки, що підкреслюють особливе, стратегічне бачення та управлінське значення феноменології планування. Так, наприклад, англійський дослідник М. Болан, визначаючи перспективний потенціал планування зазначав, що «Планувати – думати про майбутнє»; американський дослідник Л. Соєр, акцентуючи увагу на праксеологічному потенціалі цього феномену вказував, що «Планування – це дії, що наведені задля їх здійснення»; американський економіст Е. Денісон, визначаючи технологічний потенціал планування відмічав, що «Майже будь-яку роботу, щоб її взагалі зробити, треба спланувати, принаймні неформально, на кілька хвилин наперед». А основоположник менеджменту, французький інженер А. Файоль, ще в 1916 році зазначав, – «навіть якщо передбачення і не є всім менеджментом, воно складає його важливу частину… Планування – процес визначення цілей та прийняття рішень щодо шляхів їх досягнення»[3]. Тобто, йдеться про те, що планування є невід'ємною, іманентною частиною управлінського процесу.

Своєю чергою, якщо ж проаналізувати сам процес управління, то термін «керування», який його повністю відображає, визначає «дивитись вперед» – як певне уявлення про плануванню в світі.

Стратегічну важливість феноменології планування в розробці державної муніципальної політики підкреслює змістовне навантаження планування, процес якого полягає у пошуку відповідей на ключові питання:

– який стан напрямку державної діяльності у даний момент – теперішній стан? (критерій визначення status qvo. – Авт.);

– чого держава прагне досягти через цей напрямок своєї діяльності – куди вона прямує та який соціально-політичний ефект розраховує отримати? (критерій визначення реалізації стратегічної телеологічної домінанти. – Авт.);

– як державі потрапити звідти, де вона є, туди, куди вона прагне? (критерій визначення технологічного забезпечення досягнення реалізації стратегічної телеологічної домінанти. – Авт.).

В процесі розробки державної муніципальної правової політики важливу інституційно-визначальну роль відіграють функції планування, бо саме воно виступає первісною з-поміж решти

[1] Вікіпедія (2021). *Планування* <https://uk.wikipedia.org/wiki/Планування> (2021, серпень, 31).
[2] Карлоф, Б. (2011). *Деловая стратегия: концепция, содержание, символы*. Москва: Экономика, 46.
[3] Эдоус, М., Стэнфорд, Р. (1997). *Методы принятия решений*. Москва: ЮНИТИ, 223.

функцій управління, оскільки прийняті в процесі його реалізації рішення визначають характер здійснення всіх інших функцій керування.

Отже, до функцій планування відносяться:

– *встановлення мети* – це одна з початкових стадій планування, яке розпочинається із розробки загальних (стратегічних) цілей, далі визначаються конкретні (тактичні), деталізовані цілі на заданий період (формування дерева цілей), визначаються шляхи та засоби їх досягнення (включаючи не тільки організаційні, нормативні, а й паранормативні та метанормативні засоби), і нарешті, здійснюється контроль за досягненням поставлених цілей. При цьому треба мати на увазі, що планування (в нашому випадку, державної муніципальної правової політики), передбачаючи майбутнє, завжди ґрунтується на визначених гіпотезах стану оточуючого середовища;

– *прогнозування* – в управлінському циклі воно передує плануванню і його завдання полягає в науковому передбаченні розвитку феномену (явища, події, предмету, об'єкту тощо), розвиток якого піддається плануванню, а також у пошуку рішень, які забезпечать розвиток цього феномену (в нашому розумінні, державної муніципальної правової політики) та його частин в оптимальному режимі;

– *моделювання* – пов'язане зі створенням майбутньої моделі феномену, яку необхідно створити та на досягнення якої треба зосередити організаційні та інші ресурсні можливості системи з метою формування державної муніципальної правової політики;

– *програмування* – міститься у розробці та формулюванні відповідних заходів організаційної, нормативної та іншої ресурсної можливості, а потім і у їх відповідній формалізації з визначенням строків їх виконання та номенології виконавців, – реалізація яких буде сприяти досягненню тактичних телеологічно-організаційних або тактично-нормативних домінант, а у підсумку й стратегічної мети щодо функціонування відповідного феномену (явища, події, предмету, об'єкту тощо) в правовому просторі держави;

– наведені функцій доповнюються *організацією* – телеологічно спрямованою діяльністю, що скерована на створення та розвиток структури необхідної системи, включаючи регламентацію окремих елементів процесу управління, яка залежно від об'єкту, поділяється на організацію досягнення цілей, організацію праці в цьому напрямку і організацію управління наведеними сферами.

В процесі розробки та формалізації державної муніципальної правової політики вкрай важливим є формулювання завдань з *координування* виконання тактичних заходів, що є забезпеченням необхідної узгодженості дій між різними уповноваженими суб'єктами, що задіяні в реалізації такої політики, – тобто координація їх дій відповідно до плану.

Своєю чергою, в процесі планування існує й функція *регулювання*, яка полягає в ефективному регулюванні та забезпеченні реалізації відповідних окремих настанов державної муніципальної правової політики, або в системі реалізації процесів загальної державної правової політики в межах всієї держави. Якщо процес прийняття рішень відбувається без систематичної підготовки, то мають місце інтуїтивні імпровізовані рішення. Такі рішення, як правило, приймаються за умов нестачі інформації і безпосередньо перед їхньою реалізацією, – але вони володіють високим рівнем ймовірності виконання та низькою результативністю. Саме тому сутність регулювання за даним підходом полягає в розробці прийнятого рішення в деталях і наданні розпоряджень щодо його виконання. Тому регулювання вважається частиною процесу планування[1]. В рамках дослідження формування настанов державної муніципальної правової політики, що нами проводиться, таке регулювання зазвичай використовується вже в процесі оперативного виконання тактичних завдань загального плану заходів та не впливає на загальний процес планування профільної політики.

З метою оптимізації процесу планування, вважаємо необхідним, звернути увагу на функцію *укрупнення (групування) телеологічних домінант та задач в* процесі розробки державної муніципальної правової політики, що дасть змогу сформувати організаційно-нормативні блоки такої політики, реалізація яких може призвести до появи конкретного соціального ефекту через формування відповідних телеологічних домінант, акумулювання зусиль суб'єктів такої політики на їх реалізацію, що призведе, по-перше, до формування кола найактуальніших цілей такої політики; по-друге, до підвищення та вдосконалення управлінської ефективності в муніципально-правовій сфері; по-третє, до скорішого залучення до вирішення кола найактуальніших проблем необхідних

[1] Литвак, Б. Г. (1998). *Управленческие решения.* Москва: Тандем; Экмос, 75.

сил і засобів; по-четверте, дасть змогу оперативно і оптимально розпоряджатися наявними організаційними, нормативними, матеріальними, кадровими та іншими ресурсами з метою реалізації стратегічно-тактичних настанов такої політики.

Крім того, використання блоковості у плануванні профільної політики буде напряму сприяти позитивній реалізації функцій *обліку* і *контролю* за виконанням її настанов. Так, облік блоків відповідних заходів, що складають державну муніципальну правову політику може стати реальною базою для подальшого планування та аналізу діяльності уповноважених органів та суб'єктів з метою контролю та підвищення ефективності виконання її настанов, в тому числі і за рахунок виявлення резервів. А роль контролю як функції управління буде полягати в тому, що він стане ефективним засобом здійснення зворотного зв'язку в системі управління, бо головним його сенсом виступатиме створення гарантій виконання планових рішень (заходів).

Отже, сутність такого планування, як функції керування процесами становлення, розвитку та реалізації державної муніципальної правової політики, полягає в обґрунтуванні цілей (телеологічних домінант тактичного та стратегічного рівнів) та шляхів їх досягнення (через проведення організаційної, нормотворчої, кадрової та іншої роботи, що має ресурсе забезпечуюче спрямування) на основі розробленого комплексу завдань й робіт. При цьому велике значення має також визначення ефективних методів, способів та ресурсів усіх видів, потрібних для виконання цих завдань та встановлення їх взаємозв'язку.

Звідси, стверджуючи про те, що планування є основною ланкою та організаційним початком всього процесу реалізації державної муніципальної правової політики (а планування в цій складній сфері буде стратегічним плануванням. – Авт.), можна стверджувати, що за допомогою феноменологією нормативності можна встановити відповідні вимоги до ефективності використання ресурсів, що маються та результатів конкретної діяльності щодо реалізації настанов профільної політики.

Формалізуючи положення, що наведені вище, треба зазначити, що в цьому контексті метою планування виступає *створення системи планових документів*, які визначають зміст (заходи), коло їх виконавців, темпоральні строки їх реалізації та певний порядок дій для забезпечення тривалого процесу формування і реалізації державної муніципальної правової політики. Враховуючи той об'єктивний факт, що неможливо одночасно окреслити потрібні заходи для вирішення проблем становлення профільної політики держави в майбутньому і точно передбачити всі параметри її прояву та розвитку, наведені планові документи можуть бути доповненими та зміненими в необхідній частині. Тобто, йдеться про генералізацію необхідних ідеологічно-концептуальних, методологічно-технологічних, управлінсько-нормативних та матеріально-фінансових заходів, що скеровані на муніципальне реформування соціуму і держави. Отже, такий підхід суперечить організаційній плутанині та хаосу, має не якійсь рандомний (випадковий), а системний характер, забезпечений необхідними ресурсними можливостями та апріорі перспективним організаційно-нормативним супроводженням. Наведений підхід створює появу тенденцій стабільності, передбаченності, атмосферу колаборації та інтерсуб'єктивності.

Розглядаючи доцільність планування та розроблення його організаційно-нормативних блоків, треба навести позицію професора менеджменту Макгіллського університету в Монреалі (Канада) Г. Мінцберг, автора роботи «Зліт і падіння стратегічного планування» (1994 р.), який стверджує, що «Планування ніколи не було «єдиним і найкращим способом». Проте у вигляді стратегічного програмування інколи воно може бути корисним. Воно дійсно відіграє важливу роль в організаціях, так само, як плани й планувальники, якщо потрапляють у доречний контекст. Забагато планування спроможне призвести до хаосу, але туди ж веде й замала кількість (причому цей шлях коротший)»[1].

Вважаємо, що саме в контексті наведених ознак стратегічного планування державної муніципальної правової політики актуалізуються питання відносно необхідності формування «блокових» складових частин такої політики в Україні, що знаходиться в процесі визначення, не дивлячись на об'єктивацію такої необхідності в процесі муніципального реформування вже розпочатого в державі. Такий стан справ виникає завдяки відсутності чіткої та однозначної позиції держави щодо загальної необхідності наявності самої такої політики, враховуючи варіабельність

[1] Мінцберг, Г. (2008). *Зліт і падіння стратегічного планування*. Київ: Вид-во Олексія Капусти, 37.

централістських тенденцій у відношенні політичної еліти, а звідси й державних інституцій до самого інституту локальної демократії.

Разом з тим, необхідно апріорі розробити відповідні методологічні підходи щодо формування наведених організаційно-нормативних блоків державної муніципальної правової політики, що можуть бути застосовані при прийнятті рішення про формалізацію її теоретико-доктринальних настанов, що вже сформовані, та напрямів щодо організаційного і нормативного супроводження і забезпечення, що вже розроблені на прикладі багатьох авторських та нормативних документів, що торкаються муніципального реформування.

На наш погляд, для формування організаційно-нормативних блоків державної муніципальної правової політики, в контексті її оптимізації та належної реалізації можна запропонувати декілька методологічних підходів:

А) на основі предметно-об'єктного підходу до розуміння профільної державної муніципальної правової політики;

Б) на основі суб'єктного підходу до її розуміння та реалізації;

В) з переважним врахуванням основоположних підходів до функцій МСВ, що трансформовані в повноваження відповідних ОМСВ;

Г) базуванням необхідних блоків на визнанні ТГ первинним суб'єктом МСВ, навколо завдань забезпечення стабільного існування і функціонування якого обертається вся діяльність органів публічної влади, включаючи ОМСВ;

Г') з переважною акцентуацією на забезпечення конституційних прав і свобод людини-жителя, що виступає первинно-цільовим і основоположно-бенефіціарним елементним суб'єктом держави, соціуму, ТГ як локального соціуму;

Д) виходячи з розуміння необхідності забезпечення реалізації ОМСВ власними публічно-владними повноваженнями з метою реалізації інтересів ТГ;

Е) виходячи з об'єктивної необхідності становлення системи взаємовідносин між різними рівнями публічної влади в державі, тобто відносин між публічною державною владою та публічною самоврядною (муніципальною) владою з метою акумуляції їх зусиль щодо муніципалізації суспільного та державного життя.

На нашу думку, надання пріоритету будь-якому підходу з наведених, може привести до виникнення конфліктогенних ситуацій, в основі яких будуть лежати колізії між суб'єктами системи МСВ, їх інтересами і компетенційними повноваженнями, а також до детермінування можливих компетенційних суперечок між ОМСВ різних рівнів, що будуть виникати в контексті формування їх реальної спроможності до здійснення МСВ та необхідного для вирішення наведених задач ресурсного забезпечення. Отже, вихід бачиться у застосуванні системно-комплексного підходу, що буде враховувати потреби всіх наведених методологічних підходів, і при необхідній їх збалансованості у паритетному розумінні, – дасть змогу забезпечити становлення і розвиток форм і методів локальної демократії, належний об'єм компетенційних повноважень ОМСВ, що будуть адекватно відображати потреби в реалізації інтересів всіх суб'єктів системи МСВ, але найперше – колективних інтересів ТГ як єдиного природного соціального субстрата, що забезпечує здійснення людиною свого життєвого циклу.

Отже, спираючись на наведені методологічні настанови, вважаємо за потрібне запропонувати основоположні організаційно-нормативні блоки, що можуть увійти до державної муніципальної правової політики в процесі її формалізації та легалізації. До таких блоків можуть увійти наступні:

1. Загальні та засадничі основи становлення та розвитку інституту локальної демократії в Україні у вигляді МСВ.

2. Основоположні засадничі положення (принципи) МСВ, що виступають міжнародними правовими стандартами становлення та розвитку в державі інституту локальної демократії, бо сприйняті її правовою системою як міжнародно-правові зобов'язання держави та трансформовані у норми національного конституційного законодавства.

3. Формування нормативно-правового простору МСВ (здійснення консолідації та кодифікації норм права про МСВ).

4. Розвиток ТГ як первинного суб'єкта МСВ та становлення її реальної правосуб'єктності, що заснована на формуванні її спроможності до участі в МСВ.

5. Розвиток системи МСВ в контексті становлення системи суб'єктів публічної самоврядної (муніципальної) влади з формуванням їх правого статусу в системі національного муніципального права;

6. Формування оптимальної системи органів місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) через використання механізмів безпосередньої та опосередкованої виборної демократії;

7. Формування належної та достатньої власної компетенційної бази ОМСВ, що заснована на реальному та багатоплановому ресурсному забезпеченні (організаційному, матеріальному, фінансовому, нормативному, технологічному тощо), що дозволить ОМСВ ефективно і належним чином вирішувати питання місцевого значення;

8. Застосування механізмів безпосередньої демократії, а також втілення новітніх демократичних процедур, що передбачені відповідними формами партисипаторної (демократія участі), деліберативної (розвиток форм дорадчої комунікації в локальному соціумі), агоністичної (формування за допомогою ОМСВ ширшого кола демократичних інститутів, дискурсів та форм життя, які сприяють індивіду в його ідентифікації з демократичними цінностями), агрегативної (передбачає органічне поєднання вирішення ОМСВ не тільки колективних інтересів, тобто інтересів всієї ТГ, а й вирішення індивідуальних інтересів конкретної людини-жителя, що є членом такої ТГ) демократії[1];

9. Виконання державою міжнародно-правових зобов'язань, узятих в рамках підписаних нею міжнародних міждержавних договорів універсального та регіонального рівнів в сфері прав людини і МСВ;

10. Виконання відповідних заходів муніципального реформування щодо: а) підвищення ролі ОМСВ в формуванні громадянського суспільства;

б) формування мотивації людини-члена ТГ до участі в МСВ.

в) формування муніципальної свідомості та муніципальної психології у членів ТГ.

г) формування оптимальної системи виконавчих органів МСВ на рівні ТГ та на асоційованому рівні МСВ.

ґ) розробка і формування принципів взаємовідносин між ОМСВ та органами, що виступають як агенти публічної державної влади на місцях.

Висновки. В умовах розбудови соціально-політичних та економічних засад Української держави, особливо в контексті проведення і реалізації настанов конституційної реформи в державі, органічною частиною якої виступає адміністративно-правова та муніципально-правова реформа, – розробка та існування державної муніципальної правової політики не має альтернативи і виступає одним з найважливіших напрямків діяльності держави.

Ідентифікуючи державну муніципальну правову політику, яку можна визначити як самостійний та відносно автономний напрям державної правової політики, можливо оцінити її як багатоплановий, різнорівневий, системний, комплексний феномен, що в своїй єдності сполучає концептуально-ідеологічні, онтологічно-аксіологічні, організаційно-управлінські, нормативні, технологічно-функціональні, ресурсо-видові, конотаційні, наративні та інші параметри оцінки держави об'єктивізації необхідності муніципалізації суспільного і державного життя.

Важливим фактором формування чіткої, ясної та прозорої державної муніципальної правової політики виступає її формалізація через *створення системи планових документів* та *формування організаційно-нормативних блоків*.

Запропоновані організаційно-нормативні блоки державної муніципальної правової політики сформовано, виходячи з її оптимізації та належної реалізації та з урахуванням відповідних методологічних підходів.

References:

1. Popovich, V. V. (2014). Kontseptualni zasady derzhavnoyi munitsypalnoyi polityky v Ukrayini u konteksti yevropeyskoyi intehratsiyi [Conceptual bases of the state municipal policy in Ukraine in the context of European integration]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnya* [the dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of sciences in public administration]. Ivano-Frankivsk: Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas. [in Ukrainian].
2. Wikipedia (2021). *Planuvannya* [Planning] <https://uk.wikipedia.org/wiki/Планування> (2021, August, 31). [in Ukrainian].
3. Karlof, B. (2011). *Delovaya strategiya: kontseptsiya, soderzhaniye, simvoly* [Business strategy: concept, content, symbols]. Moscow: Economy. [in Russian].

[1] Баймуратов, М. (2018). Муніципальна влада в системі публічної влади в Україні в умовах муніципальної реформи. *Вісник АПСВТ, 1*, 43.

4. Edows, M., Stanford, R. (1997). *Metody prinyatiya resheniy* [Decision making methods]. Moscow: UNITY. [in Russian].
5. Litvak, B. G. (1998). *Upravlencheskiye resheniya* [Management decisions]. Moscow: Tandem; Ekmos. [in Russian].
6. Mintzberg, G. (2008). *Zlit i padinnya stratehichnoho planuvannya* [The rise and fall of strategic planning]. Kyiv: Oleksiy Kapusta Publishing House. [in Ukrainian].
7. Baimuratov, M. (2018). Munitsypalna vlada v systemi publichnoyi vlady v Ukrayini v umovakh munitsypalnoyi reformy [Municipal power in the system of public power in Ukraine in the context of municipal reform]. *Visnyk APSVT* [Bulletin of APSVT], *1*, 41-44. [in Ukrainian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND PUBLIC ADMINISTRATION

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.10

Arkadii Nyzhnyk
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5495-2101
Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kyiv

MODERN TRENDS OF ORGANIZATIONAL, LEGAL AND INNOVATION SUPPORT FOR UKRAINIAN PARLIAMENTARY CONTROL

Аркадій Нижник
Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України, м. Київ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ТА ІННОВАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

The article, based on the European values of modern parliamentarism and e-democracy standards, emphasizes the relationship between the basic and technical components of e-parliament as an innovative means of improving the organizational and legal mechanism of parliamentary control. The article aims to analyze the state of realization of the declared goals for European values and standards implementation, in particular, for the guarantees and rights of the parliamentary opposition in the context of strengthening the effectiveness of parliamentary control based on the functioning of electronic parliament. The theoretical and applied aspect of democratic values of parliamentary life, which have a basic character for the implementation of the E-parliament, is outlined, the state of implementation is analyzed. Emphasis is placed on the existence of a problem arising from the legislative deinstitutionalization of the parliamentary opposition, which has a negative impact on the system of checks and balances and, accordingly, on ensuring the democratic process. In this regard, a number of international documents on the status and significance of the parliamentary opposition were analyzed. A conclusion about the deviation of the domestic parliamentary reality from the approved basic principles, which are a universal value basis for organizing and conducting the parliamentary process on democratic principles was drawn. The author concludes that the institutional elements of the organizational and legal mechanism of parliamentary control in the functioning of the parliamentary-government coalition model of government are the parliamentary coalition and the parliamentary opposition. It was emphasized that in order to eliminate the existing negative tendencies in Ukrainian parliamentarism, in addition to the formal legislative consolidation of rules aimed at respecting the guarantees and rights of the parliamentary opposition, European values and standards should be implemented in everyday parliamentary life.

Keywords: traditional representative democracy, parliamentary coalition, parliamentary opposition, e-parliament, e-democracy.

Постановка проблеми

Сучасні трансформаційні процеси українського суспільства зумовлені загально-світовими процесами інформаційної епохи, розвитку цифрової економіки та ІТ-сфери. Ці процеси закономірно впливають на розвиток та модернізацію суспільно-політичної системи держави.

Історично сформовані та конституйовані традиційні форми демократії (безпосередня та опосередкована) розвиваються з урахуванням темпів формування інформаційного суспільства. За допомогою використання сучасних інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій (ІКТ) модернізується управлінська діяльність у публічному секторі, а також способи реалізації традиційних форм демократії. У результаті успішного впровадження ІКТ на локальному (державному) та регіональному (Європейський союз) рівнях має сформуватися якісно нове суспільно-політичне явище, що отримало назву «е-демократія».

Складовою е-демократії, як відомо, є також і е-парламент, який уже впроваджено в Європейському парламенті та деяких національних парламентах.

Натомість парламентська практика в українських реаліях відрізняється тривалими «експериментами» з впровадження е-парламенту та інституалізації парламентської опозиції, що об'єктивно гальмують прогресивний процес розвитку парламентаризму та парламентського контролю.

Метою статті є аналіз поточного стану реалізації задекларованих політичних цілей з імплементації європейських цінностей та стандартів, зокрема, щодо гарантій і прав парламентської опозиції в контексті посилення ефективності парламентського контролю на основі функціонування електронного парламенту.

Виклад основного матеріалу

У тридцятирічному державотворчому процесі незалежної України мали місце значущі події, які були спрямовані на еволюційний розвиток вітчизняного парламентаризму. Йдеться, зокрема, про наміри політичної еліти уникнути надмірної концентрації влади в руках однієї особи – глави держави, шляхом конституювання Верховною Радою України у 2004 році парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади та закріплення змішаної парламентсько-президентської форми правління. Власне, це квінтесенція ідеологічного аспекту конституційно-правового романтизму, що мав удосконалити механізм стримувань і противаг та забезпечити сталий розвиток на основі обраної моделі консенсусної демократії.

На основі цієї владної моделі вітчизняна політична еліта мала навчитися належним чином забезпечувати парламентсько-урядову коаліційну співпрацю, зважаючи на досвід європейських країн, у яких організаційно-правові механізми спрямовані на забезпечення партнерства та паритетний діалог. Період «олігархічного парламентаризму» та авторитарних тенденцій, що мали місце у 2010-2014 роках, продемонстрував розрив між бажаними конституційно визначеними змінами і суспільно-політичною реальністю та переконливо довів переваги парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади. Йдеться про суперечність між конституційно вираженим демократичним ладом і реальною практикою управління, яка поєднує як демократичні, так і авторитарні тенденції. Натомість проблемі відповідності фактичного стану організації публічної влади ідеальній моделі демократичного устрою (закріплена Основним Законом України), як видається, може бути присвячено окреме дослідження.

З усіма існуючими недоліками цієї владної моделі українське суспільство живе і нині, а політична еліта намагається їх «компенсувати» шляхом ініціювання фрагментарних змін до Конституції України та демонстрації бурхливої діяльності з проведення так званої «парламентської реформи». Задекларована при цьому амбітна мета – підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, досягається шляхом пріоритетного впровадження електронного парламенту, яка на фоні відсутності законодавчо унормованого механізму реалізації гарантій і прав парламентської опозиції виглядає у правовій державі дещо штучним способом прискорення розвитку парламентських демократичних засад функціонування законодавчого органу та посилення дієвості парламентського контролю.

Зроблені упродовж останніх семи років (станом на 1 липня 2021 року) законодавчі кроки з реалізації парламентської реформи залишають актуальною, зокрема проблему гармонійного поєднання втілення у парламентську дійсність Процедурних керівних принципів щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті (Резолюція ПАРЄ 1601 (2008)) та стандартів е-демократії як таких, що мали б сприяти інтеграції України в Європейський Союз і НАТО.

Як вбачається із Копенгагенських критеріїв членства в ЄС, майбутні країни-кандидати, які мають на меті вступ до ЄС, повинні гарантувати демократію та верховенство права, політичний плюралізм, свободу слова.

У контексті зазначеного варто нагадати, що, приєднавшись у 1995 році до Ради Європи, Україна визнала базові європейські цінності, а у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної

енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог (загальновизнаної системи демократичних цінностей). Успішне запровадження електронного урядування є базовою передумовою для розбудови в Україні цифрової економіки та формування цифрового ринку, його подальшої інтеграції до єдиного цифрового ринку ЄС.

Як відомо, в Основному Законі України втілено базові цінності сучасної європейської спільноти. До цінностей європейської цивілізації належить, зокрема, демократія, яка виражається у відповідних формах здійснення народовладдя (безпосередня та представницька демократія). На сучасному етапі суспільного розвитку представницька демократія з усіма її недоліками є найпоширенішою у світі моделлю участі громадян в управлінні державою.

Таким чином, сучасна представницька демократія забезпечує право людини на участь в управлінні державними справами, яке гарантоване статтею 21 Загальної декларації прав людини[1], статтею 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права[2] та статтею 38 Основного Закону України[3].

Хоча питання розвитку парламентаризму в Україні винесено за межі цієї публікації, проте за нинішніх українських реалій видається актуальним бачення Р.Мартинюка, що парламентаризм характеризує стабільні періоди розвитку державності. Водночас він є важливою гарантією збереження демократії. Парламентаризм – це "привілей" для країн із розвиненим, політично структурованим громадянським суспільством, заможним середнім класом і розвиненою партійною системою. Повноцінний парламентаризм утверджується лише за наявності сильних центристських партій та міцних традицій демократії, які, зокрема, мають знайти своє вираження у здатності партій до співробітництва. Парламентаризм є неможливим у політично неструктурованому суспільстві, де несформована відповідна партійна система, яка б забезпечувала створення стабільної парламентської більшості, і яка б, у свою чергу, формувала уряд, спроможний ефективно розв'язувати комплекс завдань, пов'язаних із необхідністю здійснення системних перетворень у суспільстві та державі[4].

Наразі розвитку українського парламентаризму не сприяє триваюча російська агресія, що спрямована на порушення суверенітету та територіальної цілісності України.

Попри агресивні плани та дії з боку російського політичного і військового керівництва Верховною Радою України восьмого скликання, яка є виразником волі Українського народу (єдиного джерела влади відповідно до статті 5 Конституції України), зроблено у напрямку євроатлантичної інтеграції такі фундаментальні кроки:

1) ратифіковано Угоду про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Закон № 1678-VII від 16.09.2014);

2) закріплено в Конституції України незворотність цивілізаційного вибору на євроатлантичний курс (*Закон № 2680-VIII від 07.02.2019),* чим підтверджено прагнення українського суспільства до європейського та євроатлантичного членства;

3) задекларовано суспільну потребу в проведенні парламентської реформи, що мала стати основою для поступового еволюційного розвитку парламентаризму та електронної демократії.

Зокрема, про визнання суспільної потреби у проведенні парламентської реформи свідчить факт схвалення 17 березня 2016 року українським парламентом рекомендацій Місії Європейського Парламенту як основи для внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України[5]. Проте у політичному середовищі згадані рекомендації чомусь

[1] *Загальна декларація прав людини, 1948* (ООН). *Голос України, 2008, 236,* 10 грудня.

[2] Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1995). *Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права*. Київ: Українська Правнича Фундація.

[3] Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. (2021, серпень, 31).

[4] Мартинюк, Р. (2009). Сучасний український парламентаризм: особливості розвитку. *Юридична Україна, 1,* 27-31.

[5] Постанова Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, 2016 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19>. (2021, серпень, 31).

ототожнюються з парламентською реформою, що є підміною не лише понять, а й природи самих явищ, однак це окрема тема для дискусії.

Оскільки в зазначених рекомендаціях передбачено заходи, спрямовані на посилення ефективності парламентського контролю, в тому числі й шляхом впровадження е-парламенту (пункт 23), та законодавчого забезпечення гарантій і прав парламентської опозиції (пункт 44), пропонується зосередити увагу на аналізі процесу їх реалізації у контексті дотримання відповідних європейських цінностей та стандартів.

Маємо констатувати, що станом на 1 липня 2021 року обидві ці рекомендації є актуальними. Більше того, у самому процесі їх реалізації вбачаються різновекторні тенденції імплементації законодавцем відповідних європейських цінностей і стандартів.

Аргументами на підтвердження цієї тези є факти з парламентської практики, що демонструють існування об'єктивних суперечностей між задекларованими цілями (посилення парламентського контролю шляхом законодавчого врегулювання гарантій і прав парламентської опозиції та впровадження е-парламенту) та способами їх досягнення.

Щодо процесу законодавчого забезпечення гарантій і прав парламентської опозиції

Як відомо, Міжпарламентський Союз наголосив, що нові демократичні країни можуть виграти від закріплення прав парламентської опозиції в конституційних нормах та/або парламентських процедурах[1].

У зв'язку з цим варто нагадати, що упродовж 2006-2010 років в умовах існування в Україні парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади питання функціонування парламентської опозиції були унормовані положеннями глави 13 Регламенту Верховної Ради України[2], а після прийняття 8 жовтня 2010 року Закону № 2600-VI[3] – ці питання, починаючи з 16 жовтня 2010 року і по нинішній час (станом на 1 липня 2021 року), залишаються законодавчо неврегульованими.

Отже, маємо констатувати існування проблемної ситуації, що виникла внаслідок законодавчої деінституалізації парламентської опозиції.

Ці обставини спонукають окреслити теоретико-прикладний аспект демократичних цінностей парламентського буття, що мають базисний характер для впровадження Е-парламенту.

Досліджуючи практики парламентів європейських країн з усталеними демократичними традиціями, Шаранич С.С. слушно зазначає, що утвердження конституційного статусу та ваги Верховної Ради в системі стримувань і противаг залежить від успішності утворення таких усталених у зарубіжній конституційній практиці структур у представницькому органі, як парламентська більшість та парламентська опозиція[4].

Якщо розглядати парламент як ціле з точки зору діалектики парних категорій "ціле і частина", то його відповідними складовими є парламентська більшість і парламентська меншість, які у процесі взаємодії виконують свою соціальну роль з використанням відповідних форм і методів, що властиві органам представницької демократії. В умовах функціонування парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади парними категоріями є відповідно парламентська коаліція та парламентська опозиція. Без інституалізації останньої як політико-правового явища в умовах функціонування такої моделі організації влади сучасний парламент не може вважатися цілісним повноцінним утворенням. Ці авторські міркування ілюструють у дещо спрощеному вигляді системо-утворююче призначення відповідних політико-правових явищ (як частин цілого), що є інституційними елементами демократичного парламентського устрою. У сенсі цієї статті принциповою відмінністю від інших парламентських систем є те, що в умовах функціонування парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади місія суб'єкта парламентського

[1] Inter-Parliamentary Union (1999). *Guidelines on the rights and duties of the opposition in parliament* <http://www.ipu.org/splz-e/gabon.htm>. (2021, серпень, 31).

[2] *Закон України Про Регламент Верховної Ради України, 2010* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 14-15; 16-17*, 412, 133.

[3] *Закон України Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України, 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17#Text>. (2021, серпень, 31).

[4] Шаранич, С. С. (2012). Порівняльний аналіз функціонування парламентської більшості (коаліції) в європейських країнах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Право, 19*, 65-71.

контролю належить парламентській опозиції. Саме вона в процесі внутрішньо-парламентського діалогу є конструктивним опонентом парламентської коаліції.

Проведений автором порівняльний аналіз термінології, використаної у тексті Конституції України, унеможливлює використання понять «парламентська більшість» та «коаліція депутатських фракцій», «парламентська меншість» та «парламентська опозиція» як синонімічних конструкцій, оскільки вони не характеризують тотожні політико-правові явища, що за конституційною логікою утворюються на основі депутатських фракцій (провладних та опозиційних).

У тексті Конституції України згадуються зазначені політико-правові явища, за винятком парламентської опозиції. Таким чином, якщо чисельність опозиційної фракції становитиме менше ніж 150 народних депутатів, то вона не зможе скористатися такими гарантованими для парламентської меншості інструментами парламентського контролю, як ініціювання питання про відповідальність Уряду та створення тимчасової слідчої комісії (статті 87 і 89 Конституції України).

У цій статті категорії «парламентська меншість» та «парламентська опозиція» розглядаються як інституціалізовані в європейській практиці політико-правові явища, що виконують контрольну місію щодо владної більшості (парламентської коаліції).

Саме таке соціальне призначення парламентської опозиції як невід'ємної частини забезпечення демократичного процесу випливає з Резолюції 1601 (2008) Парламентської асамблеї Ради Європи[1]. Зокрема, у пункті 3 цієї Резолюції зазначено, що одна з головних функцій опозиції – це можливість запропонувати надійну політичну альтернативу до більшості, що є при владі, в наданні на суспільний розгляд інших політичних варіантів. Шляхом контролю та критики роботи уряду при владі, постійної оцінки дій уряду та притягнення уряду до звітності, опозиція працює для забезпечення прозорості державних рішень і ефективності в управлінні державними справами, забезпечуючи, таким чином, захист державного інтересу і запобігаючи зловживанню та неправильному управлінню.

У Резолюції також викладені Керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції у демократичному парламенті. Зокрема, пункт 2.3.1 передбачає, що члени опозиції мають право брати участь в керівництві парламентської діяльності; вони повинні мати доступ до посад заступників голови та інших відповідальних посад в парламенті; склад керівних органів парламенту має бути відповідним до принципу пропорційного представництва і відображати політичний склад парламенту/палати. Згідно з пунктом 2.5.1 головування постійними комітетами повинно надаватись парламентським фракціям на основі пропорційного представництва; як мінімум один постійний комітет має бути очолений членом опозиції; головування комітетами, що здійснюють контроль за діями уряду, як, наприклад, комітет з бюджетних та фінансових питань, комітет з питань аудиту, або комітет, що здійснює нагляд за державною безпекою та розвідувальними службами – мають надаватися членам опозиції.

Політична опозиція в парламенті повинна показати політичну зрілість і повинна здійснюватись як відповідальна і конструктивна опозиція шляхом виявлення взаємної поваги та використовувати свої права з метою підсилення ефективності парламенту в цілому (пункт 5 Керівних принципів).

Цього переліку цілком достатньо для оцінки фактів вітчизняної парламентської дійсності, що свідчать про відхилення від зазначених Керівних принципів, які є універсальною ціннісною основою для організації та здійснення парламентського процесу на демократичних засадах, в тому числі в частині парламентського контролю. Натомість процес затягування інституалізації парламентської опозиції унеможливлює реалізацію її суспільного призначення як частини цілісного парламентського організму, а сам парламентський процес віддаляється від цивілізаційних засад парламентської демократії – основи сучасного парламентського контролю.

З огляду на наведений у Резолюції обсяг та характер прав і обов'язків парламентської опозиції застосування структурно-функціонального методу дозволило автору дійти висновку, що парламентська коаліція та парламентська опозиція є інституційними елементами організаційно-правового механізму парламентського контролю в умовах функціонування парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади. Сама логіка функціонування коаліційної моделі зумовлює її

[1] Резолюція ПАРЄ (2008). *Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/753_1601_Opozytsija_rezoljutsija.htm>. (2021, серпень, 31).

реалізацію через демократичний механізм узгодження політичних рішень, що убезпечує від домінування однієї політичної сили та гарантує демократичний усталений розвиток країни.

Так, у пункті 23 Звіту Венеціанської комісії «Про роль опозиції в демократичному парламенті» від 15-16 жовтня 2010 року[1] зазначено, що правові і фактичні умови мирної парламентської опозиції є еталоном для оцінки демократичної зрілості будь-якої політичної системи.

Зважаючи на існуючий обсяг і характер конституційних повноважень Голови Верховної Ради України (зокрема, згідно з пунктом 1 частини другої статті 88 Конституції спікер головує на засіданнях парламенту), саме він зобов'язаний відповідно до вимог частини другої статті 19 Конституції України та положень Регламенту Верховної Ради України забезпечувати додержання гарантій і прав парламентської опозиції, а один з його заступників (обраний на цю посаду за гарантованою опозиційною квотою) має вимагати від головуючого їх дотримання. Ці авторські міркування ґрунтуються на усвідомленні ролі Голови Верховної Ради України як «незалежного спікера» щодо забезпечення конструктивних та консенсусних діалогових механізмів, що випливають з Процедурних керівних принципів щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті[2].

Проте факт відсутності законодавчого врегулювання гарантій і прав парламентської опозиції, зважаючи на вимоги статей 8, 9, 19, 88 Конституції України, позбавляє Голову Верховної Ради України (чи головуючого на засіданні) як посадову особу органу законодавчої влади законних способів забезпечення реалізації відповідних гарантій і прав представниками парламентської опозиції в обсязі, гарантованому цивілізованими стандартами внутрішньої парламентської демократії.

З іншого боку, з позиції формально-юридичної логіки автор вважає, що відсутність нормативно визначеної процедури легалізації парламентської опозиції унеможливлює ідентифікацію її представника як опозиційного парламентарія. За відсутності ж легалізованої в установленому порядку парламентської опозиції не можуть виникати правовідносини між коаліцією депутатських фракцій та парламентською опозицією, що є необхідною умовою для здійснення легітимного парламентського контролю з боку парламентської опозиції.

Інституційне закріплення в українському парламенті керівного органу у вигляді колегіальної президії Верховної Ради України відповідає не лише вітчизняній традиції, а й конституційній європейській практиці.

Постійно діюча колегіальна президія у складі Голови та його заступників, що обирається Верховною Радою на підставі положень статті 88 Конституції України, демократизує процес управління парламентом, оскільки в її управлінській природі поєднуються цільовий, діяльнісний та особистісний підходи. При цьому місія одного із заступників Голови Верховної Ради України (представника опозиції) щодо здійснення реального внутрішнього парламентського контролю також випливає з Керівних принципів щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті[3]**.** Питанням особливостей організаційно-правового забезпечення управління парламентською установою автором присвячено окреме дослідження.

Процес затягування інституалізації парламентської опозиції унеможливлює реалізацію її суспільного призначення як частини цілісного парламентського організму, а сам парламентський процес віддаляється від цивілізаційних засад парламентської демократії – основи сучасного парламентського контролю.

Моделюючи за існуючої політичної системи вітчизняний організаційно-правовий механізм забезпечення реалізації гарантій і прав парламентської опозиції з урахуванням досвіду європейських країн, парламентарії мали б спиратися на рекомендації, що містяться у згаданій Резолюції ПАРЄ. Саме такий законодавчий підхід може забезпечити системний розвиток як внутрішнього, так і зовнішнього парламентського контролю в умовах функціонування парламентсько-урядової коаліційної моделі організації влади.

---

[1] Report of the Venice Commission (2010). *On the role of the opposition in a democratic parliament* <https://www.venice.coe.int/-webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)025-e>. (2021, серпень, 31).
[2] Резолюція ПАРЄ (2008). *Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/753_1601_Opozytsija_rezoljutsija.htm>. (2021, серпень, 31).
[3] Там само.

Щодо поточного стану впровадження в Україні електронного парламенту та меж «електронізації» роботи Верховної Ради України

Поява Меморандуму[1], Комунікаційної стратегії Верховної Ради України[2] і Стратегії електронного парламентаризму[3] є свідченням усвідомлення керівництвом Верховної Ради України восьмого скликання та керівництвом парламентського апарату необхідності планомірного впровадження сучасних ІКТ у його роботі.

Натомість парламентська більшість Верховної Ради України дев'ятого скликання, перебуваючи в полоні ідеї тотальної цифровізації у всіх сферах життєдіяльності, попри недостатнє ресурсне забезпечення (зокрема, фінансово-матеріальне) *16 січня 2020 року* прийняла рішення про невідкладне впровадження електронного парламенту[4]. Проте вже через півроку та ж сама парламентська більшість визнала свою помилку у спробі «стрибкоподібного» впровадження електронного парламенту і *13 липня 2020 року* відтермінувала перехід на електронний режим роботи парламентської установи до дня відкриття п'ятої сесії[5], а *26 січня 2021 року – до* дня відкриття сьомої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання[6].

Отже, ця проблемна ситуація виникла внаслідок поспішного політичного рішення про невідкладне впровадження е-парламенту (без відповідного підготовчого та перехідного періодів, об'єктивно необхідних для перевірки роботи єдиної автоматизованої системи в тестовому та дослідному режимі експлуатації).

За таких обставин, а саме: створення суспільної ілюзії першочергового впровадження електронного парламенту (надання переваги технічному компоненту) та одночасно ігнорування суспільної необхідності в законодавчому забезпеченні гарантій і прав парламентської опозиції (правил для базисного компоненту), маємо констатувати відсутність відповідних організаційно-правових передумов для посилення інституційної спроможності Верховної Ради України в контексті створення ефективної та дієвої системи парламентського контролю. Відтак, законодавчий акт, що унормує гарантії та права парламентської опозиції, мав би набрати чинності до дня відкриття сьомої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання.

Окремою проблемою, що пов'язана з невдалою законодавчою спробою «стрибкоподібного» впровадження е-парламенту, є питання забезпечення інформаційної безпеки в контексті належного забезпечення захисту парламентської інформації з обмеженим доступом, що поряд з позитивними зрушеннями у напрямку формування е-демократії можуть мати й інші непередбачувані наслідки, у тому числі через латентні ризики, що пов'язані з триваючою агресією з боку Російської Федерації проти України.

Аби усвідомити як співвідносяться базисний[7] та технічний компоненти так званого «електронного парламенту» автор цього дослідження на основі загальнофілософського підходу

---

[1] *Меморандум про взаєморозуміння про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності, 2015* (Верховна Рада України та Європейський Парламент). *Голос України, 118, 4 липня* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15#Text>. (2021, серпень, 31).

[2] *Розпорядження Про Комунікаційну стратегію Верховної Ради України на 2017-2021 роки, 2017* (Голова Верховної Ради України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0486004-17>. (2021, серпень, 31).

[3] *Розпорядження Про Стратегію електронного парламентаризму на 2018-2020 роки, 2018* (Голова Верховної Ради України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/278/18-%D1%80%D0%B3#Text>. (2021, серпень, 31).

[4] *Закон України Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо вдосконалення електронної форми документообігу у Верховній Раді України, 2020* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/469-20#n2>. (2021, серпень, 31).

[5] *Закон України Про внесення зміни до пункту 3 розділу II Прикінцеві та перехідні положення Закону України Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо вдосконалення електронної форми документообігу у Верховній Раді України, 2020* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 48*, 429.

[6] *Закон України Про внесення зміни до пункту 3 розділу II Прикінцеві та перехідні положення Закону України Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо вдосконалення електронної форми документообігу у Верховній Раді України, 2021* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 12*, 100.

[7] У цілях цієї статті під базисним компонентом розглядається цивілізований парламентський процес (де-факто), що здійснюється на засадах парламентської демократії, описаних у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи (2008) *Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/753_1601_Opozytsija_rezoljutsija.htm>. (2021, серпень, 31).

виходить з припущення, що роль технологій в е-демократії не є визначальною, оскільки їх обсяг та якість не зумовлюють, а лише забезпечують якість демократичного процесу. Це судження стосується також модернізації парламентських процесів шляхом впровадження в Україні е-парламенту.

Розглядаючи електронну демократію як форму політичної комунікації, Е.О. Войнова зазначає: «До складових електронної демократії можна віднести електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронне посередництво, електронні вибори, електронний референдум, електронне голосування, електронні петиції, електронні кампанії, електронні опитування тощо»[1].

Як же співвідносяться у науково-теоретичному та прикладному сенсі такі соціально-політичні явища: е-демократія, е-урядування та е-парламент?

Автор цієї статті вважає, що, з точки зору філософських категорій, зазначені суспільні явища у науковому сенсі можуть розглядатися відповідно як загальне (е-демократія), особливе (е-урядування) та одиничне (е-парламент). Це твердження випливає з характерних властивостей цих явищ.

Так, у відповідних урядових концепціях містяться визначення електронної демократії[2] та електронного-урядування[3].

Електронний парламент (E-parlament), як складова більш широкого поняття електронного урядування (E-government), є системою електронної взаємодії учасників парламентських процесів між собою, а також з іншими державними органами, бізнес-структурами, громадянами, зарубіжними та міждержавними утвореннями[4]. Це наукове видання, на думку автора цієї публікації, мало б стати фундаментальною основою для вироблення відповідного технічного завдання щодо поетапного впровадження е-парламенту з урахуванням європейських стандартів, проте парламентська практика свідчить про обрання іншого підходу – невідкладної «електронізації» роботи Верховної Ради України.

Отже, е-парламент як технічний компонент представляє собою сучасний програмний комплекс, що забезпечує роботу парламентської установи в умовах становлення е-демократії.

Спробуємо на основі європейських стандартів навести деякі характерні ознаки е-демократії, що відрізняють її від форм традиційної демократії.

Як відомо, в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи щодо е-урядування окреслено сучасний термінологічний апарат, основні критерії політики е-демократії, принципи, напрямки та інструменти е-демократії. Зокрема, «Е-демократія – це використання ІКТ в демократичних процесах, яке дозволяє (1) посилити участь, ініціативність та залучення громадян на національному, регіональному та місцевому рівнях публічного життя; (2) покращити прозорість демократичного процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; (3) покращити чутливість/зворотну реакцію органів влади на звернення громадян; (4) сприяння публічним дебатам та увагу громадян до процесу прийняття рішень. ІКТ повинні удосконалювати доступ та комунікацію з чиновниками та обраними політиками. ***Електронні засоби голосування на виборах та референдумах повинні доповнювати неелектронні традиційні способи»***[5].

У контексті ж цієї статті варто зробити наголос на таких принципах е-демократії:

«Е-демократія спирається на демократичні, гуманістичні, соціальні, етичні та культурні цінності суспільства, в якому вона запроваджується.

---

[1] Войнова, Е. О. (2012). Електронна демократія як форма політичної комунікації. *ONUA* <http://fpps.onua.edu.ua/ index.php/2012-03-29-12-56-21/35-2012-04-03-14-46-53>. (2021, серпень, 31).

[2] *Розпорядження Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації, 2017* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/797-2017-%D1%80#Text>. (2021, серпень, 31).

[3] *Розпорядження Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні, 2017* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>. (2021, серпень, 31).

[4] Довгий, С. О. (ред.) (2015). *Електронний парламент України: досвід створення*. Київ: Логос, 9.

[5] *Recommendation Rec (2004) 15 Electronic governance ("E-governance"), 2004* (Committee of Ministers of the Council of Europe). *COE* <https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/E-governance/Key_documents/Rec(04)15_en.pdf>. (2021, серпень, 31).

Е-демократія повинна бути сумісна та пов'язана із традиційними процесами демократії. ***Кожен процес демократії (електронний чи традиційний) відіграє свою роль і не може застосовуватись як універсальний***»[1].

Отже, у згаданих рекомендаціях принципово розрізняються обидва процеси демократії – традиційний (безпосередній політичний діалог і волевиявлення) та електронний (дистанційний політичний діалог та волевиявлення). У зв'язку з цим варто виділити ті найсуттєвіші характеристики, що відрізняють обидва демократичні процеси, та окреслити межі застосування ІКТ в роботі Верховної Ради України з огляду на відповідні положення Конституції України.

На відміну від традиційного процесу представницької демократії, який відбувається шляхом безпосереднього діалогу парламентаріїв та відкритого ухвалення ними рішень у залі засідань адміністративного будинку парламенту, електронний процес прямої демократії відбувається дистанційно шляхом таємного голосування виборця (електронні вибори, референдум) чи електронного опитування. Інакше кажучи, гарантований Основним Законом України принцип народовладдя та спосіб його реалізації (традиційний чи електронний) через закріплені форми прямої й опосередкованої демократії визначається законодавчо, і насамперед з урахуванням вимог, передбачених статтею 19 Конституції України. Порівняно з частиною першою цієї статті, згідно з якою «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством», і тому процедури та альтернативні способи (традиційний – на виборчій дільниці чи дистанційний – електронний) здійснення виборцем свого політичного права регулюються законом, частина друга цієї ж статті містить принципово іншу засадничу вимогу щодо організації діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб. Відтак, Верховна Рада України, її посадові особи та народні депутати зобов'язані керуватися насамперед вимогами Конституції України, відповідними положеннями якої визначено організаційно-правові та процедурні засади роботи парламенту, а головне – спосіб здійснення народним обранцем свого волевиявлення під час прийняття рішення парламентом.

Оскільки основними елементами традиційного парламентського процесу є безпосередня участь парламентарія в обговоренні питання порядку денного та його особисте (відкрите) голосування у залі засідань адміністративного будинку парламенту, порушення цих правил під час ухвалення рішення має визнаватися порушенням конституційної процедури (стаття 152 Конституції України). Хоча ці процедури є похідними від самої природи представницької демократії, проте саме вони окреслюють існуючі конституційно-правові межі використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій у діяльності Верховної Ради України.

Зважаючи на форс-мажорні обставини, пов'язані з поширенням пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, виникає питання – чи можна повністю перейти на роботу парламенту в режимі віддаленого доступу без порушення конституційної процедури?

У стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки зазначено: «сучасні електронні технології дають змогу повністю перевести законодавчий процес у цифровий формат, починаючи з отримання урядових чи депутатських законопроектів в електронній формі і закінчуючи направленням електронної версії ухваленого закону на підпис Президенту»[2].

Наведене твердження не викликає сумніву, що суто з технічної точки зору, сучасні засоби е-парламенту здатні забезпечити роботу законодавчого органу та парламентаріїв у режимі віддаленого доступу (наприклад, дискусію під час засідання парламенту, комітету, тимчасової комісії, голосування за закон чи інший парламентський акт в електронній формі тощо). Однак, оскільки відповідними конституційними положеннями закріплено процедуру та спосіб волевиявлення (діалог та особисте голосування за рішення безпосередньо у залі засідань адміністративного будинку парламенту) як засади організації традиційної представницької демократії, то з формально-юридичної точки зору вони консервують можливість дистанційного обговорення та прийняття закону чи іншого парламентського акта в електронній формі. Крім того, з концепцією традиційної представницької демократії пов'язані також процедури підписання, оприлюднення та опублікування

[1] *Recommendation CM/Rec(2009)1 on electronic democracy (e-democracy), 2009* (Committee of Ministers). *COE* <https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf>. (2021, серпень, 31).

[2] *Розпорядження Про Стратегію електронного парламентаризму на 2018-2020 роки, 2018* (Голова Верховної Ради України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/278/18-%D1%80%D0%B3#Text>. (2021, серпень, 31).

закону в паперовій формі через друковані засоби масової інформації, проте ці питання винесені за межі цієї статті.

Наразі відповідні положення Конституції України консервують тотальну «електронізацію» роботи парламенту.

Таким чином, на основі сукупності наведених фактів, висловлених міркувань та суджень можемо зробити такі узагальнення.

1. Гарантований Процедурними керівними принципами щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті розподіл керівних посад у президії Верховної Ради України і парламентських комітетах на основі принципу пропорційного представництва є засадничим елементом організаційно-правового механізму забезпечення реалізації гарантій і прав парламентської опозиції як основного суб'єкта парламентського контролю.

2. Дотримання гарантії наявності у складі президії Верховної Ради України на посаді заступника Голови Верховної Ради України представника парламентської опозиції створює формально-юридичні підстави для отримання особою, яка обіймає цю адміністративну посаду, доступу до всіх адміністративно-розпорядчих актів внутрішньо-управлінського характеру, що можуть стати предметом внутрішнього парламентського контролю.

3. Проблема існуючого нині в Україні стану інституалізації парламентської опозиції набула системного характеру, оскільки не забезпечує її офіційної (процедурної) легалізації, що не сприяє виробленню консенсусних рішень у цивілізованих рамках співробітництва і консолідації різних політичних сил навколо інтересів громадянського суспільства та держави.

Висновки

Зважаючи на визначену законодавцем дату впровадження е-парламенту, законодавчий акт, що унормує гарантії та права парламентської опозиції, мав би набрати чинності до дня відкриття сьомої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. Разом з тим, для усунення означених негативних тенденцій недостатньо формального законодавчого унормування правил, спрямованих на додержання гарантій і прав парламентської опозиції. Згадані у цій статті європейські цінності та стандарти мають бути імплементовані у повсякденне парламентське буття, а повноцінне впровадження електронного парламенту має виконати своє подвійне соціальне призначення – стати ключовим компонентом електронної демократії як сучасним інноваційним засобом функціонування відкритої парламентської установи та взірцевим прикладом для розвитку електронної демократії на регіональному і місцевому рівнях.

References:

1. *Zahalna deklaratsiya prav lyudyny, 1948* (OON) [Universal Declaration of Human Rights, 1948 (UN)]. *Holos Ukrayiny* [Voice of the Ukraine], *2008, 236, 10 December*. [in Ukrainian].
2. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyanski ta politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] (1995). *Fakultatyvnyy protokol do Mizhnarodnoho paktu pro hromadyanski ta politychni prava* [Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights]. Kyiv: Ukrainian Law Foundation. [in Ukrainian].
3. *Konstytutsiya Ukrayiny, 1996* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
4. Martynyuk, R. (2009). Suchasnyy ukrayinskyy parlamentaryzm: osoblyvosti rozvytku [Modern Ukrainian parliamentarism: features of development]. *Yurydychna Ukrayina* [Legal Ukraine], *1*, 27-31. [in Ukrainian].
5. *Postanova Pro zakhody z realizatsiyi rekomendatsiy shchodo vnutrishnoyi reformy ta pidvyshchennya instytutsiynoyi spromozhnosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 2016* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Resolution on measures to implement recommendations on internal reform and increase the institutional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2016 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
6. Inter-Parliamentary Union (1999). *Guidelines on the rights and duties of the opposition in parliament* <http://www.ipu.org/splz-e/gabon.htm>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
7. *Zakon Ukrayiny Pro Rehlament Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 2010* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Zakon Ukrayiny Pro Rehlament Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 2010 (Verkhovna Rada Ukrayiny)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny], *14-15; 16-17*, 412, 133. [in Ukrainian].
8. *Zakon Ukrayiny Pro vnesennya zmin do Rehlamentu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 2010* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2010 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17#Text>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].

9. Sharanich, S. S. (2012). Porivnyalnyy analiz funktsionuvannya parlamentskoyi bilshosti (koalitsiyi) v yevropeyskykh krayinakh [Comparative analysis of the functioning of the parliamentary majority (coalition) in European countries]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Pravo* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: Law], *19*, 65-71. [in Ukrainian].
10. Rezolyutsiya PARYE [PACE resolution] (2008). *Protsedurni kerivni pryntsypy shchodo prav ta obovyazkiv opozytsiyi v demokratychnomu parlamenti* [Procedural guidelines on the rights and responsibilities of the opposition in a democratic parliament] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/753_1601_Opozytsija_rezoljutsija.htm>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
11. Report of the Venice Commission (2010). *On the role of the opposition in a democratic parliament* <https://www.venice.coe.int/-webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)025-e>. (2021, August, 31). [in English].
12. *Memorandum pro vzayemorozuminnya pro spilni ramky parlamentskoyi pidtrymky ta pidvyshchennya instytutsiynoyi spromozhnosti, 2015* (Verkhovna Rada Ukrayiny ta Yevropeys′kyy Parlament) [Memorandum of Understanding on a Common Framework of Parliamentary Support and Institutional Capacity Building, 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine and European Parliament)]. *Holos Ukrayiny* [Voice of Ukraine], *118, July 4* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15#Text>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
13. *Rozporyadzhennya Pro Komunikatsiynu stratehiyu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny na 2017-2021 roky, 2017* (Holova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny) [Order on the Communication Strategy of the Verkhovna Rada of Ukraine for 2017-2021, 2017 (Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0486004-17>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
14. *Rozporyadzhennya Pro Stratehiyu elektronnoho parlamentaryzmu na 2018-2020 roky, 2018* (Holova Verkhovnoyi Rady Ukrayiny) [Order on the Strategy of Electronic Parliamentarism for 2018-2020, 2018 (Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/278/18-%D1%80%D0%B3#Text>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
15. *Zakon Ukrayiny Pro vnesennya zmin do Rehlamentu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny shchodo vdoskonalennya elektronnoyi formy dokumentoobihu u Verkhovniy Radi Ukrayiny, 2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine on Improving the Electronic Form of Document Circulation in the Verkhovna Rada of Ukraine, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/469-20#n2>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
16. *Zakon Ukrayiny Pro vnesennya zminy do punktu 3 rozdilu II Prykintsevi ta perekhidni polozhennya Zakonu Ukrayiny Pro vnesennya zmin do Rehlamentu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny shchodo vdoskonalennya elektronnoyi formy dokumentoobihu u Verkhovniy Radi Ukrayiny, 2020* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Amendments to Clause 3 of Section II Final and Transitional Provisions of the Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine on Improving the Electronic Form of Document Circulation in the Verkhovna Rada of Ukraine, 2020 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], *48*, 429. [in Ukrainian].
17. *Zakon Ukrayiny Pro vnesennya zminy do punktu 3 rozdilu II Prykintsevi ta perekhidni polozhennya Zakonu Ukrayiny Pro vnesennya zmin do Rehlamentu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny shchodo vdoskonalennya elektronnoyi formy dokumentoobihu u Verkhovniy Radi Ukrayiny, 2021* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine On Amendments to Clause 3 of Section II Final and Transitional Provisions of the Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine on Improving the Electronic Form of Document Circulation in the Verkhovna Rada of Ukraine, 2021 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], *12*, 100. [in Ukrainian].
18. Voynova, E. O. (2012). Elektronna demokratiya yak forma politychnoyi komunikatsiyi [Electronic democracy as a form of political communication]. *ONUA* <http://fpps.onua.edu.ua/ index.php/2012-03-29-12-56-21/ 35-2012-04-03-14-46-53>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
19. *Rozporyadzhennya Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku elektronnoyi demokratiyi v Ukrayini ta planu zakhodiv shchodo yiyi realizatsiyi, 2017* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Order on approval of the Concept for the development of e-democracy in Ukraine and the action plan for its implementation, 2017 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/797-2017-%D1%80#Text>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
20. *Rozporyadzhennya Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku elektronnoho uryaduvannya v Ukrayini, 2017* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Order on approval of the Concept of e-government development in Ukraine, 2017 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>. (2021, August, 31). [in Ukrainian].
21. Dovhy, S. O. (ed.) (2015). *Elektronnyy parlament Ukrayiny: dosvid stvorennya* [Electronic Parliament of Ukraine: experience of creation]. Kyiv: Logos.

22. *Recommendation Rec (2004) 15 Electronic governance (“E-governance”), 2004* (Committee of Ministers of the Council of Europe). *COE* <https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/E-governance/Key_documents/Rec(04)15_en.pdf>. (2021, August, 31). [in English].
23. *Recommendation CM/Rec(2009)1 on electronic democracy (e-democracy)* (Committee of Ministers). *COE* <https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf>. (2021, August, 31). [in English].
.

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.11

Oleksii Petriaiev
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6561-2647
National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

RUSSIAN ORTHODOX FUNDAMENTALISM AS AN ELEMENT OF HYBRID WARFARE

The article examines the methods of struggle of Russian Orthodox fundamentalism, as part of a hybrid war, which Russia uses to build the "Russian World". Russia stepped up its actions after 2014. Various methods of hybrid influence were used against Ukraine. In the first two phases, Russia used its own military forces to occupy Crimea. After that, Russia began to use separatist troops in the Donbass to seize the east of Ukraine. To completely destabilize Ukraine, Russia began to use Orthodox fundamentalists at all levels, from armed militants to Orthodox believers of the Moscow Patriarchate on the streets of Ukrainian cities.

The methods used by Orthodox fundamentalists are soft power and power hard. By soft power, we refer to the propaganda of the Russian Orthodox Church in social networks, on television, radio and printed materials, Russian Orthodox missions in various countries of the world and processions of the cross are also used to mobilize believers.

The hard power of Russian Orthodox fundamentalism should include the active military operations of the armed detachments of Orthodox militants who have actively operated and continue to operate in the east of Ukraine, the terror against religious leaders and believers of other churches in Christianity.

The main goal set by the leadership of Russia is the establishment in Ukraine, a monopoly of the Moscow Patriarchate. The establishment of a single Orthodox religion in Ukraine and Russia will allow Moscow to better control Ukraine and its believers.

Between 2014 and 2015, Russia has already carried out a religious cleansing in occupied Crimea and in some controlled parts of the Donetsk and Luhansk regions. In these places, only the Moscow Patriarchate operates. In our study, we have studied and described in detail the methods that are used by Russia to build its religious monopoly in Ukraine.

Keywords: Russian Orthodox fundamentalism, Russian world, Russian Orthodox Church, Russian orthodox army, propaganda.

Due to the fact that Orthodox fundamentalism and its use as one of the constituent elements in the modern hybrid war is a rather broad topic, in our work we will focus on the study of Russian Orthodox fundamentalism. The main geopolitical goal of modern Russia, which is not hidden at all, is to create a geopolitical project "Russian World".

Russian President Vladimir Putin at the World Congress of Compatriots Living Abroad, held in Moscow on October 31, 2018, gave his definition of "Russian World". According to him, the Russian World is a union of people who feel a spiritual connection with Russia, regardless of their ethnic, national or religious affiliation.

During the commemoration of the tenth anniversary of the Russian Orthodox Church (ROC) Local Council in the Kremlin Palace in 2019, President Putin also noted that the ROC is a unifying factor for the people of Russia, Ukraine, Belarus, and other Orthodox nations[1].

In turn, Patriarch Kirill in his sermons certainly notes that the ROC is one of the cornerstones of the project "Russian World", also emphasizing that in Ukraine the creation of the Ukrainian Orthodox Church – Kyiv Patriarchate UOC-KP and Orthodox Church of Ukraine (OCU) is a way to split the Russian people and to the separate Ukrainian people from the Russian World. In addition, in his sermons, Patriarch Kirill,

[1] РИА Новости (2019). Путин на встрече с предстоятелями православных церквей. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=Cej55qqIblM> (2021, February, 28).

touching on the topic of relations with the Ukrainian Orthodox Church – Kyiv Patriarchate, Orthodox Church of Ukraine and Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), often uses such formulations as "wrong way", "separation of people from the true church", "schismatic community", "path to the spiritual nowhere". Such statements clearly show that the activity of Patriarch Kirill is an open evidence that the ROC is involved as an active player in the hybrid war in the field of information and religious space of Ukraine and in Orthodoxy in general[1].

Speaking in the European Parliament in 2018, the head of the UOC-KP, Filaret accused Russia of using the Moscow Patriarchate as one of the tools to spread the Russian World, which speaks in a voice of enmity and calls for aggression against Ukraine, Georgia and Moldova. Filaret also said that an independent church in Ukraine is one of the most important components of victory in the hybrid war against Russia. At the same time, the ROC is pressuring the Orthodox Churches of Greece, Romania, Bulgaria, Cyprus, Poland, the Czech Republic, and Slovakia not to recognize the independence of the OCU. Russian Orthodoxy is hostile to Orthodoxy throughout Europe, as Filaret summed up[2].

The head of the Orthodox Church of Ukraine, Metropolitan Epiphanius, said in an interview with Ukrainian television that the Ukrainian Orthodox Church – Moscow Patriarchate actively opposes the OCU, while using various methods of pressure: filing lawsuits, intimidating priests and communities, counteracting the development of the OCU, and the transition of clergy and church to the new Ukrainian church[3].

Ukrainian scholar A.V. Fomenko in his dissertation "Fundamentalist turn in modern Russian Orthodoxy" points out that Orthodox fundamentalism is the central ideological construct of the Russian World. As mentioned earlier, Russian President Vladimir Putin and Patriarch Kirill of Moscow and All Russia explicitly stated that Russian Orthodoxy is part of the Eurasian project of the Russian World. The researcher claims that after the collapse of the USSR, the Russians had an ideological crisis, in a vacuum of a great idea, and a lack of ideology. In the 1990s, Russia needed a new ideology for its existence and development, and the Russian World became such an ideology.

In the 1990s, scientific schools were formed in Russia in search of a new ideology. One such ideological concept was developed by Russian political technologists Peter Shchedrovsky, Sergei Gradyrovsky, and Yukhim Ostrovsky. According to them, the Russian World should be formed of various large and small communities united by the Russian language, religion and common idea, its task is to counter the further disintegration of Russia and its transformation into a new empire of the XXI century.

The leaders of post-Eltsin Russia took the idea of building a "Russian World" seriously. The new ideology was to be accepted by the majority of Russians, who have nostalgia for the former greatness of the USSR. It was to include elements of the conservative ideologies of the Russian Empire of the Romanov dynasty and the USSR, but, at the same time, it was to be flexible and in line with world realities and future trends. Metaphysical foundations, such as the Russian language, traditional values, and Orthodoxy, are very important to the Russian world.

The concept of "Russian World" was introduced into the central Orthodox discourse by Patriarch Kirill as the main dominant of Russia's spiritual struggle with the West, the essence of which is the construction of its own path of development different from the Western one[4].

As can be seen from the above facts, Russia's main strategic goal is to build a geopolitical project "Russian World", the condition for which is the tactics of conducting a hybrid war. In turn, an element of the hybrid war was the activity of the Russian Orthodox Church with its radical wing – Orthodox fundamentalism.

At the beginning of the 2000s, the project of reviving Orthodoxy in Russia, as part of the Russian World project, was just developing. An important event that pushed Russia to accelerate the development

[1] Россия 24 (2018). Патриарх Кирилл назвал самозванцами новых украинских раскольников. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=a0iFDw8F78o> (2021, February, 02).

[2] НПО Общественная Правозащита (2018). Филарет в европарламенте обвинил упц в пропаганде «русского мира». *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=sp47dkGPPkY> (2021, February, 02).

[3] Радіо Свобода (2020). ПЦУ противостоит не только РПЦ, но и Российская Федерация – Епифаний. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=gX3DiZVfMn4> (2021, February, 02).

[4] Фоменко А. В. (2019) Фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї: *дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук.* Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 168-171.

of the concept of "Russian World" was the Orange Revolution in Ukraine in 2004-2005. Russia saw this revolution as an offensive of Western cultural values in its area of interest. The next stage was the Euromaidan of 2013-2014, when Ukraine completely left the zone of influence of Russia. The third stage was the receipt by Ukraine of the Tomos of autocephaly and the creation of the Orthodox Church of Ukraine, which was seen as the formation of Ukraine's spiritual independence from Russia.

Methods of hybrid struggle of Orthodox fundamentalism can be divided into two types. The first method is soft power, the second method is the use of hard power. The soft power includes statements by Russian politicians and church figures, church diplomacy, public activities, social media activity, cyberspace propaganda, and information policy in the media – television, radio and print. The hard power methods of conducting a hybrid war by Orthodox fundamentalists include the forcible seizure and destruction of temples, the persecution and murder of clergy and parishioners. Aggressive activists and non-governmental armed units are used for this purpose.

As mentioned earlier, Russia is using the soft power of Orthodox fundamentalism in its hybrid war.

American political scientist Joseph Nye in his book " Soft Power the Means to Success in World Politics" gives the following definition of soft power: " Soft power is the imposition on another country of what you want, ... the ability of a state to join other players in international relations to its side to support its interests on the world stage by demonstrating cultural and moral principles, economic prosperity and political course"[1].

Russia uses the authority of leaders as soft power. In this propaganda construction, the first role is played by Russian President Vladimir Putin and ROC Patriarch Kirill, who voice the main idea of the Russian World, identify the enemy, assess the opponents of Russia's geopolitical project and announce an action plan.

For example, President Vladimir Putin took part in the celebrations on the occasion of the 1030th anniversary of the Baptism of Russia, which took place in 2018. A liturgy in honor of this was held on the Kremlin's Cathedral Square, after which the President and the Patriarch took part in a procession to the monument to Prince Volodymyr on Borovytska Square. In addition to President Vladimir Putin and Moscow Patriarch Kirill, Patriarch Feodor of Alexandria and All Africa, representatives of local churches of Alexandria, Antioch, Jerusalem, Georgia, Serbia, Bulgaria, Cyprus, Albania, Poland, Poland and Poland took part in the procession. Vladimir Putin delivered a speech at the ceremony, outlining important narratives of Russia's ideology for the present and the future. In particular, he said: "*The baptism of Russia is a key, turning point in our history, an event of civilizational scale and transformative spiritual power. It determined the further centuries-old path of Russia, influenced the entire world development. ... As the thinker and philosopher Lev Gumilev noted, baptism gave our ancestors a higher freedom – the freedom to choose between good and evil, and the victory of Orthodoxy gave Russia a thousand-year history."* The celebration on the occasion of the 1030th anniversary of the Baptism of Russia in 2018 marked the starting symbols of the construction of the "Russian World". First, this event was attended by representatives of the secular and spiritual authorities of Russia, as a symbol of the unity of the state and churches, and the body in the image of the state and its internal content in the form of spirit. Second, the main violin of Russia's ideological course in building the Russian Peace was defined as Russian Orthodoxy as a political regulator of internal and external geopolitical relations. Third, the invitation to take part in the celebrations of representatives of local churches of the ROC has become a symbol of the ties and growing influence of Russian Orthodoxy outside Russia. Fourth, the procession and the common prayer marked Russia's path to the common unity of peoples and religions of the state. Finally, fifthly, the monument to Vladimir the Great became a symbol of the emergence and existence of the Russian state not only within the current territory of the Russian Federation, but also the territories of Ukraine and Belarus, as the unity of Orthodoxy and the people of these countries[2].

Of particular note are the two symbols marked during the celebration of the 1030th anniversary of the Baptism of Russia: the procession and the monument to Prince Volodymyr, as elements of soft offensive power, on which we will dwell a little. The procession is used by Russia to unite the Orthodox people of Ukraine and Russia, to preserve the common identity and to prevent the formation of a separate Ukrainian on the basis of the independent Orthodox Church of Ukraine and the Ukrainian language. Every

[1] Nye, J. S. (2005). Soft Power: The Means To Success In World Politics. *PublicAffairs; Illustrated edition*, 191.
[2] Президент России (2018). *Торжества по случаю 1030-летия крещения Руси* <http://kremlin.ru/events/president/news/58123> (2021, February, 02).

year in Kyiv since 2014, this event is held by the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, is political in nature and is a resource and tool of Russia to build an empire[1].

In addition, on May 19, 2015, a procession was held in the Kiev-Pechersk Lavra in honor of the birthday of Russian Tsar Nicholas II.

An important element of the unity of the Russian World was the unveiling on November 4, 2016 of a monument to Vladimir the Great in Moscow, near which two years later the 1030th anniversary of the Baptism of Russia was celebrated.

The symbolism of this monument was the reconstruction of the model of perception of Christianity. The ideological construction is formed in the form of succession of events: from the Byzantine national and religious model to the state of Kievan Rus in 1030, then to the Russian Empire, the Russian Empire and the modern Russian Federation. Thus, the model is modeled – Moscow (Russia) is the Third Rome.

Orthodox fundamentalism also uses modern information technology for soft power. There are special Internet sites that promote Russian World and Russian Orthodoxy. These include the following sites: "Russian World"[2], "Russian Orthodox Church"[3], "Union of Orthodox Journalists"[4], "Department of External Church Relations of the Moscow Patriarchate"[5], "Orthodoxy.ru"[6], and others.

Missionary activity of the Russian Orthodox Church is carried out in exotic countries – in Papua New Guinea and Taiwan[7].

The Russian Orthodox parish in Taiwan is working to translate the Scriptures into Chinese to attract more people to Russian Orthodoxy in that country[8].

Work is underway to promote Russian Orthodoxy on Youtube, where many different channels have been created: "Holy Russia"[9], Jesus-Portal[10], tvsoyuz[11], TV channel SPAS[12], PravoslavieRu[13], TV Company Glas[14], Russianchurch[15], "Father Online" and others[16].

There are independent Orthodox TV channels called "Union", "Savior", "My Joy", "Voice", "Radonezh"[17].

Russian Orthodoxy also broadcasts around the clock on the Radonezh channel in the FM broadcasting[18].

Russian Orthodox Church publishes orthodox magazine Foma[19].

As we noted above, Orthodox fundamentalism also uses brutal force in a hybrid war. The Cambridge Dictionary defines hard power as the use of a country's military power to achieve its interests without the use of cultural and economic influence[20].

---

[1] Громадське телебачення (2016). Чего ждать от Крестного хода на Киев? *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=AnmSMXG4JuE> (2021, February, 02).
[2] Русский Мир (2021). *Главная страница* <https://russkiymir.ru/> (2021, February, 02).
[3] Русская Православная церковь. Официальный сайт Русского Патриархата (2021). *Главная страница* <http://www.patriarchia.ru/index.html> (2021, February, 02).
[4] Союз православных журналистов (2021). *Главная страница* <https://spzh.news/ru (2021, February, 02).
[5] Официальный сайт Московского Патриархата (2021). *Отдел внешних церковных связей (ОВЦС)* <http://www.patriarchia.ru/db/text/52719.html > (2021, March, 01).
[6] Православие-ру (2021). *Главная страница* <http://www.pravoslavie.ru/> (2021, March, 01).
[7] Виноградов, С. (2020). Священник РПЦ: «Перспективы для миссии в Папуа – Новой Гвинее огромные». *Русский Мир* <https://russkiymir.ru/publications/277058/?sphrase_id=1120558> (2021, March, 01).
[8] Виноградов, С. (2020). «Мы пытаемся создать своего рода церковно-китайский язык». *Русский Мир* <https://russkiymir.ru/publications/281465/?sphrase_id=1120558> (2021, March, 01).
[9] Youtube (2021). *Святая Русь* <https://www.youtube.com/user/RusSvjataja/videos> (2021, March, 01).
[10] Youtube (2021). *Jesus-Portal* <https://www.youtube.com/channel/UC7IZ2ypn4zEimCxYAluq_2A> (2021, March, 01).
[11] Youtube (2021). *tvsoyuz* <https://www.youtube.com/user/tvsoyuz> (2021, March, 01).
[12] Youtube (2021). *Телеканал СПАС* <https://www.youtube.com/user/spastv2012> (2021, March, 01).
[13] Youtube (2021). *PravoslavieRu* <https://www.youtube.com/user/PravoslavieRu> (2021, March, 01.)
[14] Youtube (2021). Телекомпания Глас <https://www.youtube.com/user/glastv> (2021, March, 01).
[15] Youtube (2021). *Russianchurch* <https://www.youtube.com/user/russianchurch> (2021, March, 01).
[16] Youtube (2021). *БАТЮШКА ОНЛАЙН* <https://www.youtube.com/user/MsZn777> (2021, March, 01).
[17] Слава Богу за все. Православный кинозал (2021). *Православные ТВ каналы в прямом эфире онлайн* <https://sb-v.ru/tv.html> (2021, March, 01).
[18] Радонеж (2021). *Главная страница* <https://radonezh.ru/radio> (2021, March, 01).
[19] ФОМА. Интернет журнал (2021). *Главная страница* <https://foma.ru/> (2021, March, 01).
[20] Cambridge Dictionary (2021). *Hard power* <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/hard-power> (2021, March, 01).

The Russian Federation has been using hard power since 2014 with purpose to establish the superiority of the Russian Orthodox Church, to eliminate or dominate any other type of Orthodoxy that Moscow considers hostile to the Russian World project. The liquidation of the UOC-KP was systematically carried out in the occupied Crimea and in part of the occupied territories of Donetsk and Luhansk oblasts.

After the annexation of Crimea by the Russian army, began the persecution of Christian denominations. The first demand of the Russian authorities was the re-registration of all religious organizations on the peninsula. Failure to do so would result in loss of legal personality. The Crimean eparchy of the UOC-KP did not obey the requirements of the new order and was deprived of its status, continuing its existence on the peninsula in conditions of illegality. Unlike the UOC-KP, the ROC successfully re-registered in December 2014.

Of the 40 communities of the UOC-KP in Crimea in early 2014, in 2015 there were only 9 priests of the Kyiv Patriarchate. Many parishes lost their premises due to the fact that the owners of the premises rented by the Kyiv Patriarchate left Crimea. Also, many commercial entities that leased their premises to the Kyiv Patriarchate refused to cooperate with Ukrainian religious organizations to avoid business problems under the new Russian government.

Archbishop Clement of Simferopol and Crimea stated in 2015 that persecution, torture and abuse of Ukrainians were being carried out on the territory of the occupied Crimean Peninsula, Ukrainian churches, Ukrainian education and Ukrainian culture were being destroyed. Also, in his statement, he cites examples of the seizure of the church in honor of the Holy Martyr Clement in the city of Sevastopol and the church in honor of Andrew the Apostle in the village of Perevalny. In the village of Mramorne, Simferopol district, the house of the head of the diocese was burned down.

In his statement, Metropolitan Clement noted cases such as the persecution of the Crimean people for their religious beliefs and the seizure of the premises of the Crimean Diocese of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate[1].

The report "Crimea without Rules", prepared by the Ukrainian Helsinki Human Rights Union (UHHRU), notes the systematic destruction of the Kyiv Patriarchate in Crimea. For example, on June 1, 2014, Russian troops seized the Church of the Apostles Peter and Paul, St. Nicholas, Holy Bishop Mirlikivskiy, which was located on the territory of the Training Center of the Naval Forces of Ukraine on the street. Lazarevskaya, 1, building 27 in the city of Sevastopol. On the same day, at 8 o'clock in the morning, the Church of the Intercession of the Blessed Virgin Mary, which belonged to the UOC-KP, was seized. The church was located on the territory of the former military unit A0279 of the Armed Forces of Ukraine in the village of Perevalny, Simferopol district, on the street Oktyabrskaya, 50.

On April 6, 2014, Russian Cossacks, blocked the Cathedral of the Holy Apostolic Princes Volodymyr and Olga near Simferopol, which was located in the premises of the former House of Officers (Simferopol, Sevastopolskaya St., 17-A), transferred to the UOC-KP in 1995. At the same time, the cathedral could not be captured immediately. In 2015-2017, lawsuits took place, which led to the forced eviction of the UOC-KP from the church. Representatives of the Kyiv Patriarchate themselves were not allowed to attend the trials. On August 31, 2017, bailiffs used physical force against Archbishop Clement of Simferopol and Crimea, stormed the church, dislocated his arm, and erected a barrier around the building[2].

Tougher measures of influence were used by supporters of the Russian Orthodox Church in Donbas. After the occupation of Crimea, the Russian Federation, with the help of pro-Russian separatists in the Donetsk and Luhansk regions, began a systematic occupation of eastern Ukraine. Russia used armed groups for religious purges.

Armed Orthodox fundamentalists in the Donbas consisted of Cossack battalions, which in their ideology used the canons of Orthodoxy, fought under religious flags, defending the interests of Russian Orthodoxy and the Russian World. Such Cossack groups had the support of the UOC-MP and the ROC.

[1] Архієпископ Сімферопольський і Кримський Української Православної Церкви Київського Патріархату Климент (2018). Публічне звернення. *Голос Криму, 08 червня*.
<https://voicecrimea.com.ua/main/news/developments/publichne-zvernennya-arxiyepiskopa-simferopolskogo-i-krimskogo-ukraïnskoï-pravoslavnoï-cerkvi-kiïvskogo-patriarxatu-klimenta.html> (2021, March, 01).

[2] Заец, С., Мартыновский, Р., Свиридова, Д. (2018) Крым без правил. Тематический обзор ситуации с правами человека в условиях оккупации. Специальный выпуск. Религиозная оккупация: притеснение Украинской Православной Церкви Киевского Патриархата в Крыму. RCHR. *Українська Гельсінська спілка з прав людини* <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/KBP-Relyhyoznaya-okkupatsyya.pdf> (2021, March, 01).

A report prepared by the Center for Civil Liberties and the International Partnership for Human Rights within the framework of the International Civil Solidarity Platform with the support of Open Society grants states, that Russian Cossacks have always enjoyed the support of the Russian authorities and the ROC. They took an active part in the fighting in Transnistria, Serbia, Nagorno-Karabakh and Abkhazia; The Cossacks took part in the October 1993 events on the side of the White House defenders in Moscow, were involved in the grenade attack of the US Embassy in Moscow in 1995 and 1999, and the explosion of the Moscow-Grozny train in 2005, according to the Center.

The two main armed groups of Orthodox fundamentalists involved in hostilities in the Donbas are the Don Republic and the Russian Orthodox Army.

The Don Republic, or the Cossack National Guard, professes the ideology of Orthodox fundamentalism and the Russian World. They use the Cossack flag as a battle flag: three stripes – blue, yellow and red – and the image of the Saint Mary. Flags with the image of the Edessa and St. George's ribbon are also often used. The motto is "God is with us!"[1].

The second armed group of Orthodox fundamentalists is the Russian Orthodox Army (ROA). Their motto is "Warriors of the faith, brothers of Great Russia, we will unite the entire South-East!" This armed group of Orthodox fundamentalists was created in February 2014 by Igor Girkin, known under the pseudonym Streltkov. The organization was accused of kidnapping, torture and murder. As its symbol, the ROA uses the image of the Orthodox cross on the background of a shield and a sword placed on the flag of the Russian Federation, with the image of George the Victorious in the upper left corner[2].

In 2014, during hostilities in Donetsk and Luhansk oblasts, UOC-MP clergy provided premises and assistance to separatists in Donbas. Many priests of the UOC-MP and priests of the ROC from Russia, who are very aggressive, adhere to the dogmatic and radical version of Russian Orthodoxy. They are also hostile to any Western values and adhere to the ideology of Russian Orthodox fundamentalism.

In the spring of 2014, Orthodox fundamentalist militants began terrorizing members of canonical Orthodoxy: the Greek Catholic and Roman Catholic Churches, as well as the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. Protestant churches such as the Evangelical Church of the Transfiguration, the Church of Good Conscience, the Church of God, the Word of Life, the Seventh-day Adventist Church, the Pentecostal Church, the Bethany Christian Baptist Church, and the Church of Christ were also terrorized. Orthodox militants seized churches and premises belonging to religious organizations, tortured and killed priests, and expelled them from territories controlled by the DPR and LPR.

There were also cases when holy fathers from the Russian Orthodox Church blessed separatists and pro-Russian militants during artillery strikes on the Ukrainian armed forces, and read prayers[3].

All these facts show that Orthodox fundamentalism plays an important role in a hybrid war with a collective measure for the formation of the Russian World, achieving its goal through various forms of soft and hard power. In addition, in the activities of Orthodox fundamentalism, behind which stands the Russian Orthodox Church, the goal of eliminating any non-canonical Christian religions is clearly stated.

References:

1. RIA Novosti [RIA News] (2019). Putin na vstreche s predstojateljami pravoslavnyh cerkvej [Putin at a meeting with the heads of Orthodox churches.]. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=Cej55qqIblM> (2021, February, 28). [in Russian].
2. Rossija 24 [Russia 24] (2018). Patriarh Kirill nazval samozvancami novyh ukrainskih raskolnikov [Patriarch Kirill called the new Ukrainian schismatics impostors]. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=a0iFDw8F78o> (2021, February, 02). [in Russian].
3. NPO Obshhestvennaja Pravozashhita [NGO Public Advocacy] (2018). Filaret v evroparlamente obvinil UPC v propagande «russkogo mira» [Filaret in the european parliament accused uoc of promoting the russian world.]. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=sp47dkGPPkY> (2021, February, 02). [in Russian].

[1] Казачья Национальная Гвардия (2021). *Главная страница* <http://xn--80aaaajfjszd7a3b0e.xn--p1ai/> (2021, March, 01).

[2] Русская православная армия (2021). *Главная страница* <https://warriors.fandom.com/ru/wiki/Русская_православная_армия> (2021, March, 01).

[3] Новичков, А., Томак, М., Валько, С., Купер, В. (2015). Когда бог становится оружием. *Інститут релігійної свободи* <https://www.irs.in.ua/files/publications/2015.04_Report_Religious_persecution_in_occupied_Donbas_rus.pdf> (2021, March, 01).

4. Radio Svoboda [Radio Freedom] (2020). PCU protivostoit ne tolko RPC, no i Rossijskaja Federacija – Epifanij. [The OCU is opposed not only by the ROC, but also by the Russian Federation – Epiphanius]. *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=gX3DiZVfMn4> (2021, February, 02). [in Russian].
5. Fomenko, A. V. (2019). Fundamentalistskyy povorot u suchasnomu rosiyskomu pravoslavyi [A fundamentalist turn in modern Russian Orthodoxy]: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filosofskykh nauk* [the dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences]. Kyiv: MP Drahomanov National Pedagogical University [in Ukrainian].
6. Nye, J. S. (2005). Soft Power: The Means To Success In World Politics. *Public Affairs; Illustrated edition*. [in English].
7. Prezident Rossii [President of Russia] (2018). *Torzhestva po sluchaju 1030-letija kreshhenija Rusi* [Celebrations on the occasion of the 1030th anniversary of the baptism of Rus]. <http://kremlin.ru/events/president/news/58123> (2021, February, 02). [in Russian].
8. Gromadske telebachennja [Gromadske television studio) (2016). Chego zhdat ot Krestnogo hoda na Kiev? [What to expect from the Religious Procession to Kiev?] *Youtube* <https://www.youtube.com/watch?v=AnmSMXG4JuE> (2021, February, 02). [in Russian].
9. Russkij Mir [Russian World] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <https://russkiymir.ru/> (2021, February, 02). [in Russian].
10. Russkaja Pravoslavnaja cerkov. Oficialnyj sajt Russkogo Patriarhata [Russian Orthodox Church. Official website of the Russian Patriarchate] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <http://www.patriarchia.ru/index.html> (2021, February, 02). [in Russian].
11. Sojuz pravoslavnyh zhurnalistov [Union of Orthodox Journalists] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <https://spzh.news/ru> (2021, February, 02). [in Russian].
12. Otdel vneshnih cerkovnyh svjazej. Oficialnyj sajt Moskovskogo Patriarhata. [Department for External Church Relations. Official site of the Moscow Patriarchate] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <http://www.patriarchia.ru/db/text/52719.html> (2021, March, 01). [in Russian].
13. Pravoslavie-ru. [Orthodoxy-ru] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <http://www.pravoslavie.ru/> (2021, March, 01). [in Russian].
14. Vinogradov, S. (2020). Svjashhennik RPC: «Perspektivy dlja missii v Papua – Novoj Gvinee ogromnye» [Priest of the Russian Orthodox Church: "The prospects for the mission in Papua New Guinea are enormous"]. *Russkij Mir* [Russian World]. <https://russkiymir.ru/publications/277058/?sphrase_id=1120558> (2021, March, 01). [in Russian].
15. Vinogradov, S. (2020). «Mi pytaemsja sozdat svoego roda cerkovno-kitajskij jazyk» ["We are trying to create a kind of Church-Chinese language"]. *Russkij Mir* [Russian World]. <https://russkiymir.ru/publications/281465/?sphrase_id=1120558> (2021, March, 01). [in Russian].
16. Youtube (2021). *Svjataja Rus* [Holy Russia] <https://www.youtube.com/user/RusSvjataja/videos> (2021, March, 01). [in Russian].
17. Youtube (2021). *Jesus-Portal* <https://www.youtube.com/channel/UC7IZ2ypn4zEimCxYAluq_2A> (2021, March, 01). [in English].
18. Youtube (2021). *tvsoyuz* <https://www.youtube.com/user/tvsoyuz> (2021, March, 01). [in Russian].
19. Youtube (2021). *Telekanal Spas* [TV channel Spas]. <https://www.youtube.com/user/spastv2012> (2021, March, 01). [in Russian].
20. Youtube (2021). *PravoslavieRu* [OrthodoxyRu]. <https://www.youtube.com/user/PravoslavieRu> (2021, March, 01.). [in Russian].
21. Youtube (2021). *Telekompanija Glas* [TV company Glas]. <https://www.youtube.com/user/glastv> (2021, March, 01). [in Russian].
22. Youtube (2021). *Russianchurch* <https://www.youtube.com/user/russianchurch> (2021, March, 01). [in Russian].
23. Youtube (2021). *Batjushka onlajn* [Priest online]. <https://www.youtube.com/user/MsZn777> (2021, March, 01). [in Russian].
24. Slava Bogu za vse. Pravoslavnyj kinozal [Thank God for everything. Orthodox cinema] (2021). *Pravoslavnye TV kanaly v prjamom jefire onlajn* [Orthodox TV channels live online. <https://sb-v.ru/tv.html> (2021, March, 01). [in Russian].
25. «Radonezh» (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <https://radonezh.ru/radio> (2021, March, 01). [in Russian].
26. Foma. Internet zhurnal [Thomas. Internet magazine] (2021). *Holovna storinka* [Homepage]. <https://foma.ru/> (2021, March, 01). [in Russian].
27. Cambridge Dictionary (2021). *Hard power* <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/hard-power> (2021, March, 01). [in English].
28. Arkhiyepyskop Simferopolskyy i Krymskyy Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Tserkvy Kyyivskoho Patriarkhatu Klyment [Archbishop of Simferopol and Crimea of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate Clement] (2018). Publichne zvernennya [Public address]. *Holos Krymu* [Voice of Crimea], June, 08. <https://voicecrimea.com.ua/main/news/developments/publichne-zvernennya-arxiyepiskopa-simferopolskogo-i-krimskogo-ukra%D1%97nsko%D1%97-pravoslavno%D1%97-cerkvi-ki%D1%97vskogo-patriarxatu-klimenta.html> (2021, March, 01). [in Ukrainian].

29. Zaec, S., Martynovskij, R., Sviridova, D. (2018). Krim bez pravil. Tematicheskij obzor situacii s pravami cheloveka v uslovijah okkupacii. Specialnyj vypusk. Religioznaja okkupacija: pritesnenie Ukrainskoj Pravoslavnoj Cerkvi Kievskogo Patriarhata v Krymu [Crimea without rules. Thematic overview of the human rights situation under occupation. Special issue. Religious occupation: oppression of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyivan Patriarchate in Crimea]. *Ukraïnska Gelsinska spilka z prav ljudini* [Ukrainian Helsinka Spilka for Human Rights]. Kiev. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/KBP-Relyhyoznaya-okkupatsyya.pdf> (2021, March, 01). [in Russian].
30. Kazachja Nacionalnaja Gvardija. Internet portal [Cossack National Guard. Internet portal]. (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <http://xn--80aaaajfjszd7a3b0e.xn--p1ai/> (2021, March, 01). [in Russian].
31. Russkaja pravoslavnaja armija [Russian Orthodox Army] (2021). *Holovna storinka* [Homepage] <https://warriors.fandom.com/ru/wiki/Русская_православная_армия> (2021, March, 01). [in Russian].
32. Novichkov, A., Tomak, M., Valko, S., Kuper, V. (2015). Kogda Bog stanovitsya oruzhiem. Presledovanija po religioznym ubezhdenijam v hode voennogo konflikta na vostoke Ukrainy [When God becomes a weapon. Persecution for religious beliefs during the military conflict in eastern Ukraine]. *Grazhdanskaja solidarnost* [Civil Solidarity] <https://www.irs.in.ua/files/publications/2015.04_Report_Religious_persecution_in_occupied_Donbas_rus.pdf> (2021, March, 01). [in Russian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.12

Andrii Zhorniak
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9515-0180
Dnipropetrovsk regional institute of public administration
of the National Academy for public administration
under the President of Ukraine
Svitlana Podplota, PhD in Pedagogics
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5184-9907
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine

MODERNIZATION OF LOCAL GOVERNMENTS ACTIVITIES REGARDING SOCIAL INTEGRATION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE

Андрій Жорняк
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Подпльота, доктор філософії у галузі педагогіки
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького, Україна

МОДЕРНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЩОДО СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

The article emphasizes that one of the important features of effective community development is the participation of all groups of citizens in socio-political life. In turn, social policy should create conditions and invest resources aimed at unleashing enormous human potential, including people with disabilities, and promoting their participation in community life. It is proposed to take a set of joint measures to ensure the implementation of joint practical actions, both by the authorities and by public institutions, in order to improve the legal framework to promote social integration of persons with disabilities, expand their rights and opportunities for community participation, improve working conditions, provide employment and career development, overcome stigma and inform other members of society about the importance of integrating people with disabilities into society. Analysis of the existing mechanism of local government activities on social integration of persons with disabilities allowed the authors to create a new structure – the Agency for Social Integration of Persons with Disabilities – which at the local level should coordinate work on social integration of persons with disabilities, based on legislation, new state standards and provide innovative social services. The structure of the Agency, its basic components, purpose, principles, tasks, directions of work, efficiency criteria and evaluation indicators, as well as the expected results are determined. It has been demonstrated that with the participation of the Agency there will be empowerment of persons with disabilities, which will contribute to the development of local communities, the formation of human capital and will have a positive economic effect in the united territorial communities. A comprehensive mechanism for modernizing the activities of local governments on the social integration of persons with disabilities based on a social approach has been developed. The presented organizational and managerial structure includes a set of local governments, whose activities are aimed at the integration of persons with disabilities. The Agency for Social Integration of Persons with Disabilities is responsible for coordinated interaction and

coordinates the actions of the whole set of measures to ensure the social integration of persons with disabilities.

Keywords: persons with disabilities, social integration, discrimination, social rehabilitation, local governments, modernization, united territorial communities.

Вступ. Сучасний курс державної політики, спрямований на децентралізацію державного управління в Україні, має на меті створення умов для ефективного розвитку громадянського суспільства, спираючись на соціально-політичні рішення органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, що мають забезпечувати цілісність громадянського суспільства як соціальної системи. Рівень розвитку суспільства значною мірою визначається усвідомленим ставленням до найменш захищених та найбільш вразливих його членів, саме тому питання соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, захисту їх прав та свобод вважаються актуальними в усьому цивілізованому світі.

Соціальна інтеграція означає «згуртованість та гармонізацію спільноти» та «призводить до посилених та інтенсивних контактів між членами цієї спільноти та їх прийняття для спільних систем цінностей, норм та критеріїв оцінки». Соціальна інтеграція – це не стан, а швидше процес змін, що відбуваються в ментальності людей з інвалідністю та без неї, їх взаємних стосунків та моделей поведінки[1]. Р. Мерфі, Дж. Шеєр, Й. Мерфі та Р. Мак стверджують, що особи з інвалідністю маргінальні для суспільства, вони «стоять на порозі» та готові вступити до нього, але все ще поза його межами[2]. Особи з інвалідністю стикаються з ситуаціями нерівності та неповаги до гідності, маючи серйозні труднощі для досягнення своєї особистої автономії[3].

З підписанням Конвенції ООН про права інвалідів[4] Україна взяла на себе зобов'язання розробляти та впроваджувати політику, закони та адміністративні заходи, що забезпечують права, визнані Конвенцією, та скасувати закони, правила, звичаї та практики, що становлять дискримінацію. Незважаючи на те, що органами державної влади та місцевого самоврядування вже зроблені певні кроки, спрямовані на позитивне сприйняття громадськістю інвалідності як суспільного явища, в українському суспільстві, процес зміни стереотипного ставлення до осіб з інвалідністю триває досить повільно та має неоднорідний характер. Сприйняття їх як рівноправних членів суспільства ще не є загальновизнаним, бракує сучасних підходів до питань посилення інтеграційних процесів осіб з інвалідністю у суспільно-політичне життя. Інвалідність як суспільне явище є важливим питанням розвитку територіальних громад. Оскільки особи з інвалідністю є величезним, продуктивним людським потенціалом в цих питаннях, вони нарівні з іншими громадянами мають вносити свій вклад у створення соціально-економічних благ, і користуватися ними. Політика органів місцевого самоврядування щодо соціальної інтеграції осіб з інвалідністю знаходиться в динамічному стані та стикається з певними труднощами, які викликані як певними прогалинами у законодавстві, сферах охорони здоров'я, освіти і науки, соціального забезпечення, фізичної культури та спорту, культури, розвитку громадянського суспільства, архітектури та містобудування, молодіжної політики, так і у загальному відношенні суспільства до інвалідності як соціального явища.

Виклад основного матеріалу. Органи місцевого самоврядування зобов'язані розширити права та можливості осіб з інвалідністю, створити більш сприятливі умови для їх участі в житті спільнот, в обговоренні питань та прийнятті рішень (люди з інвалідністю повинні бути в центрі цих етапів соціальних процесів). Мають бути забезпечені належні умови для отримання якісної освіти, профорієнтаційних послуг, залучення в офіційні трудові відносини. Потрібно вжити комплекс

[1] Twardowski, A. (2014). Barriers to Social Integration for People with Disabilities. The Polish Experiences. *Studia Edukacyjne, 30,* 119-130 <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12330/1/art07_Twardowski%20A.pdf> (2021, серпень, 22).

[2] Murphy, R. F., Scheer, J., Murphy, Y., Mack, R. (1988). Physical Disability and Social Liminality: A Study in the Rituals of Adversity. *Social Science and Medicine, 26 (2),* 235-242.

[3] Anaut, S., et al. (2014). La incidencia de la exclusión social en los hogares con personas con discapacidad. *VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España. Serie: Documento de Trabajo, Madrid, Fundación FOESSA, Cáritas Española Editores*, 29.

[4] United Nations General Assembly (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, 61, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> (2021, серпень, 22).

спільних заходів на всіх рівнях для забезпечення впровадження спільних практичних дій як зі сторони державних органів влади, законодавчих та виконавчих, так і зі сторони громадських інституцій.

Стаття 46 Конституції України[1] передбачає право громадян на соціальний захист, зокрема через створення мережі державних, комунальних, приватних закладів. Наголошуємо на необхідності змін у підходах до управління діяльністю відділів та структурних підрозділів органів місцевого самоврядування, соціальних служб, розроблення додаткових механізмів та заходів, спрямованих на покращення якості життя мешканців територіальних громад, прийняття нових нормативних документів, що регулюють зміст і процедури процесів інтеграції осіб з інвалідністю, запобігання соціального відчуження, а також удосконалення методології оцінювання і моніторингу поточного стану за певними індикаторами.

У зв'язку із необхідністю оптимізувати систему надання соціальних послуг в умовах обмеження фінансових ресурсів територіальних громад пропонуємо створення нової структури – Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, – яка на місцевому рівні має координувати роботу надання соціальних послуг особам з інвалідністю, забезпечивши ефективну взаємодію усіх надавачів послуг, націлену на спільний результат, підвищуючи тим самим адресність соціальної підтримки. Метою нової організаційно-управлінської структури є виконання запропонованого стратегічного плану, спираючись на законодавчу базу, сучасний виклик держави щодо апробації нових державних стандартів та надання інноваційних соціальних послуг.

Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю може мати асоціативну структуру з декількома окремими підрозділами для забезпечення безперервності, наступності та різноманітності соціальних послуг, направлених на інтеграцію осіб з інвалідністю у суспільство. Фактичні надавачі цих послуг взаємодіють між собою, а також з органами місцевого самоврядування, організаціями, фондами, установами, закладами системи соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки, правоохоронними органами тощо (див. рис. 1).

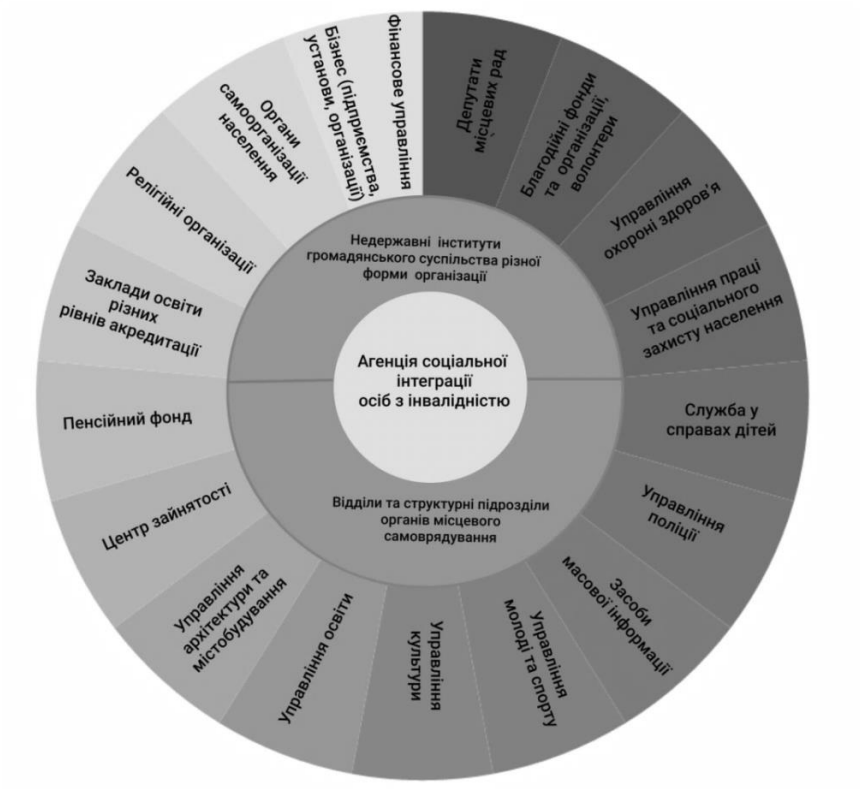

Рис. 1. Схема взаємодії Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю.

Джерело: розроблено авторами

[1] *Конституція України, 1996* (Відомості Верховної Ради України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (2021, серпень, 22).

Механізм діяльності органів місцевого самоврядування щодо соціальної інтеграції осіб з інвалідністю визначаємо як комплексну взаємоузгоджену систему заходів для забезпечення включення осіб з інвалідністю у суспільно-політичне життя, яка включає законодавче, економічне, соціально-психологічне підґрунтя, фінансово-економічний вплив і організаційно-управлінську структуру. Для ефективного функціонування системи необхідна узгоджена взаємодія та координація дій усього комплексу заходів для забезпечення інтеграції осіб з інвалідністю. Цю функцію буде виконувати новостворена структура – Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю. Така всебічність програмно-цільового управління процесами інтеграції відповідає розумінню роботи системи органів місцевого самоврядування як елементу цілісної державної системи управління.

Наголошуємо на необхідності розроблення Регіональної стратегії інтеграції осіб з інвалідністю, де мають бути визначені цілі, завдання, пріоритети, механізми підзвітності та контролю, індикатори оцінки, способи реалізації напрямів регіональної політики в питаннях інтеграції осіб з інвалідністю відповідно до наявних ресурсних можливостей громад, що сприятиме удосконаленню та врегулюванню таких аспектів, як: усунення дискримінації та стигматизації, створення умов для позитивного ставлення громадськості до інвалідності як суспільного явища. Розроблена місцева стратегія має стати дієвим інструментом та ефективним механізмом управління інтеграції осіб з інвалідністю у суспільно-політичне життя.

Суб'єктами впливу на процес інтеграції осіб з інвалідністю є: органи місцевого самоврядування та їх підрозділи, недержавні інститути громадянського суспільства, що опікуються інтеграцією осіб з інвалідністю. До повноважень Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю належить:

– аналіз поточного стану та прогнозування тенденцій у сфері інтеграції осіб з інвалідністю у суспільне життя територіальної громади;

– моніторинг, реалізація та корегування стратегічного плану щодо інтеграції осіб з інвалідністю;

– аналіз ресурсного потенціалу територіальної громади для забезпечення соціальної інтеграції осіб з інвалідністю;

– постійний та систематичний моніторинг економічної спроможності територіальної громади виконувати заходи місцевих програм, спрямованих на соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю;

– розроблення і виконання довготермінової стратегії соціальної інтеграцію осіб з інвалідністю, враховуючи сучасні виклики та ресурс територіальної громади;

– формування рекомендацій щодо місцевої політики, спрямованої на інтеграцію осіб з інвалідністю;

– підготовка рекомендацій щодо інтеграції осіб з інвалідністю для виконавчих органів місцевого самоврядування;

– забезпечення взаємодії інститутів громадянського суспільства, що опікуються особами з інвалідністю, з органами місцевого самоврядування та їх структурними підрозділами, фінансовими установами, науковими установами, іншими організаціями;

– експертиза місцевих програм щодо їх відповідності основним пріоритетам регіональної стратегії інтеграції осіб з інвалідністю;

– оцінка виконання місцевих програм, спрямованих на інтеграцію осіб з інвалідністю.

Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю визначає пріоритети надання соціальних послуг; розробляє пропозиції до програм, спрямованих на інтеграцію осіб з інвалідністю у суспільств; забезпечує осіб з інвалідністю та їх сімей інноваційними соціальними послугами. З метою проведення ефективної роботи фахівці Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю зобов'язані вести облік проблемних питань, інформація до яких надходить як із установ органів місцевого самоврядування та їх структурних підрозділів, недержавних організацій, а також особисто від осіб з інвалідністю.

Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю має стати основною ланкою визначення потреб осіб з інвалідністю територіальної громади; аналізу існуючих організацій, їх можливостей; наявності фахових спеціалістів, що надають соціальні послуги; стратегічних напрямів обслуговування осіб з інвалідністю громади; шляхів консолідації зусиль місцевої влади та інститутів громадянського суспільства щодо реалізації заходів спрямованих на інтеграцію осіб з інвалідністю.

Запропонована організаційно-управлінська структура є системою соціального обслуговування осіб з інвалідністю повного циклу, охоплює всі категорії та вікові групи осіб з інвалідністю, згідно

визначених законодавством нозологій та спрямована на впровадження інноваційних послуг, враховуючи питання раціонального та ефективного використання бюджетних коштів, забезпечуючи впровадження заходів, що сприятимуть:

– чіткому плануванню послуг на потреби населення;
– централізованому веденню документообігу;
– централізованій роботі бухгалтерії;
– можливості використовувати матеріально-технічну базу структурних підрозділів органів місцевого самоврядування;
– оптимізації звітності;
– виключення дублювання функцій;
– зменшення документообігу, переписки між службами.

Агенція соціальної інтеграції осіб співпрацює із структурними підрозділами органів місцевого самоврядування, залишаючи за ними функцію головних надавачів цих послуг, забезпечує виконання заходів діючих програм, що спрямовані на інтеграцію осіб з інвалідністю. Крім того Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю вивчає передовий досвід об'єднаних територіальних громад в області реабілітації осіб з інвалідністю та впроваджує запропоновані державою інноваційні види соціальних послуг, на приклад «Державний стандарт соціальної послуги представництва інтересів»[1], «Державний стандарт соціальної послуги підтриманого проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю»[2], «Державного стандарту соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці»[3] тощо.

Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю відповідно до покладених на неї обов'язків, враховуючи процеси децентралізації, та відповідно до державних стандартів, сучасних викликів, в рамках своїх повноважень постійно підвищує компетентність своїх фахівців та забезпечує комплексність та якість виконання місцевих програм, спрямованих на соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю. У той же час Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю фактично, спрямовуючи роботу та надаючи практичну й методичну допомогу, виключаючи дублювання функцій та фінансових ресурсів структурних підрозділів органів місцевого самоврядування та концентруючи їх в одній структурі, забезпечує повну соціальну підтримку за принципом «єдиного вікна».

Крім того фахівцями Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю впроваджується обслуговування громадян на дому та налагоджується тісна співпраця з дільничними інспекторами, лікарями, головами квартальних комітетів. Це дає можливість вивчати потреби більшої кількості осіб з інвалідністю та здійснювати контроль за належним виконанням заходів міських програм, спрямованих на соціальну інтеграцію осіб з інвалідністю. Також одним із завдань Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю є оцінка потреб осіб з інвалідністю або сімей осіб з інвалідністю об'єднаної територіальної громади, які потребують допомоги, що забезпечить ефективність використання бюджетних коштів, кадрів та допоможе оптимізувати питання розв'язання їх соціальних проблем.

Одним з ефективних методів дослідження, що дає відображення сучасного стану у сфері інтеграції осіб з інвалідністю територіальної громади, є проведення фахівцями Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю подвірного обходу, складання соціальних паспортів сімей осіб з інвалідністю, виявлення осіб з інвалідністю, не охоплених соціальним супроводом, започаткування роботи громадських приймалень, забезпечення засобіами інформування населення (створення сайту Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, міських телевізійних програм, Інтернет-приймальні, мобільних додатків та інших засобів), впровадження спрощеної системи надання соціальної допомоги, пільг та субсидій.

---

[1] *Наказ про затвердження Державного стандарту соціальної послуги представництва інтересів, 2015* (Мінсоцполітики України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-16#Text> (2021, серпень, 22).

[2] *Наказ про затвердження Державного стандарту соціальної послуги підтриманого проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, 2017* (Мінсоцполітики України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-17#Text> (2021, серпень, 22).

[3] *Наказ про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці, 2016* (Мінсоцполітики України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1359-16#Text> (2021, серпень, 22).

У структурі Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю пропонуємо забезпечити роботу Відділення благодійної діяльності, завданням якого є налагодження співпраці з міжнародними благодійними фондами, залучення коштів підприємств, установ та організацій міста для надання матеріальної та натуральної допомоги особам з інвалідністю. Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю співпрацює з мережею структурних підрозділів органів місцевого самоврядування у сферах охорони здоров'я, освіти та науки, культури, молодіжної політики, соціального забезпечення, фізичної культури та спорту, розвитку громадянського суспільства, містобудування та архітектури на рівні об'єднаної територіальної громади.

Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю у сфері охорони здоров'я співпрацює з місцевими відділами охорони здоров'я. Спільна діяльність Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю з місцевими відділами у сфері охорони здоров'я спрямована на надання спеціалізованої кваліфікованої медичної допомоги особам з інвалідністю, здійснення управління медичним обслуговуванням таких осіб, надання комплексу медико-соціальних заходів, спрямованих на захист здоров'я осіб з інвалідністю.

Послуги у сфері реабілітації осіб з інвалідністю здійснюють Центри реабілітації, що обслуговують та забезпечують повний цикл реабілітації інвалідів впродовж життя. Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю допомагає Центрам в організації реабілітації, оздоровлення, відпочинку та дозвілля. Фахівці Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю разом із співробітниками Центра медико-соціальної та професійно-трудової реабілітації інвалідів займаються впровадженням інклюзивного реабілітаційного туризму, як одного з активних видів реабілітації. Фахівцями розробляються маршрути інклюзивного туризму для осіб з інвалідністю, які користуються інвалідними візками. Передбачено перевезення учасників екскурсії спеціальним транспортом із підйомниками. Фахівцями Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю ініціюються та впроваджуються міські програми з надання послуг з перевезення осіб з інвалідністю, такі як «Соціальні перевезення», «Соціальне таксі» тощо.

У сфері освіти та науки Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю співпрацює з місцевими управліннями освіти та їх структурними підрозділами. Спільна діяльність спрямована на збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я осіб з інвалідністю; всебічний розвиток, навчання, розвиток творчих здібностей осіб з інвалідністю; набуття соціального досвіду, забезпечення соціальної адаптації та соціальної інтеграції осіб з інвалідністю; професійне самовизначення осіб з інвалідністю та готовність продовжувати навчання упродовж життя; надання методичної допомоги педагогічним працівникам дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів щодо особливостей здійснення психолого-педагогічної допомоги дітям з інвалідністю та ін.

Разом з Управлінням соціального захисту населення та його структурними підрозділами Агенція забезпечує надання соціальних послуг, соціальний патронаж осіб з інвалідністю. Крім того до повноважень фахівців Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю входить співпраця з Управлінням молоді та спорту та інституціями, що надають послуги у цій сфері, залучаючи фахівців сфери фізичної культури та спорту для розробки моделі фізкультурно-спортивної реабілітації та організації змагань з видів спорту, охоплюючи всі існуючи нозології та вікові категорії осіб з інвалідністю, що мешкають в територіальній громаді.

Співпрацюючи з Управлінням культури, фахівці Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю залучають до реалізації спільних заходів, спрямованих на інтеграцію осіб з інвалідністю, професійних, творчих, наукових працівників, зокрема, музейних, бібліотечних закладів, історико-культурних заповідників, архівних установ, педагогічних працівників закладів освіти сфери культури, митців, що працюють на засадах мистецького аматорства, працівників закладів культури, професійних та творчих спілок, товариств, фондів, асоціацій, а також підприємств, установ та організацій усіх форм власності. Робота Агенції соціальної інтеграції осіб з інвалідністю у сфері культури спрямована на забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини, створення єдиного культурного простору та збереження цілісності культури, сприяння мистецького аматорства та організацію дозвілля осіб з інвалідністю.

Співпрацюючи з Відділом з питань планування та забудови міста, Відділом містобудівного кадастру Агенція соціальної інтеграції осіб з інвалідністю забезпечує реалізацію державної політики у сфері містобудування та архітектури на міському рівні, здійснює регулювання діяльності суб'єктів містобудування щодо комплексного розвитку територій, забудови міста, забезпечення прав осіб

з інвалідністю, спрямованих на підвищення якості житлового середовища, здійснення контролю за містобудівною діяльністю та будівництвом, організацією нового будівництва та реконструкцією існуючих житлових будинків, об'єктів соціально-побутового призначення.

Висновки. Аналіз існуючих практик надання особам з інвалідністю соціальних послуг засвідчує, що у кожній об'єднаній територіальній громаді є своя специфіка взаємовідносин з особами з інвалідністю, яка залежить не тільки від ресурсу громади, а й від ставлення суспільства до інвалідності, як суспільного явища. Тож не існує універсальної моделі соціального обслуговування, яка б підходила всім територіальним громадам. Саме тому у кожній територіальній громаді повинна бути сформована власна модель взаємовідносин органів місцевого самоврядування з особами з інвалідністю, що буде враховувати принцип ефективної взаємодії в умовах можливостей та існуючих ресурсів територіальної громади. Розширення можливостей осіб з інвалідністю сприятиме процесам розвитку територіальних громад, формуванню людського капіталу та матиме позитивний економічний ефект в об'єднаних територіальних громадах.

Вважаємо, що запропонована організаційно-управлінська система спроможна забезпечити охоплення більшої кількості осіб з інвалідністю соціальними послугами та сприятиме їх інтеграції осіб суспільство. Вона є найбільш оптимальною в умовах об'єднання територіальних громад, має дати позитивні результати і заслуговує на застосування, адже спроможна забезпечити реалізацію місцевої політики у сферах охорони здоров'я, освіти та науки, культури, молодіжної політики, соціального забезпечення, фізичної культури та спорту, розвитку громадянського суспільства, містобудування та архітектури на рівні об'єднаної територіальної громади.

References:

1. Twardowski, A. (2014). Barriers to Social Integration for People with Disabilities. The Polish Experiences. *Studia Edukacyjne, 30,* 119-130. <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12330/1/art07_ Twardowski%20A.pdf> (2021, August, 22). [in English].
2. Murphy, R. F., Scheer, J., Murphy, Y., Mack, R. (1988). Physical Disability and Social Liminality: A Study in the Rituals of Adversity. *Social Science and Medicine, 26 (2),* 235-242 [in English]
3. Anaut, S., et al. (2014). La incidencia de la exclusión social en los hogares con personas con discapacidad [The incidence of social exclusion in households with people with disabilities]. *VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España. Serie: Documento de Trabajo* [VII Report on exclusion and social development in Spain. Series: Working Document]. Madrid, FOESSA Foundation, Cáritas Española Editores [in Spanish].
4. United Nations General Assembly (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities* <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html> (2021, August, 22). [in English].
5. *Konstytutsiia Ukrainy, 1996* (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy) [Constitution of Ukraine, 1996 (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (2021, August, 22). [in Ukrainian].
6. *Nakaz pro zatverdzhennya Derzhavnoho standartu sotsialnoyi posluhy predstavnytstva interesiv, 2015* (Minsotspolityky Ukrayiny) [Order on approval of the State standard of social service of representation of interests, 2015 (Ministry of Social Policy of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-16#Text> (2021, August, 22). [in Ukrainian].
7. *Nakaz pro zatverdzhennya Derzhavnoho standartu sotsialnoyi posluhy pidtrymanoho prozhyvannya osib pokhyloho viku ta osib z invalidnistyu, 2017* (Minsotspolityky Ukrayiny) [Order on approval of the State standard of social service of supported living for the elderly and people with disabilities, 2017 (Ministry of Social Policy of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0806-17#Text> (2021, August, 22). [in Ukrainian].
8. *Nakaz pro zatverdzhennya Derzhavnoho standartu sotsialnoyi posluhy sotsialnoho suprovodu pry pratsevlashtuvanni ta na robochomu mistsi, 2016* (Minsotspolityky Ukrayiny) [Order on approval of the State standard of social service of social support at employment and at work, 2016 (Ministry of Social Policy of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1359-16#Text> (2021, August, 22). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.13

Anastasiia Klymenko
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5831-8025
Odesa Regional Institute of Public Administration
of the NAPA under the President of Ukraine

MOTIVATION OF SOCIAL SERVISES' PROVIDERS AS AN INSTRUMENT FOR THE FORMATION OF SOCIAL TRUST IN THE COMMUNITY

Анастасія Клименко
Одеський регіональний інститут державного управління НАДУ
при Президентові України

МОТИВАЦІЯ НАДАВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОВІРИ В ГРОМАДІ

The article deals with a theoretical analysis of the motivation of employees of local self-government bodies. Among the main components of its formation, have been identified: financial promotion, moral stimulation, creation of conditions for promoting and increasing the prestige of work. On the basis of the analysis of domestic and foreign works, the main factors of motivation of employees who influence the labor activity of social services providers are allocated. The peculiarities of the professional status and official duties of social workers, social work specialists, social managers and social workers of social services providers who work with persons, families who were in difficult living conditions are analyzed. It is also clear that in the process of providing social services between the provider and the recipient of social services there is a communication, which, with its proper use, helps to find mutual understanding and confidence. Important in this case is to receive feedback, assimilation of necessary knowledge, and skills to the recipient of services. For the possession of effective communication techniques, advanced training in the field of provision of social services, employees of social services providers are necessary to implement professional development, acquiring new competencies.

During the study, the motivation of social services providers, it has been established that in connection with the implementation of continuous communication with people, in particular with persons, families belonging to unprotected groups of the population, employees are threatened by professional burnout. In order to prevent such a syndrome, a series of preventive measures is proposed.

In order to form social confidence in the community, local self-government bodies, it is proposed to create conditions for psychological, social, career development of employees of social services providers with systematic financial promotion in accordance with the results of work aimed at preventing difficult life circumstances, overcoming or minimize their negative consequences for individuals, families that are in difficult life circumstances.

Keywords: territorial community, local self-government bodies, motivation of local self-government officials, social trust, social services.

Постановка проблеми. В умовах проведення реформи децентралізації соціальних послуг та у зв'язку зі змінами в адміністративно територіальному устрою, надзвичайно актуальним стає формування соціальної довіри у жителів новостворених територіальних громад. Посередником між владою органів місцевого самоврядування та жителями територіальної громади, які у зв'язку з різними життєвими обставинами потребують допомоги та захисту є працівники надавачів соціальних послуг.

Під час реформування, повноваження з надання соціальних послуг, було передано на рівень громад, з метою максимального наближення їх до отримувачів соціальних послуг. Кожна територіальна громада зобов'язана надавати базові соціальні послуги у межах своєї території. Такий перехідний процес не є простим, керівництво міста, села та селища, зустрічаються з труднощами забезпечення отримання усього переліку базових соціальних послуг в громаді, передбачаючи для цього необхідні приміщення, виділення фінансів та забезпечення кадрів. Нестача кваліфікованих спеціалістів для здійснення роботи з найменше захищеними верствами населення, особами, сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах (далі – СЖО) є однією з найактуальніших проблем управлінців. Так як, згадана категорія населення потребує особливої уваги, необхідним є проведення роботи спрямованої на мотивацію фахівців, які здатні здійснювати надання базових соціальних послуг у громаді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні поставленої проблеми було розглянуто праці сучасних вітчизняних та зарубіжних учених, сфера наукових інтересів яких пов'язана з висунутою проблематикою, мотивацією праці в організаціях, установах, підприємств, зокрема в органах місцевого самоврядування, закладах комунальної власності органів місцевого самоврядування Ф. Герцберга, Ф.Тейлора, Д. Макклелланда, А. Маслоу, В. Бондара, О. Голинської, Н. Гончарука, М. Іжі М. Кравченко, Л. Круп'яка, В. Малиновського, І. Матвєєнко, Л. Рарок, Ю. Палагнюк, Т. Пахомової, Г. Слозанської та інших дослідників.

Зважаючи на наукову цінність праць зазначених авторів, визнавши актуальність зазначеного напрямку дослідження, доцільним є виявити чинники мотивації праці працівників надавачів соціальних послуг та надати рекомендації органам місцевого самоврядування для формування соціальної довіри в громаді.

Метою даної статті є здійснення теоретичного аналізу та виявлення чинників, що здійснюють вплив на мотивацію праці посадових осіб місцевого самоврядування – надавачів соціальних послуг, як таких, які працюють з особами/сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах та надання рекомендацій органам місцевого самоврядування щодо формування соціальної довіри в громаді.

Виклад основного матеріалу Мотивація знаходиться в основі будь-яких нововведень, що ведуть до змін у поведінці працівника, підходів до виконання посадових обов'язків, сприйняття інновацій в роботі. До нововведень у сфері надання соціальних послуг, слід віднести сучасні підходи до адміністрування соціального захисту на рівні територіальних громад. На нашу думку, застосування мотивації як інструмента, який впливає на якість виконання соціальної роботи працівниками надавачів соціальних послуг є основою формування соціальної довіри в громаді.

Основними засадами здійснення адміністрування соціального захисту на рівні територіальної громади, зокрема надання соціальних послуг є створення органами місцевого самоврядування системи надавачів соціальних послуг для забезпечення базовими соціальними послугами жителів громади.

До базових соціальних послуг належить: інформування, консультування, соціальна профілактика, соціальна адаптація, представництво інтересів, соціальний супровід, натуральна допомога, догляд вдома, підтримане проживання, фізичний супровід осіб з інвалідністю, переклад жестовою мовою, супровід під час інклюзивного навчання, догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних[1] Таким чином, працівникам надавачів соціальних послуг потрібно мати знання з юридичних, психологічних, соціально-економічних та інших питань. Також надавачам соціальних послуг потрібно мати в штаті спеціалістів, які мають особливі навички, наприклад перекладач жестової мови тощо.

З метою організації надання базових соціальних послуг, органам місцевого самоврядування, необхідно створити мережу надавачів, які можуть бути віднесені як до державного (комунального) сектору так і до недержавного сектору.

До державних суб'єктів надання соціальних послуг відносяться: центри соціальних служб (ЦСС), центри надання соціальних послуг (ЦНСП), територіальні центри соціального обслуговування (ТЦСО), центри соціально-психологічної допомоги (ЦСПД), центри комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю, центри реінтеграції бездомних осіб, центри соціальної адаптації звільнених осіб та інші.

[1] *Закон України Про соціальні послуги, 2019* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (2021, серпень, 08).

До суб'єктів (надавачів) соціальних послуг недержавного сектору належать підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, благодійні, релігійні організації, фізичні особи – підприємці та фізичні особи, які надають соціальні послуги з догляду відповідно до законодавства без здійснення підприємницької діяльності. Такі суб'єкти (надавачі) можуть бути залучені шляхом соціального замовлення, державно-приватного партнерства, конкурсу соціальних проектів, соціальних програм тощо[1].

Головне завдання, яке стоїть перед керівництвом органів місцевого самоврядування територіальних громад є створення мережі надавачів соціальних послуг з дотриманням державних стандартів надання соціальних послуг та забезпечення кваліфікованими працівниками надавачів соціальних послуг.

До працівників надавачів соціальних послуг комунальних установ органів місцевого самоврядування належать фахівці та професіонали (соціальні працівники, фахівці із соціальної роботи, соціальні менеджери) та соціальні робітники[2].

З метою виявлення чинників, які здійснюють вплив на мотивацію праці працівників надавачів соціальних послуг, необхідним є дослідити особливості статусу та обов'язків кожного працівника надавачів соціальних послуг більш детально.

Соціальний працівник є надавачем соціальних послуг, має професійну підготовку, необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи. В своїй роботі соціальний працівник надає соціальні послуги, формує компетентності самостійного вирішення своїх потреб відповідно до індивідуального плану отримувача соціальних послуг[3].

Фахівець із соціальної роботи є працівником, який має відповідну освіту та кваліфікацію, здійснює повноваження в оцінюванні потреб у соціальних послугах сімей, дітей та молоді, планує соціальну роботу, визначаючи її методи застосування для осіб/сімей, які опинилися в СЖО, надає соціальні послуги та соціальну допомогу, здійснює представництво інтересів отримувача соціальних послугах в установах та організаціях[4].

Основною різницею між фахівцем із соціальної роботи та соціальним працівником у сфері надання соціальних послуг є категорії їх отримувачів. Якщо фахівець із соціальної роботи надає соціальні послуги сім'ям та дітям, то соціальний працівник надає соціальні послуги іншим групам клієнтів, які відносяться до незахищених верств населення (особи похилого віку, особи з інвалідністю, тяжко хворі).

У новому Законі України «Про соціальні послуги», вперше з'явився працівник сфери надання соціальних послуг – *соціальний менеджер*, який має в громаді такі повноваження: планування, організація, моніторинг здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг в громаді, залучення ресурсів для здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг, звітування місцевим органам влади, подання до місцевих органів влади пропозиції щодо удосконалення місцевих програм, що передбачають здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо соціальної роботи та надання соціальних послуг, оцінювання потреб у соціальних послугах сімей, дітей та молоді[5].

Різниця між фахівцем із соціальної роботи та соціальним менеджером полягає в тому, що фахівець із соціальної роботи планує соціальну роботу, визначаючи методи соціальної роботи для осіб/сімей, які є отримувачами послуг, на відмінну від соціального менеджера, який планує соціальну роботу та визначає методи її надання в громаді у цілому.

Не менш важливим працівником, який має безпосереднє відношення до надання соціальних послуг є *соціальний робітник*. Такий працівник не здійснює соціальну роботу, проте залучається

[1] Децентралізація (2019). *Посібник із визначення потреб населення об'єднаної територіальної громади у соціальних послугах. Практичні рекомендації*. Київ.<https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/496/> (2021, серпень, 20).

[2] *Закон України Про соціальні послуги, 2019* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (2021, серпень, 08).

[3] Безпалько, О. В., Звєрєва, І. Д., Кияниця, З. П, Кузьмінський, В. О. (2007). *Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації*. Київ: Фенікс. (2021, серпень, 08).

[4] Кияниця, З. П., Петрочко, Ж. В. (2017). Сучасні орієнтири та ключові технології. *Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми*. Київ: Обнова Компані, *1*. (2021, серпень,08)

[5] *Закон України Про соціальні послуги, 2019* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (2021, серпень, 08).

до надання соціальних послуг. До соціального робітника не має вимог щодо освіти та відповідної кваліфікації, але є обов'язковим проходження відповідної підготовки для надання певної послуги. Таким чином, соціальні робітники можуть залучатися до надання послуги з фізичного супроводу осіб з інвалідністю, послуги супроводу під час інклюзивного навчання та послуги догляду, наприклад доставка продуктів, медикаментів, приготування їжі, допомога під час здійснення заходів особистої гігієни тощо[1]

Слід зазначити, що для надання соціальних послуг можуть залучатися як і вищезгадані працівники та і інші професіонали (перекладачі жестовою мовою, психологи, юристи).

Отже, дослідивши особливості професійного статусу та посадових обов'язків кожного працівника надавачів соціальних послуг, можливо зробити висновок, що трудова діяльність соціальних працівників, фахівців із соціальної роботи, соціальних менеджерів та соціальних робітників несе велику цінність суспільство, підтримує соціально незахищених верств населення, здійснює соціальну роботу та надає соціальні послуги.

У процесі надання соціальних послуг між надавачем та отримувачем соціальних послуг виникає комунікація, що передбачає процес обміну думками, ідеями, фактами з важливими для досягнення мети подолання або мінімізації складних життєвих обставин отримувача послуги. Основною метою комунікації є досягнення взаєморозуміння та отримання довіри. Щоб комунікація була результативною необхідним є визначити та застосувати ті методи, які впливають на досягнення кінцевого результату. Важливим у даному випадку є отримання зворотного зв'язку, засвоєння необхідних компетенцій отримувача послуги [2].

Таким чином, працівники надавачів соціальних послуг під час здійснення своєї трудової діяльності знаходиться у постійній комунікації з отримувачами соціальних послуг. Така робота вимагає постійного особистісного спілкування, вміння контактувати з людьми, переконувати і пристосовуватися, обслуговувати, виховувати, допомагати, а також ефективно вирішувати конфлікти, спираючись на інтуїцію і емоційний контакт, що може призводити до емоційного вигорання. Під емоційним вигоранням на службі, слід розуміти фізичне, емоційне або мотиваційне виснаження – тобто результат надмірного і тривалого навантаження та стресів у професійній діяльності [3].

Таблиця 1

Сутність чинників вмотивованості працівників надавачів соціальних послуг

№	Назва чинника	Зміст чинника
1.	психологічний	внутрішній стан працівника, його місце у суспільстві, соціальний та сімейний статус);
2.	соціальний	місце працівника в колективі серед працівників надавачів соціальних послуг, приналежність до громадського об'єднання / організації / фонду, участь в місцевих обговореннях соціальної сфери, колективних зборах;
3.	кар'єрний	можливість просування по службі, професійний розвиток;
4.	освітній	підвищення кваліфікації, участь у конференціях, опанування нових освітніх програм
5.	матеріальний	грошові заохочення, премії, соціальні пільги, страхування.

Джерело: розроблено автором

[1] Семигіна, Т. (2020). *Сучасна соціальна робота*. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму <https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/342003632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf> (2021, серпень,08).

[2] Коберник, І., Краснова, К. (2019). Ефективні комунікації для освітніх управлінців. *Нова Українська школа* <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/efektyvni-komunikacii-posibnyk-final-preview-20-12.pdf> (2021, серпень, 16).

[3] Там само.

З метою запобігання виникнення професійного вигорання, яке здійснює вплив на мотивацію праці працівників надавачів соціальних послуг, як таких, які працюють з незахищеними верствами населення, проаналізувавши зарубіжні та вітчизняні праці науковців, виділимо такі чинники підвищення рівня вмотивованості (табл.1).

Виділивши чинники, які здійснюють вплив на мотивацію праці працівників надавачів соціальних послуг, необхідним є здійснення належного управління та професійного розвитку кожного окремо взятого працівника установи. На нашу думку, приділення уваги мотивації працівників надавачів соціальних послуг, є запорукою розвитку системи надання соціальних послуг в громаді.

На думку, В. Бондара, мотивація працівників представників органів місцевого самоврядування – це сукупність внутрішніх та зовнішніх мотиваторів, які реалізуються через систему позитивних та негативних способів впливу на мотиваційне поле працівників з метою досягнення соціально значимих результатів в їх діяльності. Основними напрямами підвищення мотивації посадових осіб місцевого самоврядування науковець виділяє: матеріальне заохочення, яке повинно залежати від результатів роботи, моральне стимулювання, створення сприятливих умов для кар'єрного просування по службі, підвищення престижу роботи та діяльність керівників спрямована на мотивування підлеглих[1].

Таким чином, ми погоджуємося з ефективністю застосування таких напрямів підвищення мотивації посадових осіб місцевого самоврядування та вважаємо за доцільне застосовувати їх і для працівників надавачів соціальних послуг.

Колективів авторів М. Іжа, О. Голинська, І. Матвєєнко досліджуючи особливості підготовки кадрів місцевого самоврядування та наголошуючи на зростанні ролі кадрово-організаційної та інституційної спроможності місцевого самоврядування в економічному і соціальному розвитку держави та регіонів, акцентують увагу на професійній освіті, яка спроможна створити нову парадигму кількісного та якісного відтворення кадрового потенціалу держави[2].

У контексті даного дослідження ми погоджуємося з науковцями, та наголошуємо на необхідності застосування освітнього чинника, в якості професійної освіти, що слугує мотивацією працівників надавачів соціальних послуг до професійного розвитку, самовдосконалення, опанування нових освітніх програм. Також, здобуття професійної освіти стимулює розвиток надання соціальних послуг, шляхом отримання працівниками надавачів соціальних послуг актуальних знань, умінь та навичок.

Дослідниця Ю. Палагнюк, розглядаючи методи мотивування персоналу органів місцевого самоврядування відзначає необхідність застосування як матеріальних так і нематеріальних стимулів. До нематеріальних стимулів на думку авторки, слід застосовувати «соціальні контакти» та «стійкі взаємовідносини», оскільки працівники бажають отримувати задоволення й позитивні емоції від багатьох контактів з іншими людьми, що є особливо важливим під час роботи в органах місцевого самоврядування. Тому керівникові слід формувати такий моральний клімат у колективі, що буде заохочувати взаємини. Тоді працівники будуть задоволені працювати в умовах довіри, сприятливих робочих і особистих взаємин, властивих ефективній команді[3].

Отже, ми погоджуємося, що варто взяти до уваги застосування «соціальних контактів» та «стійких взаємовідносин», з колегами професіоналами у неформальній обстановці, що допоможе запобігти професійному вигоранню під час надання соціальних послуг працюючих з незахищеними верствами населення, які опинилися в СЖО. На нашу думку, будь-яка соціальна активність допомагає запобігти професійному вигоранню методом перемикання уваги. Участь у психологічних тренінгах, семінарах розвантажує психіку працівника. Також до професійної підтримки працівника

[1] Бондар, В. Д. (2012) Мотивація діяльності органів місцевого самоврядування: поняття та основні теоретичні положення. *Державне управління: удосконалення та розвиток, 5* <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=435http://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/42.pdf> (2021, серпень,18)

[2] Іжа, М., Голинська, О., Матвєєнко, І. (2021). Підготовка кадрів місцевого самоврядування в Україні: нові виклики та перспективи. *Одеський Регіональний інститут державного управління, 1(82)* <http://www.oridu.odessa.ua/9/new_options/pdf/021/Zbirnuk-1-82-2021.pdf> (2021, серпень, 21)

[3] Палагнюк, Ю. В. (2019). Сутність та особливості використання методів мотивування персоналу в органах місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, 1* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_42> (2021, серпень, 24)

належить проведення супервізії[1], спрямованої на подолання професійних труднощів, аналіз та усунення недоліків, вдосконалення організації роботи, стимулювання мотивації до роботи, дотримання етичних норм та стандартів надання соціальних послуг, запобігання виникненню професійного вигорання, забезпечення емоційної підтримки.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Здійснивши теоретичний аналіз мотивації праці посадових осіб місцевого самоврядування, працівників комунальних установ було виявлено чинники (психологічний, соціальний, кар'єрний, освітній, матеріальний), які здійснюють вплив на мотивацію праці працівників надавачів соціальних послуг, як таких, які працюють з особами/сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах. З метою формування соціальної довіри в громаді, органам місцевого самоврядування, керівникам комунальних установ органів місцевого самоврядування слід враховувати особливості роботи працівників з отримувачами соціальних послуг, які відносяться до осіб, сімей, які опинилися в СЖО. Доцільним у даному випадку є здійснювати заходи запобігання професійному вигоранню; психологічному розвантаженню; проведення супервізії; сприяння регулярному професійному розвитку; соціальної активності; заохочувати матеріальними складовими; сприяти кар'єрному зростанню, формувати сприятливу атмосферу в колективі.

Для забезпечення професійного надання соціальних послуг на рівні територіальної громади, з метою формування мотивації праці необхідним є забезпечення працівників надавачів соціальних послуг необхідними умовами здійснення трудової діяльності. По-перше, матеріально-технічним забезпечення, зокрема сучасним технічним обладнанням, вільним доступом до мережі інтернет. По-друге, забезпечення інструментами для проведення консультування, наприклад метафоричними асоціативними картами для здійснення психотерапії, або ж діагностичним інструментарієм для виявлення профорієнтації, також матеріалами раннього розвитку для роботи з дітьми тощо. По-третє, необхідним є виділення транспорту для швидкого реагування та запобігання або ж подолання СЖО. Такі прості речі впливають на загальний професійний рівень та якість надання соціальних послуг, тим самим забезпечують формування мотивації працівників, які здійснюють соціальну роботу, зокрема надають соціальні послуги в громадах.

У подальшому плануємо проаналізувати зарубіжний досвід мотивації працівників надавачів соціальних послуг на місцевому рівні.

References:

1. Bezpalko, O. V., Zvereva, I. D., Kiyanitsa, Z. P., Kuzminsky, V. O. (2007). *Intehrovani sotsialni sluzhby: teoriya, praktyka, innovatsiyi* [Integrated social services: theory, practice, innovation]. Kyiv: Phoenix. (2021, August, 08). [in Ukrainian].
2. Bondar, V. D. (2012). Motyvatsiya diyalnosti orhaniv mistsevoho samovryaduvannya: ponyattya ta osnovni teoretychni polozhennya [Motivation of local government: concepts and basic theoretical provisions]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok* [Public administration: improvement and development], *5*. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=435http://el-zbirn-du.at.ua/2019_1/42.pdf> (2021, August, 18) [in Ukrainian].
3. Detsentralizatsiya [Decentralization] (2019). *Posibnyk iz vyznachennya potreb naselennya obyednanoyi terytorialnoyi hromady u sotsialnykh posluhakh. Praktychni rekomendatsiyi* [A guide to identifying the social services needs of the population of the united territorial community. Practical recommendations] Kyiv <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/496/> (2021, August, 20). [in Ukrainian].
4. *Zakon Ukrayiny Pro sotsialni posluhy, 2019* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law of Ukraine on Social Services, 2019 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (2021, August, 08). [in Ukrainian].
5. Izha, M., Holynska, O., Matvyeyenko, I. (2021). Pidhotovka kadriv mistsevoho samovryaduvannya v Ukrayini: novi vyklyky ta perspektyvy [Training of local self-government in Ukraine: new challenges and prospects]. *Odeskyy Rehionalnyy instytut derzhavnoho upravlinnya* [Odessa Regional Institute of Public Administration], *1 (82)* <http://www.oridu.odessa.ua/9/new_options/pdf/021/Zbirnuk-1-82-2021.pdf> (2021, August, 21). [in Ukrainian].
6. Kiyanitsa, Z. P., Petrochko, Zh. V. (2017). *Suchasni oriyentyry ta klyuchovi tekhnolohiyi. Sotsialna robota z vrazlyvymy simyamy ta ditmy* [Modern landmarks and key technologies. Social work with vulnerable families and children]. Kyiv: Renewal of the Company, *1*. (2021, August, 08). [in Ukrainian].

[1] *Закон України Про соціальні послуги, 2019* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (2021, серпень, 08).

7. Kobernyk, I., Krasnova, K. (2019). Efektyvni komunikatsiyi dlya osvitnikh upravlintsiv [Effective communications for educational managers]. *Nova Ukrayinska shkola* [New Ukrainian school] <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/efektyvni-komunikacii-posibnyk-final-preview-20-12.pdf> (2021, August, 16). [in Ukrainian].
8. Palahnyuk, Yu. V. (2019). Sutnist ta osoblyvosti vykorystannya metodiv motyvuvannya personalu v orhanakh mistsevoho samovryaduvannya [The essence and features of the use of methods of motivating staff in local governments]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya i mistsevoho samovryaduvannya* [Theory and practice of public administration and local self-government], *1* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_42> (2021, August, 24). [in Ukrainian].
9. Semigina, T. (2020). *Suchasna sotsialna robota* [Modern social work]. Kyiv: Academy of Labor, Social Relations and Tourism <https://www.researchgate.net/profile/Tetyana – Semigina/publication/342003632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf> (2021, August, 08). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.14

Andrii Rudyk
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7291-4341
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF DISTINGUISHING BETWEEN THE CONCEPTS OF «POLITICAL MODERNIZATION» AND «POLITICAL TRANSFORMATION»

Андрій Рудик
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПРОБЛЕМА РОЗРІЗНЕННЯ ПОНЯТЬ «ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ» ТА «ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ»

After the collapse of the colonial system in the 50-60's of the twentieth century the question of scientific understanding of possible ways of development of the countries which have gained independence became actual. It is in this context that scientific development in the field of modernization theory/political modernization were initiated. However, attempts to mechanically transfer western political practices to traditional African, Asian, and Oceanic societies have in most cases failed – weak democratic regimes have changed to authoritarian ones. One of the reasons for this is the eurocentrism, and hence the one-sidedness of the views that were embedded in the understanding of the phenomenon of political modernization. Even though the concept of political modernization was developed at the same time as the concept of political modernization, as a designation for larger political processes, scholars are still debating what is meant by political modernization and how it differs from political transformation. This article examines the approaches of a few western and Ukrainian scholars to the definition of «political modernization» and «political transformation». It is argued that the fundamental difference between these processes is that political modernization, as a concept and a process, is based on eurocentrism, and political transformation means transformations as not necessarily leading traditional society to western political practice. The methodological problems of researching the theory of political transformation are clarified, the reasons for the lack of a single generally accepted approach to scientific research in this area are outlined, and arguments in favor of using the concept of "political transformation" (without denying the right to political modernization). It is stated that the concept of "political transformation" is gradually displacing the concept of «political modernization» from scientific circulation.

Keywords: modernization, transformation, political modernization, political transformation, westernization, political development.

Поняття «трансформація», як і поняття «модернізація», почало використовуватися в політичній науці в 50-60 рр. XX ст. Підвалини того, що прийнято сьогодні називати теорією модернізації та теорією трансформації заклали такі західні дослідники як Л. Пай, С. Хінц, С. Хантінгтон, Р. Уорд, Л. Хаєс, К Швеніц та інші. Послуговуючись вище згаданими поняттями, фахівці аналізували природу політичних перетворень в колишніх колоніях, напівколоніях та залежних країнах. При цьому варто звернути увагу на те, що в західних напрацюваннях чітко прослідковується використання як поняття «політична модернізація», так і поняття «політична трансформація». В Україні, як і в будь-якій іншій постсоціалістичній та пострадянській країні, дані напрямки наукових пошуків почали розроблятися в контексті становлення політології як окремої науки, що стало можливим після розпаду СРСР та відходу від влади комуністичних партій. Основу досліджень процесів політичної модернізації та політичної трансформації в українській політичній

науці заклали такі вчені як В. Горбатенко, Г. Зеленько, О. Бабкіна, П. Мироненко, М. Михальченко, О. Ткач, Т. Ляшенко, В. Головко, І. Піляєв, В. Бурдяк, Т. Федорчак та ряд інших.

Однак, розглядаючи розвиток наукових напрацювань в даних напрямках, можна виявити наступну тенденцію – поняття «модернізація»/«політична модернізація» поступово витісняються поняттями «трансформація»/«політична трансформація». Як вже згадувалося, західні дослідники, перш за все американські, займалися обґрунтуванням можливості перенесення західних політичних та державних інститутів на колишні колонії, напівколонії та залежні території. Проте перехід ряду африканських та азійських країн до авторитаризму засвідчив, що механічне насадження політичного досвіду західних суспільств не просто не дає бажаного результату, а й призводить до вкрай негативних політичних, економічних та соціокультурних наслідків.

У зв'язку з цим, на хвилі переосмислення поглядів у даній галузі досліджень, починаючи з 90-х рр. XX ст., в західній політичній науці відбувається перехід до використання поняття «політична трансформація». В Україні така зміна в політичній науці почала мати місце в 2000-х р. У той же час продовжують зустрічатися публікації, в яких обидва окреслені поняття ототожнюються або виступають синонімами. І це призводить до низки проблем, які ускладнюють дослідження політичної практики колишніх колоній, напівколоній та залежних країн. Відповідно, це й зумовлює актуальність даної статті, оскільки відсутність чіткого розмежування понять «політична модернізація» та «політична трансформація» суттєво ускладнюють дослідження політичних перетворень в Україні

Перш за все, розглядаючи питання розрізнення понять «політична модернізація» та «політична трансформація», варто звернути увагу на те, що наразі не існує єдиного загальновизнаного підходу до їхнього визначення та тлумачення. Це зумовлено наступними причинами. Як вже згадувалося, досить часто деякі вчені ототожнюють обидва поняття. Відповідно, подібна плутанина дещо ускладнює аналіз політичної практики конкретних країн, оскільки не зовсім зрозумілий задум щодо використання в одному випадку поняття «політична модернізація», а в іншому – «політична трансформація».

Наступна причина прямо виходить з попередньої. За умов абсолютного уподібнення обох концептів, ряд дослідників використовує неполітологічні критерії для визначення характерних рис аналізованих ними явищ та процесів. Безумовно, використання мультидисциплінарного підходу створює додаткові можливості по розробці окресленої проблематики. Однак це справедливо породжує наступне питання – навіщо виокремлювати саме політичну модернізацію та політичну трансформацію, якщо можна послуговуватися більш узагальненими поняттями «модернізація» та «трансформація»? Розповсюдженим явищем є встановлення залежності політичних змін від соціально-економічних та культурних процесів. При цьому взагалі залишається поза увагою їх суть та природа. Досить часто деякі вчені ставлять політичні зміни в залежність від соціально-економічного розвитку та культурних перетворень. Тут можна згадати таких дослідників як Р. Інглхарт та К. Вельцель. Вони вважають, що теорію модернізації доцільно спрямувати в бік збільшення уваги до культурних чинників[1]. Очевидно, політичні зміни мають комплексний характер і зумовлюються цілою низкою причин. Проте Р. Інглхарт та К. Вельцель залишають поза увагою сутнісний характер таких трансформацій, обмежуючись розкриттям змін у сфері людських цінностей. У результаті спостерігається парадоксальна методологічна ситуація. Розкриваючи політичну трансформацію тієї чи іншої країни, Р. Інглхарт та К. Вельцель жодним чином не дають розуміння сутності самого процесу та не окреслюють його рамки – має місце опис фактів без їх аналізу.

Відсутність єдиного підходу до визначення поняття «політична трансформація» також зумовлюється поліваріантністю векторів суспільного розвитку. На початковому етапі свого існування теорія модернізації розглядалася виключно як вестернізація – відсталі традиційні держави мали механічно перенести західні політичні та державні інститути для успішного розвитку. Тому на найбільш загальному рівні модернізація почала розумітися як перехід від традиційного до сучасного.

Протягом 70-80-х рр. XX ст. такі погляди не витримали перевірки конкретними політичними процесами в колишніх колоніях та залежних країнах. Тому замість вестернізації, політична модернізація почала сприйматися як розвиток (development). Таке переосмислення започаткував

[1] Инглхарт, Р., Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*. Москва: Новое издательство, 77.

Л. Пай[1]. У даному контексті також доцільно звернути увагу на підхід Е. Хаґопян, яка запропонувала розглядати політичну модернізацію як модифікацію (modification)[2].

Однак політична модернізація продовжувала розглядалася виключно в контексті європоцентричної парадигми. Сформувався наступний підхід – розвиток суспільств третього світу можливий і без механічного нав'язування цінностей західної цивілізації. Ключовим у даному випадку є термін «розвиток». По суті, від традиційних суспільств все одно вимагалося приведення політичних інститутів та процесів до західного зразку. Американський дослідник Д. Аптер, виокремлюючи так званий «інструментальний традиціоналізм», обґрунтовує можливість м'якого нав'язування європейських політичних практик конкретному суспільству через його традиції[3]. Тобто, місцевим політичним практикам відводилася суто інструментальна роль, без визнання за ними ресурсного потенціалу для процесу політичної трансформації.

І лише тоді, коли було поставлено під сумнів факт потреби конкретного постколоніального суспільства в розвитку західного ґатунку, можна говорити про початок ґрунтовного теоретичного осмислення політичної трансформації. Вчені почали приходити до висновку про те, що європейська модель політичної модернізації не є загальнообов'язковою та єдиноправильною. На підставі цього, як зазначає російська дослідниця С. Єрмаханова, у 80-х рр. XX ст. остаточно склалася концепція «модернізація в обхід модерніті», яка полягає у проведенні модернізації без нав'язування суспільству західних цінностей на базі власної традиційної (з європейської точки зору) культури[4]. З'явилося розуміння того, що кожне конкретне суспільство може напрацювати власне бачення політичного розвитку та оформити його у свою окрему ідею.

Саме з огляду на поліваріантність векторів суспільного розвитку доцільно розмежовувати політичну модернізацію та політичну трансформацію. Перша – це завжди про розвиток європейського ґатунку з усією категоричністю та безальтернативністю. Перехід від сприйняття її як вестернізації до трансформації – це лише зміна інструментарію та ставлення до самого процесу. Власне цей методологічний прийом переосмислення модернізації як трансформації і призводить до того, що вчені просто свідомо не вбачають принципової різниці між цими двома процесами. Логіка проста – на їхню думку теорія політичної модернізації наскільки розвинулася і врахувала попередні помилки, що фактично стала мегаконцептом, який включає в себе такі ідеї як контрмодернізація, ремодернізація і т. і. Тобто, по суті, теорія політичної модернізації містить абсолютно всі пояснення та обґрунтування тих чи інших політичних змін. Однак це не зовсім коректно.

За великим рахунком, теорія політичної модернізація – це просто збірна назва, за якою стоїть значна кількість несистематизованих поглядів, котрі є напрацюваннями багатьох вчених у контексті пояснення природи тих чи інших політичних процесів у конкретних суспільствах. У свою чергу, теорія політичної трансформації покликана зняти проблему множинності та невпорядкованості знань щодо політичних змін. Водночас, як вже зазначалося, дана концепція не заперечує політичну модернізацію як процес і явище. Доцільно виходити з того, що поняття «політична трансформація» є більш ширшим і за своїм обсягом може включати в себе й термін «політична модернізація».

Отже, на сьогоднішній день дослідження теорії політичної трансформації стикається з наступними методологічними проблемами:

– ототожнення процесів політичної модернізації та політичної трансформації;

– зловживання міждисциплінарним підходом, що призводить до нівелювання власне політичних факторів трансформаціїі зводить дослідження даного явища до опису й констатації фактів, а не продукування нового знання.

Враховуючи вище наведене, варто зважати на те, що досить часто вчені, використовуючи поняття «політична модернізація», фактично ведуть мову про «політичну трансформацію» й

[1] Pye, L. W. (1979). Political Modernization: Gaps between Theory and Reality. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 442,* 28-39.

[2] Hagopian, E. C. (1966). Conceptual Stability, the Monarchy, and Modernization in Morocco. *The Journal of Developing Areas, 1, 2,* 199.

[3] Apter, D. E (1960). The Role of Traditionalism in The Political Modernization of Ghana and Uganda. *World Politics, 13, 1,* 47.

[4] Ермаханова, С. А. (2005). Теория модернизации: история и современность. *Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых: сборник научных трудов.* Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, *2,* 4.

навпаки. Тому для вирішення окресленої проблеми важливо послуговуватися й напрацюваннями тих вчених, котрі сконцентрувалися саме на розгляді політичної модернізації.

Отже, перш за все, потрібно з'ясувати принципову різницю між цими двома поняттями. Вище було зазначено, що політична модернізація – це розвиток в контексті європоцентричної парадигми. У свою чергу політична трансформація не обов'язково означає прогрес. Цим поняттям доречніше позначати сам факт політичних змін, незалежно від їхнього характеру та оцінки суб'єктом спостереження.

Раніше вже зазначалося, що як і українські, так і зарубіжні вчені, зазвичай, не дають визначення поняттям «політична модернізація» та «політична трансформація». Як правило, вони сприймаються як очевидні і зрозумілі процеси, котрі не потребують свого пояснення. Однак вже було окреслено, що це призводить до методологічних складнощів у дослідженні політичних змін. Відповідно, доцільно навести декілька визначень вище наведених понять, співставити їх та запропонувати найбільш оптимальний підхід.

Зокрема, український дослідник В. Горбатенко зазначає: «У найбільш загальному термінологічному-поняттєвому плані модернізація трактується сучасною наукою як процес набуття менш розвиненими суспільствами низки рис, характерних для більш розвинених суспільств…»[1]. У такий спосіб вчений знімає проблему європоцентричності, оскільки на сьогоднішній день до розвинених суспільств належать не лише західні, а й деякі азійські, африканські, латиноамериканські та океанічні. Відповідно, такий підхід найбільше відповідає сучасним реаліям. Причому, в даному визначенні мова йде не про вестернізацію, а саме про модернізацію як оновлення.

К. Козлов виходить з позиції того, що політична модернізація – це процес, який обумовлений потребою органів влади, включаючи регіональні, практично втілювати в життя суспільства елементи раціоналізації влади й політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку[2]. Показовим тут є те, що вчений жодним чином не згадує поняття «розвиток». Його увага концентрується на питанні раціоналізації влади.

В. Холод вважає, що модернізація є переходом від традиційного до раціонального суспільства в результаті науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін і перетворення нормативно-ціннісної системи[3]. Не зважаючи на європоцентричний характер даного визначення, дослідник не просто знімає проблему протиставлення традиційного та модерного (оскільки раціональний не обов'язково має бути сучасним), а й аналізує чинники в результаті яких і відбувається модернізація.

М. Шаповаленко характеризує політичну модернізацію як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених[4]. Окрім розвитку, тут ключовою є згадка про демократію. Отже, політична модернізація сприймається М. Шаповаленком виключно як рух до даного політичного режиму. Його визначення є прикладом раніше описаних суперечностей у самій теорії політичної модернізації. Вже неодноразово згадана концепція контрмодернізації абсолютно йому не відповідає. Оскільки, як відомо, політичні зміни, котрі вона позначає, спрямовані проти встановлення демократії. Не менш важливим у підході М. Шаповаленка є визнання трансформації загальнішим процесом, ніж політична модернізація.

На думку І. Піляєва для політичної модернізації ключовою є проблема підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства й забезпечення прав та свобод особистості. Політична модернізація – це розбудова, рух до правової, демократичної держави[5]. Але те, про що говорить І. Піляєв, якраз і є політичною трансформацією. Як і ряд його колег, дослідник концентрує увагу на такому аспекті політичної трансформації як раціоналізація влади. Проте даний

[1] Горбатенко, В. П. (1999). *Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть.* Київ: Академія, 12.

[2] Козлов, К. І. (2010). Політична модернізація: імплементація принципів Good governance. *Теорія та практика державного управління, 4*, 130.

[3] Холод, В. (2006). Політична модернізація: згусток протиріч. *Політичний менеджмент, 5*, 33.

[4] Шемшученко, Ю. С., Горбатенко, В. П., Бабкін, В. Д. (ред.) (2004). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 365.

[5] Піляєв, І. С. (2011). *Політична трансформація у сучасному світі: погляд з України.* Київ: Персонал, 12.

процес розглядається ним виключно в контексті побудови демократичного суспільства. Політична практика багатьох країн світу демонструє, що не можна однозначно поставити знак рівності між процесом раціоналізації влади (підвищенням її ефективності, як зазначає сам І. Піляєв) та демократичним політичним режимом. Власне такий підхід і піддав сумніву доцільність наукового осмислення та використання теорії політичної модернізації. Як засвідчила політична практика значної кількості колишніх колоній, демократизація, яка розцінювалася як нав'язана, не раціоналізувала владу в цих країнах, а навпаки, призвела до вкрай негативних наслідків для їхніх політичних систем у цілому.

Дослідниця В. Бурдяк вважає, що політична модернізація – це формування, розвиток і поширення сучасних політичних інститутів, практик, а також становлення сучасної політичної структури. Під сучасними політичними інститутами і практиками вчена розуміє не зліпок з політичних інститутів країн розвиненої демократії, а ті з них, які найбільшою мірою здатні забезпечити адекватне реагування і пристосування політичної системи до умов, що змінюються, та до нових викликів[1]. Як і вище зазначені вчені, В. Бурдяк концентрує увагу на факті того, що політична модернізація проводиться з метою підвищення життєздатності політичної системи та/або окремих її складових. Це важливий момент, оскільки даний процес завжди ґрунтується на прагматичному розрахунку. Звідси й виводиться його штучність та керованість.

Відомий український вчений П. Шляхтун визначає політичну модернізацію як трансформацію політичної системи суспільства країн, що відстали у процесі історичного розвитку або тривалий час перебували під впливом недемократичного політичного режиму, за зразками передових сучасних держав[2]. Даний підхід до розуміння політичної модернізації є одним з найбільш чітких у вітчизняній політичній науці. Перш за все, він описує виключно те явище, яке позначають політичною модернізацією. По-друге, політична модернізація визнається різновидом політичної трансформації. По-третє, дослідник далі зазначає, що політична модернізація має неорганічний характер. Тобто, сам процес оновлення розуміється як усвідомлений та керований. У даному випадку вчений чітко окреслює сприйняття модернізації як оновлення, оскільки, протиставляючи традиційне і сучасне, він не говорить про механічне засвоєння політичної практики останнього.

Варто зауважити, що П. Шляхтун є одним з небагатьох дослідників, які розмежовують політичну модернізацію та політичну трансформацію. Останню він визначає як перетворення політичної системи суспільства та її окремих складових у результаті цілеспрямованого безпосереднього або опосередкованого впливу. Від політичної модернізації даний процес відрізняється тим, що він не обов'язково є осучасненням, переходом від минулого до сучасного, а припускає й можливість повернення до того, що було раніше[3]. Тобто, якщо політична модернізація завжди стосується політичних змін зі знаком «+» (у класичному розумінні, без нашарувань значно пізніших концепцій), то під політичною трансформацією розуміється сам факт змін. Вчений прямо зазначає, що термін «політична трансформація» є узагальнюючою назвою для таких процесів як «політична модернізація», «політична реформа», «революція», «демократичний транзит» тощо[4]. Тим самим знімається проблема суперечності окремих концептів у рамках теорії політичної модернізації. В основі теорії політичної трансформації не закладаються оціночні судженнями на кшталт «відсталий-розвинений». Її завданням, перш за все, має бути пояснення конкретних політичних змін і характеру їхньої спрямованості, а не нав'язування чи оцінювання, як це пропонує теорія політичної модернізації.

М. Михальченко визначає політичну трансформацію як історичний процес змін, що постає як єдність декількох складових: трансформація політичної системи суспільства, трансформація «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація тощо), трансформація політичної культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин тощо[5]. Не зважаючи на те, що вчений виводить визначення поняття «політична трансформація» зі слова «трансформація», тобто, не дає

[1] Бурдяк, В. І. (2004). *Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства*. Чернівці: Рута, 424.
[2] Шляхтун, П. П. (2015). *Політологічний термінологічний словник.* Київ: Київський університет, 278.
[3] Там само, 508.
[4] Там само.
[5] Шемшученко, Ю. С., Горбатенко, В. П., Бабкін, В. Д. (ред.) (2004). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Генеза, 667.

сутнісного розуміння даного процесу, він звертає увагу на комплексний та всеохопний характер даного процесу.

І. Піляєв розуміє політичну трансформацію як докорінне перетворення політичних інститутів і структур (політичної системи), політичної свідомості і політичних дій різних верств, еліти, особи, політичної культури суспільства[1]. У даному визначенні важливим є акцент саме на трансформації як перетворенні. Враховуючи, що модернізація – це, перш за все, оновлення, таке чітке розмежування дозволяє методологічно розводити ці два поняття. І. Піляєв, як і П. Шляхтун, належить до тієї категорії дослідників, котрі свідомо розрізняють обидва поняття. Щоправда, перший все ж не надає чіткого розмежування, намагаючись узгодити обидва підходи.

Українська дослідниця М. Чабанна вважає, що поняття політичної трансформації є ширшим від поняття політичної модернізації. На її думку перший процес відрізняється від другого тим, що прямо не вказує на вихідну точку та мету перетворень, що дозволяє враховувати національні особливості конкретної країни[2]. Мова не йде про те, що політична трансформація має стихійний характер і відбувається на осліп. Вчена наголошує на наявності спроб демократичних перетворень. Однак, на відміну від процесу політичної модернізації, встановлення демократичного політичного режиму не обов'язково є ціллю процесу політичної трансформації.

Варто зауважити, що це не повний перелік визначень понять «політична модернізація» та «політична трансформація». Однак при цьому досить показово, що представники західної політичної науки фактично жодним чином не окреслюють їх. Для переважної більшості з них ці поняття є такими, що не потребують додаткових пояснень, обґрунтувань та уточнень. Проте, якщо співставити їхні погляди, можна зрозуміти про наявність різниці в підходах щодо масштабу даних процесів.

Наприклад, дослідники К. Декорс та С. Спірс не дають визначення поняття «політична трансформація», але використовують його у множині[3]. Це пов'язано з тим, що вони розглядають даний процес не тільки і не стільки на рівні політичної системи, скільки на інституційному рівні. Тому кожну політичну зміну (на прикладі колишніх монархічних країн на території сучасної Гани) вони розглядають як окрему політичну трансформацію.

Схожий підхід у польського вченого Ю. Фішера, який на прикладі державних та політичних інститутів ряду колишніх соціалістичних країни Європи (Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщини, Чехії, Словаччини) розглядає процес політичної трансформації. Однак, як і попередні вчені, він не дає визначення цьому поняттю. Більше того, польський політолог окремо говорить про «трансформацію», «демократизацію» та «європеїзацію»[4].

Отже, як і теорія політичної модернізації, так і теорія політичної трансформації є відносно новими. Особливо друга, наукові розробки якої ще досі тривають, оскільки не припиняються дискусії щодо її співвідношення з першою. Як можна зрозуміти, подібно до ситуації з політичною модернізацією, не існує єдиного підходу до розуміння політичної трансформації. Але показово, що вона не піддається нищівній критиці, як це має місце у випадку з політичною модернізацією.

Дійсно, теорія політичної трансформації, в силу своєї претензійності, не може оминути чи залишитися осторонь тих складнощів, які виникали у вчених при розробці теорії політичної модернізації. До того ж, дається взнаки накопичення чималого емпіричного матеріалу, зумовленого поліваріантністю векторів суспільного розвитку. У свою чергу це ускладнює пошук та вироблення адекватних критеріїв дослідження та оцінювання результатів конкретної політичної трансформації. Не говорячи про створення класифікації її напрямів та окреслення елементів даного процесу. Раніше було з'ясовано, що саме претензійний характер теорії модернізації на абсолютну істинність став однією з причин провалу її реалізації на практиці.

---

[1] Піляєв, І. С. (2011). *Політична трансформація у сучасному світі: погляд з України.* Київ: Персонал, 10.

[2] Чабанна, М. В. (2012). Підходи до інтерпретації сутності суспільно-політичних трансформацій у перехідних країнах. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 4 (60)*, 58.

[3] Decorse, C. R., Spiers, S. A (2009). Tale of Two Polities: Socio-Political Transformation on the Gold Coast in the Atlantic World. *Australasian Historical Archaeology, 27,* 33.

[4] Fiszer, J. M. (2016). From Political Transformation to Europeanization and Democracy in the New European Union Member States: An Attempt to Review Results. *Polish Sociological Review, 195*, 375.

Також одразу варто зауважити, що як і теорія політичної модернізації, теорія політичної трансформації не є універсальною панацеєю і відповіддю на всі питання. Вона, як і будь-який інший концепт, має свої об'єктивні обмеження. Тому критикувати її за нездатність відповісти на деякі проблеми, що виникають у ході перетворення політичних систем (або їх окремих елементів),не є доцільним, оскільки вони можуть мати, як це і трапляється в існуючій практиці, неполітичний характер.

Суттєвою перевагою теорії політичної трансформації над теорією політичної модернізації, як вже зазначалося, є відмова від надання оцінки тій чи іншій політичній зміні. Перша розглядає конкретну політичну практику як наявний факт, виходячи з його унікальності та специфічності. І лише в ході аналізу надається оцінка досліджуваному процесу. Але, знову ж таки, не з етичної позиції, як це має місце в рамках теорії політичної модернізації (перш за все, в дихотомії «демократія-диктатура»).Хоча, один із її основоположників, американський вчений Р. Уорд вважає, що теорія політичної модернізації є етично і філософськи нейтральною. Незалежно від типу політичного режиму (і форми державного правління) досліджувана система вважається певною мірою модерною[1]. З цим твердженням не можна погодитися, оскільки, як вже зазначалося, теорія політичної модернізації виходить з апріорності демократичного розвитку. Тобто, якщо цього немає, то і немає політичної модернізації. Відповідно, політичні зміни розцінюються як неправильні та хибні.

Таким чином, розглянувши проблему розрізнення понять «політична модернізація» та «політична трансформація», можна зробити наступні висновки. На сьогоднішній день не існує єдиного загальноприйнятого підходу до розуміння політичної трансформації. Зумовлюється це наступними методологічними проблемами:

- досить значна частина як західних, так і вітчизняних науковців ототожнюють поняття «політична модернізація» та «політична трансформація»;
- зловживання міждисциплінарним підходом призводить до нівелювання власне політичних факторів трансформації і зводить дослідження даного явища до опису й констатації фактів, а не продукування нового знання.

Поняття «політична модернізація» і «політична трансформація» ототожнюють у зв'язку з прагненням перетворити першу на універсальну теорію, котра зможе обґрунтувати і пояснити будь-які політичні зміни. Але як показала практика, ні у класичній, ні в нинішній її конфігурації це неможливо. Увібравши в себе багато концептів, теорія політичної модернізації стала громіздкою, розмитою, а її окремі елементи досить часто суперечать один одному. У погоні за пошуком нових методологічних принципів у політичній науці, вчені фактично пропустили той момент, коли теорія політичної модернізації в її нинішньому вигляді стала просто непридатною для ефективного використання. Тому поняття «політична модернізація» поступово витісняється поняттям «політична трансформація», що й отримує свій вияв у наукових напрацюваннях та публічних дискусіях щодо політичних перетворень в Україні.

Referencees:

1. Apter, D. E (1960). The Role of Traditionalism in The Political Modernization of Ghana and Uganda. *World Politics, 13, 1,* 45-68. [in English].
2. Burdyak, V. (2004) *Respublika Bolhariya na zlami epokh: politychna transformatsiya suspilstva* [The Republic of Bulgaria at the turn of the ages: the political transformation of society]. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
3. Chabanna, M. (2012) Pidkhody do interpretatsii sutnosti suspilno-politychnykh transformacii w perekhidnykh krainakh [Approaches to the interpretation of the essence of socio-political transformations in transition countries]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny* [Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies], *4 (60),* 49-64. [in Ukrainian].
4. Decorse, C. R., Spiers, S. A. (2009). Tale of Two Polities: Socio-Political Transformation on the Gold Coast in the Atlantic World. *Australasian Historical Archaeology, 27,* 29-42. [in English].
5. Fiszer, J. M. (2016). From Political Transformation to Europeanization and Democracy in the New European Union Member States: An Attempt to Review Results. *Polish Sociological Review, 195,* 373-388. [in English].
6. Hagopian, E. C. (1966). Conceptual Stability, the Monarchy, and Modernization in Morocco. *The Journal of Developing Areas, 1, 2,* 199-214. [in English].
7. Holovko V. (2004) Krytyka teoriyi modernizatsiyi v zakhidniy humanitarniy dumtsi [Critique of the theory of modernization in Western humanitarian thought]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya poshuky:*

[1] Ward, R. E. (1963). Political Modernization and Political Culture in Japan. *World Politics, 15, 4,* 571.

Mizhvid. zbirnyk naukovykh prats [Problems of Ukrainian history: facts, judgments search: Interdepartmental collection of scientific works], *11*, 129-134. [in Ukrainian].
8. Horbatenko V. (1999) *Stratehiya modernizatsiyi suspilstva: Ukrayina i svit na zlami tysyacholit* [Strategy of modernization of society: Ukraine and the world at the turn of the millennium]. Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].
9. Inglehart, R., Welzel, C (2011). *Modernizatsiia, kulturnye izmenieniia i demokratiia: Posledovatelnost chelovecheskogo razvitiia* [Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence]. Moscow. Novoe Vremia. [in Russian].
10. Kholod, V. (2006). Politychna modernizatsiia: zhustok protyrich [Political Modernization: cluster of contradictions]. *Politychyi menedgement* [Political Management], *5*, 33-43. [in Ukrainian].
11. Kozlov, K. (2010). Politychna modernizatsiya: implementatsiya pryntsypiv Good governance [Political modernization: implementation of the principles of Good governance]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya* [Theory and practice of public administration], *4*, 135-140. [in Ukrainian].
12. Pilyayev, I. (2011). *Politychna transformatsiya u suchasnomu sviti: pohlyad z Ukrayiny* [Political transformation in the modern world: a view from Ukraine: study guide for university students]. Kyiv: Personal. [in Ukrainian].
13. Shemshuchenko, Yu. S., Gorbatenko, V. P., Babkin, V. D. (ed.) (2004). *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk* [Political Science Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
14. Pye, L. W. (1979). Political Modernization: Gaps between Theory and Reality. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *442*, 28-39. [in English].
15. Shliakhtun, P. P. (2015). *Politolohichnyi terminolohichnyi slovnyk* [Political science dictionary of terms]. Kyiv: Kyivskii universytet. [in Ukrainian].
16. Ward, R. E. (1963). Political Modernization and Political Culture in Japan. *World Politics*, *15, 4*, 569-596. [in English]
17. Yermakhanova, S. A. (2005). Teoriia modernizatsii: istoriia i sovremennost [The theory of modernization and modernity]. *Aktualnye problemy socialno-ekonomicheskogo razvitiia: vzgliad molodych uchionych (Novosibirsk, 2005)* [Actual problems of the socio-economic development: view of the young scientists]. Novosibirsk: IEOPP SO RAN, *2*, 233-247. [in Russian].

MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.15

Nataliia Natalina, PhD in Political Science
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2951-6425
Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine

DIGITAL COMMUNICATION TRANSFORMATION AS A FACTOR OF DELEGITIMIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS

Наталія Наталіна, к. політ. н.
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИФРОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ЧИННИК ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

The author examines the transformation of digital network communication as one of the factors declining trust in political institutions in the context of the global Covid-19 pandemic. The theoretical basis of the study is based on the theory of communicative action of J.Habermas, theoretical models of deliberative democracy by J.Besset, and agonistic pluralism by Ch.Muff, as well as the theory of network society by M.Castells. The author suggests that restrictions on freedom of digital communication caused by the usage of artificial intelligence, censorship of social networks by digital technology giants and transfer of users' communication to closed channels (messengers) reduce the potential of discussion and consensus as a prerequisite for representative democracy. The article analyzes the impact of artificial intelligence on freedom of communication, provides cases of users' exclusion from communication networks and manipulation through the so-called "bot farms". Peculiarities of communication in new technological platforms (messengers) are determined. The author concludes that the transformation of networked digital communication transfers users to a digital "value-semantic capsule", which significantly limits the pluralism of opinions and reduces the potential for finding consensus (according to J.Habermas) or points of contact (according to Ch.Muff) as a prerequisite for legitimizing political institutions. The phenomenon of digital anomie, which leads to the intensification of digital protest movements around the world and contributes to the further weakening of institutional actors, is proposed for consideration. Against the background of such protests, national governments are implementing measures to control the digital environment. However, under current conditions of digital network communication development, such control can`t be completed for any subjects. In its turn, it calls to question related to their subjectivity in politics. Political institutions should find new mechanisms of legitimation, taking into account the above trends in the transformation of the communication field. The study of such mechanisms and the development of recommendations for national governments to restore citizens' trust in democratic governance using the opportunities and challenges of digital network communication are the subject of further research by the author.
Keywords: political institutions, digital network communication, social networks, artificial intelligence, digital anomie, legitimacy, representative democracy.

На тлі пандемії Covid-19 людство зустрічається із низкою глобальних викликів не тільки щодо сфери охорони здоров'я, але й відносно інституційної спроможності національних держав та ключових політичних акторів до вирішення існуючих проблем та формування моделі нового світопорядку. Все більше песимістичних оцінок лунає щодо перспектив представницької демократії

як глобальної моделі політичного управління. Як відзначив генеральний секретар ООН А.Гутерреш під час виступу у лютому 2021 р., з початку 1990-х рр. явка виборців в усьому світі знизилася в середньому на 10%. За його словами, довіра до інститутів та лідерів зменшується: «Зростаючий розрив у довірі між людьми, установами та лідерами загрожує усім нам»[1].

Тези А.Гутерреша підтверджуються і результатами емпіричних досліджень[2], що фіксують значне зниження довіри до інститутів та лідерів в усьому світі на фоні пандемії Covid-19, карантинних заходів, протестів проти системного расизму та політичної нестабільності.

Інституційна слабкість на фоні «коронакризи» призвела до того, що американська неурядова організація Freedom House у своєму звіті Nations in Transit-2021 називає «*антидемократичний поворот*»[3]. Дослідники констатують, нездатність існуючих інституцій вирішити нагальні суспільні занепокоєння. За їх висновками, невдале управління пандемією з боку основних демократій забезпечило додаткові аргументи для опонентів демократичного управління.

Метою цієї статті є дослідження комунікаційних чинників зниження довіри до інститутів та лідерів задля пошуку шляхів до нової моделі легітимізації політичних інститутів та демократичного урядування. Авторська гіпотеза полягає в тому, що обмеження свободи цифрової комунікації через використання штучного інтелекту, цензура у соціальних мережах з боку цифрових технологічних гігантів та перенесення користувачами своєї комунікації у більш закриті канали (месенджери) знижують потенціал до обговорення та пошуку консенсусу як передумови деліберативної демократії. Виникає явище цифрової аномії, що призводить до інтенсифікації в усьому світі спонтанних протестних рухів і, як наслідок, подальшому ослабленню інституційних акторів.

Теоретичним базисом дослідження є теорія комунікативної дії Ю.Габермаса, теоретичні моделі деліберативної демократії Дж.Бессета та агоністичного плюралізму Ш.Муфф, а також теорія мережевого суспільства М.Кастельса.

Ключові мислителі ліберально-демократичної традиції, від Ж.-Ж.Руссо та Е.Берка до А.Токвіля і Дж.С.Мілля, поділяли переконання, що довготривала легітимність та стабільність представницького уряду буде залежати від здатності активних та інформованих громадян підтримувати відкрите, раціональне обговорення найважливіших питань свого часу. Ці очікування були покладені в основу не тільки теоретичного обґрунтування легітимності представницьких органів влади, але й популярних ідеалів демократії.

Згідно із Ю.Габермасом, держава стабілізує реалізацію свого домінування через процес легітимації під час *комунікативної дії*. Така легітимація у значній мірі спирається на згоду, що виявляється в процесі конструювання спільного (такого, що поділяється усіма) смислу. Ю.Габермас пропонує *публічний діалог або дискурс*, а не індивідуальну рефлексію в якості формування раціональної громадської думки. Таким чином, інституційна стабільність базується на здатності чітко артикулювати різні інтереси та цінності в демократичному процесі через комунікаційні мережі[4].

Ідеї Ю.Габермаса покладені в основу запропонованої Дж.Бессетом[5] ідеї деліберативної (дорадчої) демократії – моделі, за якої прийняття політичних рішень, формулювання політичного порядку денного та розгляд конфліктних питань формується в межах раціонального та аргументованого публічного дискурсу, спрямованого на досягнення *консенсусу*.

Бельгійський політичний філософ Ш.Муфф у своїй теорії агоністичного плюралізму вважає досягнення консенсусу неможливим і пропонує замість нього необхідність визнати розбіжності та обговорювати їх можливі межі. На противагу антагонізму (коли сторони є один одному ворогами та погляди яких не мають нічого спільного) Ш.Муфф пропонує поняття «агонізму». Це такі стосунки «ми-вони», за яких сторони конфлікту згодні в тому, що оптимального вирішення не існує. В той же

[1] Guterres, A. (2020). Tackling Inequality: A New Social Contract for a New Era. *The United Nations* <https://www.un.org/en/coronavirus/tackling-inequality-new-social-contract-new-era> (2021, серпень, 25).
[2] Edelman.com (2021). *Edelman Trust Barometer* <https://www.edelman.com/trust/2021-trust-barometer> (2021, серпень, 25).
[3] Freedom House (2021). *Nations in Transit 2021: The Antidemocratic Turn* <https://freedomhouse.org/ru/node/4290>
[4] Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity Press.
[5] Bessette J. (1980). *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*. *How Democratic is the Constitution?* Washington: AEI Press.

час кожна зі сторін визнає легітимність опонента. Згідно концепції Ш.Муфф, задача демократії полягає в тому, щоб трансформувати антагонізм в агонізм[1].

Автор теорії мережевого суспільства М.Кастельс вважає, що аналіз функціонування інститутів вимагає розуміння специфічності форм та процесів комунікації, яка у мережевому суспільстві означає як мультимодальні мас-медіа, так і інтерактивні, горизонтальні мережі комунікації, що виникають навколо інтернету («масова самокомунікація»). На його думку такі соціальні мережі значно збільшують автономію суб'єктів комунікації по відношенню до медіа-корпорацій, оскільки саме користувачі стають як відправниками, так і отримувачами повідомлень. Чим більше автономії буде надано користувачам завдяки технологіям комунікації, тим більше шансів на виникнення нових цінностей та нових інтересів[2].

Із розвитком цифрових медіа та соціальних мереж саме у їх простір було перенесене обговорення широкого кола соціальних і політичних конфліктів. Для того, щоб визначити потенціал для пошуку консенсусу і, відповідно, легітимації політичних інститутів, необхідно розглянути трансформацію форм та характер комунікаційних процесів в сучасних умовах.

Штучний інтелект та обмеження свободи комунікації

Згідно щорічного звіту Global Digital 2021[3], за останнє десятиріччя кількість користувачів соціальних медіа зросла втричі, а за 2020 р. – рік пандемії – на 13%. Разом з тим, попри зростання аудиторії соціальних мереж зменшується свобода комунікації або «автономія» користувача, про яку писав М.Кастельс. Одним з чинників обмеження такої свободи є використання штучного інтелекту та алгоритмізація соціальних мереж. Розглянемо більш детально умови, що призвели до таких обмежень.

Якщо президентська кампанія Б.Обами в 2008 р. у США стала поворотним пунктом в історії політичних технологій та дала старт свободі використання інтернету в політичних кампаніях в усьому світі, то президентська кампанія Д.Трампа у 2016 р. призвела до значного звуження такої свободи. Не останню роль в цьому відіграв скандал навколо британської компанії Cambridge Analytics (CA). Як з'ясувалося вже після виборів, CA займалася збором даних про користувачів соціальних мереж, складала їх психологічні портрети та розробляла таргетовану політичну рекламу, персоналізовану під окремих користувачів. Спеціалісти CA таким чином працювали на виборах 2016 р. у США та ще у більше 200 виборчих кампаніях у цій та інших країнах, в т.ч. під час голосування стосовно Brexit у Великобританії[4].

І хоча представник CA пізніше заявив, що отримані компанією у 2015 р. дані не аналізуватися для виборчої кампанії Д.Трампа, цей та низка інших скандалів призвели до зміни політики ключових соціальних мереж щодо політичної реклами та значно обмежили її можливості. Починаючи з 2016 р. адміністрація Facebook (найбільша у світі соціальна мережа, 2.7 млрд. користувачів на 2020 р.[5]) неодноразово змінювала свої алгоритми, наголошуючи на тому, що хоче звільнити мережу від маніпуляцій. У 2018 р. засновник Facebook М.Цукерберг заявив, що «команда соцмережі буде концентруватися не на допомозі конкретним користувачам у знаходженні важливого контенту, а на сприянні підтримці важливих соціальних контактів»[6].

Як результат, алгоритм стрічки у Facebook наче створює навколо користувача «інформаційну капсулу»: ми бачимо тільки ту інформацію та ті акаунти, з якими найбільше взаємодіємо та яким демонструємо своє уподобання. Штучний інтелект для аналізу інтересів користувачів через практики їх взаємодії з контентом та відображення персоналізованої стрічки також використовують інші соціальні мережі, як от Youtube, Tik Tok, пошукова система Google.

У багатьох азіатських країнах низка мобільних додатків, заснованих на штучному інтелекті також відіграють важливу роль у споживанні новин. Вони діють за принципом алгоритмічного підбору новин для користувача за визначеним ним самим інтересами.

---

[1] Mouffe, Ch. (2006). *On the Political*. London-New York: Routledge, 8-21, 29-34.

[2] Кастельс, М. (2020). *Власть коммуникации*. Мщсква: ИД Высшей школы экономики, 20-21.

[3] Wearesocial.com (2021). *Digital 2021: The latest insights into the 'state of digital'* <https://wearesocial.com/blog/2021/01/digital-2021-the-latest-insights-into-the-state-of-digital> (2021, серпень, 25).

[4] The Insider (2016). *Расследование Das Magazin: как Big Data и пара ученых обеспечили победу Трампу и Brexit* <https://theins.ru/politika/38490> (2021, серпень, 25).

[5] Wearesocial.com (2021). *Digital 2021: The latest insights into the 'state of digital'* <https://wearesocial.com/blog/2021/01/digital-2021-the-latest-insights-into-the-state-of-digital> (2021, серпень, 25).

[6] Facebook.com (2018) *Mark Zuckerberg`s post* <https://www.facebook.com/zuck/posts/10104413015393571> (2021, серпень, 25).

Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ у спеціальній доповіді (липень 2020 р.)[1] констатує, що технології машинного навчання, такі як штучний інтелект, стають основними інструментами для формування і оцінки інформації в інтернеті. Модерація контенту часто є автоматизованою процедурою, в якій алгоритми вирішують, який контент видалити або кому його поширити. В ОБСЄ застерігають: використання штучного інтелекту, рухоме комерційними, політичними або державними інтересами, може поставити під серйозну загрозу права людини, зокрема свободу вираження поглядів та плюралізм медіа.

Виключення користувачів з мереж комунікації та маніпуляція через «ботоферми»

Окрім штучного інтелекту, Facebook та інші глобальні технологічні гіганти (Youtube, Twitter) фактично взяти на себе роль «світового жандарма» у комунікаційній сфері, виключаючи з мережі як окремих користувачів, так і цілі країни. Наприклад, у лютому 2021 р. Facebook заблокував на декілька днів весь національний та міжнародний новинний контент для користувачів в Австралії[2], а у січні 2021 р. слідом за Twitter видалив акаунт діючого на той момент президента США Д.Трампа. Після цього його прихильники перейшли у лояльну до себе соціальну мережу Parler. На короткий час вона стала лідером за кількістю завантажень на мобільні пристрої у США. Однак вже буквально за кілька місяців технологічний гігант Amazon припинив надавати Parler послуги хостингу, а Google та Apple вилучили його зі своїх магазинів додатків.

Окрім цифрових технологічних гігантів, впливати на громадську думку у соціальних мережах прагнуть і окремі актори, в тому числі політичні. Розповсюдженим явищем стало створення так званих «ботоферм» – компаній, що масово створюють штучних користувачів соцмереж та за їх допомогою намагаються впровадити свої меседжі у дискусії та обговорення. Наприклад, у липні 2020 р. модератори Facebook заблокували велику українську мережу акаунтів, якою керувало рекламне агенство Postmen, задіяне у виборчій кампанії президента П.Порошенко (у 2014-2019 рр). «Ботоферма» зібрала в Facebook та Instagram аудиторію з 766 000 акаунтів та витратила на рекламу $1,93 млн[3]. Періодично адміністрація мережі звітує щодо видалення аналогічних бот-акаунтів, що використовуються політиками та групами інтересів в усьому світі.

Таким чином, користувачі горизонтальних мереж самокомунікації не мають безумовної свободи вибору щодо того, яку інформацію вони споживають. Їх інформаційне поле та світоглядні позиції формуються під впливом штучного інтелекту, цензури з боку цифрових технологічних компаній та маніпуляцій з боку окремих акторів.

Перехід до комунікації у закритих каналах та зниження потенціалу до пошуку консенсусу

На тлі цензури з боку цифрових технологічних гігантів та домінування у соціальних мережах «мови ворожнечі» [4] користувачі шукають нове, більщ приватне та гомогенне мережеве середовище для комунікації. У відповідь на цей запит набувають популярності нові технологічні платформи – *месенджери*. Станом на січень 2021 р. у месенджера Whatsapp налічувалося 2 млрд. користувачів (належить Facebook), у Facebook Messenger – 1,3 млрд., Telegram – 500 млн.

Месенджери надають можливість для спілкування у закритих групах, доступ до яких регулюється адміністратором або добровільною підпискою користувача. У месенджерах виникають свої лідери думок, свої медіа, які за кількістю підписників та рівнем впливу починають випереджати як традиційні медіа, так і лідерів думки у Facebook. Кількість підписників політичних каналів у Telegram зросла на 14% у порівнянні із 2019 роком. Це можна пов’язати з тим, що після зміни алгоритмів Facebook та постійного блокування акаунтів, Telegram стає все більш популярним серед політиків та журналістів.

---

[1] Organization for Security and Co-operation in Europe (2020). *Strategy Paper to Put a Spotlight on Artificial Intelligence and Freedom of Expression* <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/456319> (2021, серпень, 25).

[2] Думанська, М. (2021). Facebook заблокував сторінки новинних видань в Австралії. *DW.com* <https://www.dw.com/uk/facebook-zablokuvav-storinky-novynnykh-vydan-v-avstralii/a-56606911> (2021, серпень, 25).

[3] About.facebook.com (2020). *Removing Coordinated Inauthentic Behavior* <https://about.fb.com/news/2020/07/removing-political-coordinated-inauthentic-behavior/> (2021, серпень, 25).

[4] Council of Europe (1997). *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech"* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680505d5b> (2021, серпень, 25).

На відміну від інших платформ, користувачі месенджерів бачать тільки ті джерела інформації, які обирають самі. І, як правило, кількість таких джерел обмежена. Так, згідно із результатами опитування Telegram-користувачів у Росії, Білорусі та Україні у травні 2021 р.[1], третина користувачів месенджеру читає до 5 каналів, ще третина – до 10 (всього у досліджуваних країнах більше 300 тисяч каналів). Таким чином, фокус користувача у цьому сервісі спрямований на інформацію тільки з обраних джерел. Як правило, це ті спільноти, автори чи медіа, які співпадають за інтересами та світоглядом із користувачем. Дослідники-психологи довели, що людина воліє сприймати інформацію саме з тих джерел, які підтверджують вже сформовані уявлення[2].

Учасники комунікації опиняються ніби у «*цифровій ціннісно-смисловій капсулі*» – це така інформаційна структура, в закритому просторі якої ідеї, символи, переконання не змінюються, не підлягають критичному осмисленню, а, навпаки, закріплюються і навіть посилюються за рахунок багаторазового повторення, обговорення, схвалення з боку однодумців[3]. За таких умов потенцыал до «агонізму» за Ш.Муфф або консенсусу (за Ю.Габермасом) значно знижується.

Аналогічна «інформаційна капсула» створюється і для політичних інститутів, які мають агрегувати суспільні запити та перетворювати їх на прийняті політичні рішення. Як результат, до політичної системи може потрапляти дуже вузький сегмент суспільного інтересу від окремих груп, а інші залишаються проігнорованими.

Цифрова аномія та інтенсифікація протестних рухів

У ситуації виключення низки соціальних груп з комунікаційних процесів, переходу за комунікації у закритих групах та слабкості перспектив суспільного консенсусу можуть виникати процеси *«цифрової аномії».* Відповідно до концепції соціальної аномії Е.Дюркгейма[4], яку він визначив як атрибут перехідного стану від індустріального до постіндустріального суспільства, це явище виникає, коли були зруйновані традиційні ієрархічні цінності і людина втратила «своє місце» в ієрархії соціальних позицій та цінностей. За Е.Дюркгеймом, необхідна умова виникнення аномії в суспільстві – розбіжність між потребами та інтересами частини його членів з одного боку і можливостями їх задоволення з боку існуючих інститутів з іншого.

Процеси цифрової аномії призводять до інтенсифікації протестного руху. Протягом 2020-2021 рр. безліч різноспрямованих протестних рухів охопили не тільки в Європу, а й увесь світ: від акцій проти расизму до антикарантинних протестів.

Як підкреслює М.Кастельс[5], зазвичай такі протестні рухи зароджуються у цифрових мережах, але починають розрізнятися як рухи тільки тоді, коли виходять на вулиці своїх міст. Ці рухи у більшій мірі виникають спонтанно, хоча й мають соціальні та політичні передумови. Тригером для виходу такого протесту з онлайн-середовища на вулиці стає раптово виникаюче обурення (в т.ч. і маніпулятивно сконструйоване). Заклик до дії лунає з простору цифрових комунікацій з метою миттєво створити спільноту людей для виразу протесту у фізичному просторі.

Щоб стати тригером протесту, такий заклик має бути емоційним. І в цьому велику роль відіграють відеообрази, що передаються через Youtube, а згодом – Tik Tok. Як підкреслює М.Кастельс, сцени силового придушення учасників таких акцій мають особливо потужний вплив на посилення протестних настроїв. Так, тригером активізації протестів в Україні в 2013 р. став силовий розгін та побиття «студентів», який транслювався на нелояльних тодішній владі телеканалах та через інтернет.

Емоційним тригером для протестів, відомих під назвою Black Lives Matter у США у травні 2020 р. стали відеокадри жорстокого поводження білого поліцейського із затриманим афроамериканцем Джорджем Флойдом, який згодом помер. І хоча це й рух проти расизму існував ще з 2013 р., саме після вірального розповсюдження через соціальні мережі цього відео, США та західні країни охопили масові протести проти расизму, в яких, за різними оцінками, прийняли

[1] TGStat (2021). *Исследование аудитории Telegram 2021* <https://tgstat.ru/research-2021>(2021, серпень, 25).
[2] Fazio, L. K., Brashier, N. M., Payne, B. K., Marsh, E. J. (2015). Knowledge Does Not Protect Against Illusory Truth. *Journal of Experimental Psyhology: General, 144, 5*, 993-1002.
[3] Воловоденков, С. В. (2019). Влияние технологий интернет-коммуникаций на современные общественно-политические процессы: сценарии, вызовы и акторы. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, 5*, 341-365.
[4] Дюркгейм, Э. (1990). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука, 575.
[5] Кастельс, М. (2020). *Власть коммуникации*. Москва: ИД Высшей школы экономики, 27.

участь від 15 до 26 млн. чоловік. Імовірно, такий тригер призвів до протестів саме тому що «дозрів» контекст: передвиборча кампанія у США, соціальні наслідки пандемії тощо.

Якщо протестні рухи 2010-2013 рр. координувалися через Facebook (наприклад, «арабська весна» на Близькому Сході чи «євромайдан» в Україні), то основними комунікаційними майданчиками для протестів 2020-2021 рр. стали Tik Tok та месенджери. Наприклад, месенджер Telegram використовувався для координації протестів у Гонконгу проти прийняття закону про екстрадицію в 2019-2020 рр., прихильників Д.Трампа та правих груп у США у 2020 р., протестах О.Навального у Росії у 2019-2020 рр. Справжнім феноменом став Telegram-канал НЕХТА («ніхто») у протестах 2020 р. у Білорусі. Він за місяць отримав більше 2 млн. підписників і став найкрупнішим каналом російськомовного сегменту. І хоча за каналом стояли конкретні персоналії, сама назва каналу – «ніхто» – вказує на безособистісність та анонімність такої комунікації, що «підігріває» протестний рух.

Як правило, драйвером протестних рухів стають ті цифрові платформи, що не контролюються владою або на яких її присутність мінімальна. На середину 2021 р. це соціальна мережа вертикальних відео Tik Tok, що вийшла на міжнародний ринок тільки у 2018 році і отримала вже більше 1 млрд. користувачів. Наприклад, через цю мережу координувалися протести на підтримку опозиціонера О.Навального у Росії в січні 2021 р.. Тільки три найбільш популярні хештеги, пов'язані з акціями протесту, отримали більше 200 млн. переглядів. Журналісти та політичні оглядачі назвали цей кейс «бунтом Tik Tok»[1]. Ця мережа також стала драйвером протестів у Південно-Східній Азії, включаючи Індонезію, Таїланд та М'янму. В Перу антикорупційні протести були сконцентровані в Tik Tok та Instagram навколо хештега #semetieronconlageneracionequivocada («вони зіпсували не те покоління»). Як відзначають експерти Reuters Institute, в усіх цих випадках влада, здається, була приголомшена платформою, яку вона не розуміє – з її специфічним почуттям гумору, мовою музичних мемів, смайликів та хештегів[2].

Чому такі протестні рухи стали настільки популярними за останнє десятиріччя? М.Кастельс апелює до «*ефекту наслідування*»: перегляд в онлайн інформації щодо протестів в інших країнах та іншими соціальними групами, навіть в найвіддаленіших регіонах та в інших культурах, надихає на мобілізацію, оскільки породжує надію на можливість змін[3].

Як впливають такі протестні рухи на політичні інститути? Як правило, учасники таких протестів рідко мають чітку програму, за виключенням, коли вони фокусуються на зміні влади. Наприклад, як під час протестів у Білорусі в серпні 2020 р. після оголошення результатів президентських виборів. Зазвичай такі протестні рухи висувають відразу багато вимог і, частіше за все, це багатоманітні вимоги громадян, які бажають самостійно визначати умови свого життя. Наприклад, початковим приводом протестного руху «жовтих жилетів» у Франції, який переріс у вуличні акції наприкінці 2018 р., став намір уряду підвищити податок на вуглецеве паливо. Згодом вимоги учасників протестів до широкого спектру соціальних та економічних вимог.

Саме тому що вимог так багато, а мотивів та тригерів до протесту багато, і вони носять переважно емоційний, аніж раціональний характер, ці рухи, як правило, не інституціоналізуються та не призводять до соціальних змін. В цьому їх сила (привабливість для широкого кола учасників) та їх слабкість – як можна чогось досягти, якщо цілі не визначені? Для того, щоб кинути виклик існуючим владним відносинам, необхідно створити *альтернативні дискурси*, що мають потенціал подолати дисциплінарну дискурсивну здатність держави.

Варто зазначити, що протестні рухи в соцмережах не завжди переходять до вуличних акцій. Наприклад, 73% голосів, які отримав В.Зеленський на виборах 2019 р. в Україні, можна інтерпретувати не тільки як його особисту підтримку, а і як протест певної частини громадян проти політики діючого на той момент президента П.Порошенко. І цей протест також народився в соціальних мережах (переважно, в Youtube).

[1] Meduza.io (2021). *Теперь никто не боится. «Медуза» рассказывает, как Алексей Навальный и митинги обрушились на российский тикток – и планируют ли сами тиктокеры выйти на улицы* <https://meduza.io/feature/2021/01/21/teper-nikto-ne-boitsya> (2021, серпень, 25).

[2] Reuters Institute. Univercity of Oxford (2021). *Digital News Report* <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021/dnr-executive-summary>(2021, серпень, 25).

[3] Кастельс, М. (2020). *Власть коммуникации*. Москва: ИД Высшей школы экономики, 32.

Національні уряди прагнуть до більшого контролю за цифровою комунікацією

Активізація протестних рухів та поступова втрата інституційної легітимності змушують владну еліту, що контролює національні уряди, приймати міри для контролю за цифровим середовищем шляхом заборон чи державного регулювання. Проте, жодні заборони у цифровому просторі не можуть бути абсолютними. Так, після заборони в Україні у 2017 р. російських соціальних мереж «Вконтакте» та «Одноклассники» через 3 роки ними все одно продовжували користуватися 10% українських інтернет-користувачів[1]. А після заборони у 2018 р. у Росії мессенджера Telegram, за 2 роки кількість його російських користувачів подвоїлася[2].

Єдина можливість повністю контролювати цифрову мережеву комунікацію для уряду – це вимкнення інтернету. Як це, наприклад, було зроблено під час протестів у Білорусі в 2020 році. В числі менш радикальних дій, до яких вдавалися національні уряди за останні роки, можна перелічити позасудове блокування інтернет-ресурсів, законодавство щодо наклепу, іноземних агентів та ін. Такі заходи детально описані організацією Freedom House та отримали назву «*цифровий авторитаризм*»[3].

Іншим рівнем «битви за домінування в інтернеті» є боротьба за контроль між національними урядами та глобальними цифровими технологічними гігантами. Останні також мають свій політичний інтерес, що було дуже яскраво продемонстровано на останніх виборах у США, коли Facebook та Twitter надавали підтримку кандидату від демократів Дж.Байдену.

У цій статті ми не зупинятимемося детально на цих кейсах, обмежившись лише ремаркою, що на поточний момент переможця, навіть потенційного, у такій боротьбі визначити важко. Найяскравішим прикладом є ситуація в Нігерії у червні 2021 р., коли Twitter видалив пост президента цієї країни М.Бухарі, де він погрожував покарати винних у нападах на виборчі дільниці та поліцію. У відповідь президент Бухарі заблокував у країні із населенням 200 млн. члововік саму мережу Twitter.

Таким чином, свобода вибору інформації громадянами обмежується штучним інтелектом, політикою цифрових технологічних компаній та маніпуляціями з боку політиків та інших акторів. Як результат, громадяни переносять свою комунікацію до більш приватного та гомогенного середовища у месенджерах, що не сприяє пошуку консенсусу чи точок дотику у вирішенні наявних соціальних та політичних конфліктів. В «інформаційній капсулі» опиняються й політичні інститути, які мають агрегувати суспільні запити та перетворювати їх на прийняті політичні рішення. Як результат до політичної системи може потрапляти вузький сегмент суспільного інтересу від окремих груп, а інші залишаються проігнорованими.

Виникає «цифрова аномія», що призводить до інтенсифікації протестних рухів, що виходять із цифрового простору у вуличні акції, розтікаючись від країни до країни за «принципом наслідування». У більшості випадків така протестна активність не інституціоналізується та не призводить (або у виключних випадках) до соціальних змін, що, в свою чергу, лише поглиблює розчарування громадян, посилює розрив між діяльністю інститутів та суспільним інтересом.

Окремі актори прагнуть до утримання контролю над тим комунікаційним простором, що є національним (для держави), корпоративним (для юридичних осіб), власним (для пересічного громадянина). Однак описані вище тренди призводять до того, що такий контроль для жодного з суб'єктів не може бути повним, що, у свою чергу, ставить під питання їх суб'єктність у політиці.

Політичні інститути мають віднайти нові механізми легітимації, з урахуванням викладених вище трендів трансформації комунікаційного поля. Дослідження таких механізмів та напрацювання рекомендацій для національних урядів з відновлення довіри громадян із використанням можливостей та викликів цифрової мережевої комунікації є предметом подальших наукових досліджень автора.

[1] Кошельник, Д. (2019). За 3 года «ВКонтакте» стали пользоваться на 40% меньше украинцев. С Facebook и Instagram все наоборот. *Vector* <https://vctr.media/kak-dela-y-soc-setey-31663/> (2021, серпень, 25).
[2] Минак, К. (2020). «Запрет не сработал»: Дуров подвел итоги блокировки Telegram в России. *Forbes.ru* <https://www.forbes.ru/newsroom/milliardery/403413-zapret-ne-srabotal-durov-podvel-itogi-blokirovki-telegram-v-rossii> (2021, серпень, 25).
[3] Shahbaz, A. (2018). Freedom on the Net 2018. The Rise of Digital Authoritarianism. *Freedom House* <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/rise-digital-authoritarianism> (2021, серпень, 25).

References:

1. About.facebook.com (2020). *Removing Coordinated Inauthentic Behavior* <https://about.fb.com/news/2020/07/removing-political-coordinated-inauthentic-behavior/> (2021, August, 25). [in English].
2. Bessette J. (1980). *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*. *How Democratic is the Constitution?* Washington: AEI Press. [in English].
3. Council of Europe (1997). *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech"* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680505d5b> (2021, August, 25). [in English].
4. Edelman.com (2021). *Edelman Trust Barometer* <https://www.edelman.com/trust/2021-trust-barometer> (2021, August, 25). [in English].
5. Facebook.com (2018) *Mark Zuckerberg`s post* <https://www.facebook.com/zuck/posts/10104413015393571> (2021, August, 25). [in English].
6. Fazio, L. K., Brashier, N. M., Payne, B. K., Marsh, E. J. (2015). Knowledge Does Not Protect Against Illusory Truth. *Journal of Experimental Psyhology: General, 144, 5*, 993-1002. [in English].
7. Freedom House (2021). *Nations in Transit 2021: The Antidemocratic Turn* <https://freedomhouse.org/ru/node/4290> (2021, August, 25). [in English].
8. Guterres, A. (2020). Tackling Inequality: A New Social Contract for a New Era. *The United Nations* <https://www.un.org/en/coronavirus/tackling-inequality-new-social-contract-new-era> (2021, August, 25). [in English].
9. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity Press. [in English].
10. Meduza.io (2021). *Teper nikto ne boitsya. «Meduza» rasskazyvayet, kak Aleksey Navalnyy i mitingi obrushilis na rossiyskiy tiktok – i planiruyut li sami tiktokery vyyti na ulitsy* [Now no one is afraid. Meduza tells how Alexei Navalny and the rallies attacked the Russian tiktok – and whether the tiktokers themselves are planning to take to the streets] <https://meduza.io/feature/2021/01/21/teper-nikto-ne-boitsya> (2021, August, 25). [in Russian].
11. Mouffe, Ch. (2006). *On the Political*. London-New York: Routledge. [in English].
12. Organization for Security and Co-operation in Europe (2020). *Strategy Paper to Put a Spotlight on Artificial Intelligence and Freedom of Expression* <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/456319> (2021, August, 25). [in English].
13. Reuters Institute. Univercity of Oxford (2021). *Digital News Report* <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021/dnr-executive-summary>(2021, August, 25). [in English].
14. Shahbaz, A. (2018). Freedom on the Net 2018. The Rise of Digital Authoritarianism. *Freedom House* <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/rise-digital-authoritarianism> (2021, August, 25). [in English].
15. TGStat (2021). *Issledovaniye auditorii Telegram 2021* [Telegram audience research 2021] <https://tgstat.ru/research-2021> (2021, August, 25). [in Russian].
16. The Insider (2016). *Rassledovaniye Das Magazin: kak Big Data i para uchenykh obespechili pobedu Trampu i Brexit* [Das Magazin investigation: how Big Data and a couple of scientists ensured Trump and Brexit victory] <https://theins.ru/politika/38490> (2021, August, 25). [in Russian].
17. Wearesocial.com (2021). *Digital 2021: The latest insights into the 'state of digital'* <https://wearesocial.com/blog/2021/01/digital-2021-the-latest-insights-into-the-state-of-digital> (2021, August, 25). [in English].
18. Volovodenkov, S. V. (2019). Vliyaniye tekhnologiy internet-kommunikatsiy na sovremennyye obshchestvenno-politicheskiye protsessy: stsenarii, vyzovy i aktory [Influence of Internet communication technologies on modern socio-political processes: scenarios, challenges and actors]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskiye i sotsialnyye peremeny* [Public Opinion Monitoring: Economic and Social Change], *5*, 341-365. [in Russian].
19. Dumanska, M. (2021). Facebook zablokuvav storinky novynnykh vydan v Avstraliyi [Facebook has blocked the pages of news publications in Australia]. *DW.com* <https://www.dw.com/uk/facebook-zablokuvav-storinky-novynnykh-vydan-v-avstralii/a-56606911> (2021, August, 25). [in Ukrainian].
20. Durkheim, E. (1990). *O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii* [On the division of social labor. Sociology method]. Moscow: Science. [in Russian].
21. Castells, M. (2020). *Vlast kommunikatsii* [The power of communication]. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics. [in Russian].
22. Koshelnik, D. (2019). Za 3 goda «VKontakte» stali polzovatsya na 40% menshe ukraintsev. S Facebook i Instagram vse naoborot [For 3 years, Ukrainians began to use VKontakte by 40% less. It's the other way around with Facebook and Instagram]. *Vector* <https://vctr.media/kak-dela-y-soc-setey-31663/> (2021, August, 25). [in Russian].
23. Minak, K. (2020). «Zapret ne srabotal»: Durov podvel itogi blokirovki Telegram v Rossii ["The ban did not work": Durov summed up the blocking of Telegram in Russia]. *Forbes.ru* <https://www.forbes.ru/newsroom/milliardery/403413-zapret-ne-srabotal-durov-podvel-itogi-blokirovki-telegram-v-rossii> (2021, August, 25). [in Russian].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.16

Ulyana Vorobel
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0480-5394
Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine

PROCEDURAL FEATURES OF CONSIDERATION OF THE APPLICATION FOR REFUND OF THE COURT FEE IN CASE OF CONSIDERATION OF CIVIL CASE WITHOUT ADOPTION OF THE COURT JUDGEMENT COMPLETION

Уляна Воробель
Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЗАЯВИ ПРО ПОВЕРНЕННЯ СУДОВОГО ЗБОРУ У РАЗІ ЗАВЕРШЕННЯ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНОЇ СПРАВИ БЕЗ УХВАЛЕННЯ РІШЕННЯ СУДУ

The procedural features of consideration of the application for refund of court fees in case of completion of civil cases without a court judgement have been analyzed, issues of resolving these applications in practice have been considered, as well as suggestions for improving the legal regulation of connection with the closure of the proceedings or leaving the application without consideration. While analyzing examples of case law, it has been established that the lack of legislative regulation of the procedure for confirming or denying the existence of grounds for the amount of court fees refund causes a lot of confusion and contradictory solutions to the judiciary in this regard. There has been substantiated the position that although the form of the application for the refund of the court fee has not been defined in the legislation, and the application on procedural issues in accordance with Part 2 of Art. 182 of the CPC of Ukraine may be submitted both orally and in writing, such an application must be submitted only in writing, given the nature and specifics of the petition set out therein. Taking into account the legal specifics of the circumstances that constitute grounds for the refund of the court fee to the applicant, their exhaustive nature, and the impossibility of their extended interpretation by the court, it is worth enshrining in law the following provisions: “The application for the refund of the court fee shall be considered by the court no later than five days from the date of its receipt by the court without notifying the participants in the case. At the initiative of the court, the application for a refund of the court fee may be considered in court with the notification of the parties. The non-appearance of the parties in the case at the court hearing, in which the application for refund of the court fee is considered, does not prevent the consideration of this application by the court”. It has been concluded that it is necessary to enshrine in the civil procedural legislation among the decisions of the court of the first instance, which can be appealed separately from the court decision, the decision to refuse to satisfy the petition to refund the court fee.

Keywords: court fee, refund, application, consideration, closing of proceedings, leaving the application without consideration, judgement.

Постановка проблеми. Одним із складових елементів доступу до правосуддя, а, відповідно, і права особи на судовий захист, є сплата судового збору за подання заяв, скарг до суду. Саме по собі

встановлення необхідності оплати за звернення за судовим захистом не розглядається як обмеження права на доступ до судочинства за умови, що при визначенні розміру такої оплати дотримується баланс інтересів держави в отриманні судового збору за розгляд і вирішення цивільної справи та інтересів самої особи на доступ до здійснення самого правосуддя.

08 липня 2011 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про судовий збір»[1], котрий на законодавчому рівні визначив правові засади справляння судового збору, об'єкти та розміри ставок судового збору, платників, порядок сплати, повернення судового збору та підстави звільнення від його сплати. Таким чином, інститут повернення судового збору знайшов своє законодавче закріплення, а в подальшому відповідні правові норми зазнали змін та корекції з боку законодавця.

Нині інститут повернення судового збору врегульований ст. 7 Закону України «Про судовий збір», котрою встановлено підстави та розміри повернення сплаченої суми судового збору, особливості застосування окремих підстав на різних етапах судового процесу, а ч. 5 ст. 7 Закону України «Про судовий збір», зокрема, передбачено, що повернення сплаченої суми судового збору здійснюється в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної фінансової політики. Однак слід відмітити, що це положення більше стосується вже фактичного «розрахунку» держави із особою, котрій або ухвалою суду було констатовано про повернення їй судового збору, або ж котра оплатила його, однак з тих чи інших причин не реалізувала свого права на звернення до суду. Сама ж процедура звернення до суду та розгляду ним заяви про повернення судового збору, загалом, та у разі завершення розгляду цивільної справи без ухвалення судового рішення по суті, зокрема, залишилась поза колом законодавчого регулювання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Потрібно зазначити, що хоча правове регулювання судових витрат завжди було в центрі наукових розвідок значної кількості науковців і їх дослідженню присвячували свої праці такі вчені-процесуалісти як Ю. В. Білоусов, С. С. Богля, О. В. Богомол, В. В. Заборовський, Р. В. Колосов, Н. Ю. Сакара, Г. Я. Тріпульський, О. І. Угриновська, Р. Ю. Ханик-Посполітак та інші, та, на жаль, аспекти законодавчого регулювання інституту повернення судового збору та процесуальні особливості розгляду заяви про повернення судового збору у разі завершення розгляду цивільної справи без ухвалення рішення суду залишилися поза увагою наукової спільноти.

Метою статті є дослідження процедурних особливостей розгляду заяви про повернення судового збору у разі закриття провадження у справі чи залишення заяви без розгляду, аналіз судової практики та запропонованих у ній підходів до врегулювання питань, пов'язаних із розглядом та вирішенням судом такої категорії справ, а також надання власних пропозицій щодо усунення законодавчих прогалин правового регулювання цього питання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 44 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах» від 17 жовтня 2014 року № 10, питання щодо повернення сплаченої суми судового збору вирішується судом, який вирішував питання, пов'язані з відкриттям провадження у справі, чи розглядав справу, навіть якщо таку сплату помилково здійснено не за місцем розгляду справи[2].

Так, представник АТ КБ «ПриватБанк» звернувся до Ульяновського районного суду Кіровоградської області із заявою про повернення судового збору, сплаченого у справі № 370/2088/20 в розмірі 2 102 грн 00 коп. На підтвердження до заяви представник позивача додав копію ухвали Макарівського районного суду Київської області від 11 листопада 2020 року справа № 370/2088/20 за позовом АТ КБ «ПриватБанк» про стягнення заборгованості. Суд, повертаючи заяву на підставі ст. 185 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)[3], звернув увагу на те, що позовна заява АТ КБ «ПриватБанк» про стягнення заборгованості була

[1] *Про судовий збір, 2011* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (2021, вересень, 01).

[2] *Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах, 2014* (Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14#Text> (2021, вересень, 01).

[3] *Цивільний процесуальний кодекс України, 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (2021, вересень, 01).

повернута відповідно до ухвали Макарівського районного суду Київської області від 11 листопада 2020 року справа № 370/2088/2019, а тому із заявою про повернення судового збору необхідно звертатись до належного суду[1].

Подібну позицію висловив і Верховний Суд. У липні 2019 року позивач звернувся до суду з позовом до Сумської міської ради про скасування рішення про зняття з квартирного обліку та зобов'язання вчинити дії. Рішенням Зарічного районного суду м. Суми від 20 травня 2020 року, залишеним без змін постановою Сумського апеляційного суду від 12 серпня 2020 року, у задоволенні позову відмовлено. У серпні 2020 року до Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду надійшла касаційна скарга на рішення Зарічного районного суду м. Суми від 20 травня 2020 року та постанову Сумського апеляційного суду від 12 серпня 2020 року. Ухвалою Верховного Суду від 20 січня 2021 року касаційне провадження закрито на підставі п. 5 ч. 1 ст. 396 ЦПК України. У лютому 2021 року до Верховного Суду надійшло клопотання позивача про повернення судового збору за подання позовної заяви до Зарічного районного суду м. Суми у розмірі 768,40 грн та за подання касаційної скарги у розмірі 1 536,80 грн. Верховний Суд, посилаючись на п. 44 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 10 «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах», вказав, що питання щодо повернення судового збору вирішує суд, який ухвалив судове рішення та до якого було сплачено судовий збір. А тому, оскільки клопотання позивача подано до неналежного суду, Верховний Суд відмовив у задоволенні клопотання про повернення судового збору за подання позовної заяви до Зарічного районного суду м. Суми[2].

Окрім цього, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своїй Постанові «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах» від 17 жовтня 2014 року № 10 відзначив, що питання про повернення сплаченої суми судового збору вирішується судом за результатами розгляду справи за клопотанням особи, яка його сплатила, що відповідає принципу диспозитивності цивільного судочинства[3].

Наприклад, у жовтні 2019 року до Верховного Суду надійшла касаційна скарга представника відповідача – адвоката Тамазликара Л. Й. на постанову Харківського апеляційного суду від 25 вересня 2019 року у справі за позовом про визнання часток співвласників. Ухвалою Верховного Суду від 01 листопада 2019 року у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою представника заявника у вказаній вище справі відмовлено. У листопаді 2019 року до Верховного Суду надійшла заява представника відповідача – адвоката Тамазликара Л. Й., у якій представник заявника, посилаючись на ст. 7 Закону України «Про судовий збір», просив ухвалити додаткове судове рішення про повернення судового збору.

Вивчивши заяву представника відповідача про ухвалення додаткового судового рішення про повернення судового збору, суд дійшов висновку, що вона задоволенню не підлягає з огляду на таке. Із копії касаційної скарги та квитанції № 28302 від 14 жовтня 2019 року про сплату судового збору вбачається, що судовий збір в сумі за подання касаційної скарги у справі № 643/3720/15-ц сплачено заявником, в платіжному документі зазначений його реєстраційний номер облікової картки платника податків. Однак, в заяві про повернення судового збору порушено питання про повернення судового збору представнику заявника Тамазликару Л. Й. із зазначенням його номера паспорта та реєстраційного номера облікової картки платника податків[4].

Слід розуміти, що заява про повернення судового збору може бути подана двома способами: як частина іншої заяви, наприклад, позивач, подаючи заяву про відкликання позовної заяви, заявляє в тій же заяві клопотання про повернення судового збору та становить один із пунктів заяви про розгляд «основного» клопотання. Іншим способом заявлення клопотання про повернення судового

[1] *Ухвала у справі № 402/498/20, 2021* (Ульяновський районний суд Кіровоградської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94083429> (2021, вересень, 01).
[2] *Ухвала у справі № 591/4399/19, 2021* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95653943> (2021, вересень, 01).
[3] *Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах, 2014* (Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14#Text> (2021, вересень, 01).
[4] *Ухвала у справі № 643/3720/15-ц, 2019* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85903541> (2021, вересень, 01).

збору є подання окремої, самостійної заяви, щодо розгляду такого клопотання, наприклад, суд постановив ухвалу про закриття провадження у справі з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, у зв'язку з чим позивач згодом подає заяву про повернення сплаченої суми судового збору. І ось тут таке клопотання є центральним елементом цієї заяви. Та, не зважаючи на те, який спосіб буде застосований для подання такого клопотання, форма і зміст такої заяви має відповідати загальним вимогам, що встановлені ст. 183 ЦПК України, оскільки в усі ці заяви (про відкликання позовної заяви, про залишення позовної заяви без розгляду, про повернення судового збору) за правовою природою є заявами з процесуальних питань. І хоча щодо форми заяви про повернення судового збору в законодавстві нічого не зазначено, а заяви з процесуальних питань відповідно до ч. 2 ст. 182 ЦПК України можуть подаватись як у усній, так і письмовій формах, на нашу думку, така заява повинна подаватись виключно у письмовій формі, хоча б з огляду на суть та специфіку клопотання, викладеного у ній.

У судовій практиці основним акцентом при перевірці дотримання заявником вимог щодо змісту є наявність у справі або ж подання останнім оригіналу квитанції про сплату судового збору (оригіналу платіжного документа).

Так, у березні 2018 року до Верховного Суду надійшла касаційна скарга ПАТ КБ «ПриватБанк» на рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 24 жовтня 2017 року та постанову Апеляційного суду Київської області від 08 лютого 2017 року. Ухвалою Верховного Суду від 10 квітня 2018 року відмовлено у відкритті касаційного провадження, у зв'язку з чим скаржником згодом було звернено із заявою про повернення йому сплаченої за подання касаційної скарги суми судового збору. Ухвалою Верховного Суду від 16 липня 2018 року у задоволенні заяви ПАТ КБ «ПриватБанк» про повернення судового збору відмовлено та одночасно роз'яснено, що для повернення судового збору до заяви повинно бути долучено оригінал платіжного документа, що підтверджує сплату судового збору.

У серпні 2018 року ПАТ КБ «ПриватБанк» повторно звернулося до Верховного Суду із заявою про повернення судового збору на підставі п. 3 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судовий збір». Вивчивши заяву ПАТ КБ «ПриватБанк» про повернення судового збору, Верховний Суд дійшов висновку, що вона задоволенню не підлягає, оскільки в матеріалах касаційного провадження відсутній оригінал квитанції про сплату судового збору. Не поданий зазначений документ і при зверненні до суду з заявою про повернення судового збору, а додано лише його копію. Однак ПАТ КБ «ПриватБанк» не позбавлено можливості повторно звернутися до Верховного Суду з заявою про повернення судового збору, надавши оригінал платіжного документа, що підтверджує сплату судового збору[1].

У задоволенні клопотання про повернення судового збору Верховний Суд відмовив і у справі за касаційною скаргою відповідача на постанову Запорізького апеляційного суду від 04 березня 2020 року в справі за позовом про стягнення безпідставно набутого майна. Аргументом такого рішення стало те, що до заяви про повернення судового збору не долучено оригіналу платіжного документа про сплату судового збору за подання касаційної скарги[2].

Слід зазначити, що в обидвох цих судових актах Верховний Суд констатував можливість повторного звернення із заявою (клопотанням) про повернення судового збору, надавши оригінал платіжного документа, що підтверджує сплату судового збору за подання касаційної скарги[3].

Відповідно до ч. 3 ст. 182 ЦПК України, заяви, клопотання і заперечення подаються та розглядаються в порядку, встановленому ЦПК України. У випадку, коли ЦПК України такий порядок не встановлено – він встановлюється судом[4]. Здавалося б, усе дуже просто: порядок

[1] *Ухвала у справі № 359/3722/17, 2018* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77089036> (2021, вересень, 01).
[2] *Ухвала у справі № 333/2175/19, 2020* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985859> (2021, вересень, 01).
[3] *Ухвала у справі № 359/3722/17, 2018* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77089036> (2021, вересень, 01). *Ухвала у справі № 333/2175/19, 2020* (Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985859> (2021, вересень, 01).
[4] *Цивільний процесуальний кодекс України, 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (2021, вересень, 01).

розгляду заяви про повернення судового збору не встановлений ЦПК України, а, отже, такий порядок мав би встановлюватись судом. Проте, як показує судова практика, такий порядок взагалі не встановлюється судом, а відсутність хоча б мінімального законодавчого врегулювання цього питання призводить до повного хаосу в правозастосовній діяльності.

Так, наприклад, початок розгляду заяви про повернення судового збору, що подається як самостійна заява, у судовій практиці супроводжується різними варіантами дій зі сторони суду. Так, одні судді для інформування про прийняття такої заяви до провадження постановляють ухвалу про відкриття провадження у справі[1], інші, встановивши, що заява про повернення судового збору оформлена відповідно до норм ЦПК України, постановляють прийняти таку заяву до провадження і призначити її до слухання[2], або прийняти заяву про повернення судового збору до розгляду[3], або ж взагалі ніяк процесуально не оформляють початок розгляду такої заяви, а одразу приступають до її розгляду[4].

Видається, що оскільки щодо розгляду такого самостійного документа як заява про повернення судового збору судом все ж таки розпочинається нове провадження, а також необхідність констатації судом факту відповідності зазначеної заяви вимогам, встановленим у ЦПК України, що було встановлено в процесі здійсненої судом перевірки, постановлення про це відповідного процесуального документа було б доречним. З іншого боку, видається, що оскільки розгляд такої заяви за своїми ресурсними та процедурними затратами неспівмірно менший, аніж розгляд, скажімо, позовної заяви, заяви окремого провадження, апеляційної чи касаційної скарги, про початок провадження в котрих сигналізується постановленням судом ухвали про відкриття провадження у справі щодо розгляду таких заяв, то і постановлення саме ухвали про відкриття провадження у справі щодо розгляду заяви про повернення судового збору буде надмірно невиправданим. На нашу думку, оптимальним варіантом вирішення цієї ситуації, що дозволить задовільнити усі процесуальні аспекти, буде постановлення судом ухвали про прийняття такої заяви до провадження та призначення її до розгляду.

Не встановлено в законодавстві і часових меж розгляду самим судом таких заяв, що на практиці призводить до досить широкого темпорального діапазону. Так, наприклад, 26 січня 2021 року АТ КБ «ПриватБанк» звернувся до Великоолександрівського районного суду Херсонської області із заявою про повернення судового збору, а 01 лютого 2021 року Великоолександрівського районного суду Херсонської області вже постановив ухвалу про повернення судового збору[5]. Або ж 17 лютого 2021 року заявник звернувся до Великоолександрівського районного суду Херсонської області з заявою про повернення судового збору і цього ж дня суд ухвалив заяву про повернення судового збору задовольнити[6].

На нашу думку, враховуючи те, що законодавець все ж таки врегульовує строк розгляду декотрих заяв з процесуальних питань, наприклад, заяви про забезпечення доказів[7], заяви про забезпечення позову[8],

---

[1] *Ухвала у справі № 507/417/21, 2021* (Любашівський районний суд Одеської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95928305> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 402/498/20, 2021* (Ульяновський районний суд Кіровоградської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532344> (2021, вересень, 01).

[2] *Ухвала у справі № 570/984/17, 2020* (Рівненський районний суд Рівненської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93989680> (2021, вересень, 01).

[3] *Ухвала у справі № 433/1387/20, 2021* (Троїцький районний суд Луганської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94975523> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 490/8134/20, 2020* (Центральний районний суд м. Миколаєва). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94145263> (2021, вересень, 01).

[4] *Ухвала у справі № 330/2500/20, 2021* (Якимівський районний суд Запорізької області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* < https://reyestr.court.gov.ua/Review/94111181> (2021, вересень, 01).

[5] *Ухвала у справі № 650/1886/20, 2021* (Великоолександрівський районний суд Херсонської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94580029> (2021, вересень, 01).

[6] *Ухвала у справі № 650/1468/20, 2021* (Великоолександрівський районний суд Херсонської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94954503> (2021, вересень, 01).

[7] Відповідно до ч. 2 ст. 118 ЦПК України, заява про забезпечення доказів розглядається не пізніше п’яти днів з дня її надходження до суду.

[8] Згідно з ч. 1 ст. 153 ЦПК України заява про забезпечення позову розглядається судом не пізніше двох днів з дня її надходження без повідомлення учасників справи (учасників третейського (арбітражного) розгляду), крім випадків, передбачених ч. 5 ст. 153 ЦПК України.

заяви про відвід судді[1] доцільним буде чітко передбачити строк розгляду і заяви про повернення судового збору, що подається як окремий процесуальний документ. Зважаючи на правову специфіку обставин, що становлять підстави для повернення заявнику судового збору, їх вичерпний характер та неможливість їх розширеного тлумачення судом, можливим варіантом буде закріплення в законодавстві положення такого змісту: «Заява про повернення судового збору розглядається судом не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду без повідомлення учасників справи. За ініціативою суду заява про повернення судового збору може розглядатись у судовому засіданні з повідомленням учасників справи. Неявка учасників справи у судове засідання, в якому розглядається заява про повернення судового збору, не перешкоджає розгляду цієї заяви судом».

Цікавим з теоретичної точки зору видається питання про можливість відкликання заяви про повернення судового збору заявником. Така ситуація мала місце на практиці.

Так, 12 листопада 2020 року рішенням Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області позовні вимоги позивача про стягнення аліментів на утримання дітей задоволено частково. 19 січня 2021 року до суду представником відповідача подано апеляційну скаргу на рішення суду, а 21 січня 2021 року від представника відповідача надійшла заява про повернення судового збору, сплаченого за подачу скарги до Одеського апеляційного суду. 28 січня 2021 року представник відповідача звернувся до суду з заявою про залишення без розгляду заяви від 21 січня 2021 року про повернення судового збору. Суд, керуючись п. 5 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, заяву представника відповідача про залишення без розгляду заяви про повернення судового збору у цивільній справі за позовом про стягнення аліментів на утримання дітей задовольнив[2].

Як бачимо, в цій справі судом було застосовано процесуальну аналогію та дозволено реалізувати заявнику таку можливість як відкликання заяви про повернення судового збору. Не вдаючись у критику мотивів прийняття судом такого рішення, зазначимо лиш про те, що ми не виключаємо права заявника на відкликання своєї заяви про повернення судового збору, хоча б з огляду на те, що пряма заборона на реалізацію такого права в законодавстві відсутня, а імперативно-диспозитивний метод правового регулювання цивільно-процесуальних відносин дозволяє нам говорити про можливість учасників судового процесу у випадку відсутності прямої законодавчої регуляції вчиняти все те, що прямо не заборонено законом.

Серцевину розгляду заяви про повернення судового збору становить перевірка судом відповідності наведених у заяві фактів та поданих заявником доказів тим законодавчо встановленим обставинам, що надають право на повернення судового збору.

В судовій практиці виникають цікаві ситуації із поверненням судового збору з таких підстав як закриття провадження у справі чи залишення заяви без розгляду. Декілька з них ми наведемо нижче.

Так, ОСББ «Згода-96» звернувся до суду з позовом до відповідача про стягнення заборгованості за житлово-комунальні послуги. До початку судового засідання сторони подали спільну заяву про прийняття та затвердження мирової угоди, яка була укладена в період між судовими засіданнями. Суд ухвалив затвердити мирову угоду, укладену між ОСББ «Згода-96» та відповідачем, за умовами якої відповідач визнає суму основного боргу за житлово-комунальні послуги в розмірі 4 624 грн 90 коп. перед ОСББ «Згода-96» станом на 31 травня 2020 року та 2 102 грн судового збору. Станом на 03 березня 2021 року відповідач сплатив позивачу 4 624 грн 90 коп. заборгованості. Позивач погоджується на зменшення позову та відмовляється від стягнення 3%-річних 121 грн 82 коп., інфляційних втрат 165 грн 57 коп. та судового збору 2 102 грн з відповідача. Позивач та відповідач дійшли згоди про зарахування частини судового збору в розмірі 1 051 грн за рахунок позивача, а інша частина повертається позивачу з державного бюджету в розмірі 50% судового збору[3].

[1] Питання про відвід вирішується невідкладно. Вирішення питання про відвід суддею, який не входить до складу суду, здійснюється протягом двох робочих днів, але не пізніше призначеного засідання по справі. У разі розгляду заяви про відвід суддею іншого суду – не пізніше десяти днів з дня надходження заяви про відвід (ч. 7 ст. 40 ЦПК України).

[2] *Ухвала у справі № 946/4613/20, 2021* (Ізмаїльський міськрайонний суд Одеської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94467072> (2021, вересень, 01).

[3] *Ухвала у справі № 753/9946/20, 2021* (Дарницький районний суд м. Києва). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95632956> (2021, вересень, 01).

Або, наприклад, позивач Київський національний торгівельно-економічний університет звернувся до Канівського міськрайонного суду з позовом до відповідача про відшкодування збитків (витрат за навчання), завданих Університету. 08 лютого 2021 року до суду надійшла заява про затвердження мирової угоди між сторонами, яка укладена та підписана ними з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок 05 лютого 2021 року. Суд своєю ухвалою визнав мирову угоду сторін, за якою: 1) відповідач визнає, що його заборгованість перед позивачем на момент укладення мирової угоди відповідає відомостям, які викладені в матеріалах цивільної справи, й становить 31 926 грн 18 коп., а також судовий збір в розмірі 2 102 грн, разом 34 028 грн 18 коп.; 2) відповідачем вже був внесений перший платіж для погашення заборгованості у розмірі 3 000 грн, а тому сума заборгованості становить 31 028 грн 18 коп.; 3) відповідач зобов'язується, сплатити протягом 6 місяців з моменту затвердження цієї мирової угоди судом, суму заборгованості у розмірі 31 028 грн 18 коп. на розрахунковий рахунок позивача[1].

І якщо в першому випадку позивач дійсно може собі повернути згідно із ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судовий збір» 50 % сплаченого ним судового збору у випадку укладення сторонами мирової угоди до ухвалення рішення у справі судом першої інстанції, однак для цього не достатньо лише постановлення судом ухвали про затвердження умов мирової угоди та закриття провадження, потрібна додаткова дія зі сторони позивача – ініціювання перед судом питання про повернення йому судового збору, тому навряд чи буде доброю практикою зазначення в мировій угоді про те, що частина судового збору повертається позивачу з державного бюджету в розмірі 50% судового збору.

Що стосується другого випадку, то може виникнути ситуація, коли позивач фактично отримає більше аніж ним було витрачено на сплату судового збору. Як бачимо із наведеної справи, сторони вже в умовах мирової угоди заклали повернення відповідачем у повному розмірі суми сплаченого позивачем судового збору. Однак, що перешкодить такому позивачу в майбутньому звернутись до суду із клопотанням про повернення йому 50 % судового збору відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судовий збір». Очевидно, нічого, враховуючи, що такої заборони в законодавстві взагалі не передбачено. У зв'язку з чим, нам видається, необхідним врегулювання такої прогалини в законодавстві, шляхом закріплення положення про те, що у випадку врегулювання сторонами у мировій угоді питання про повернення позивачу судового збору у розмірі більшому за 50 % суми сплаченого ним судового збору, позивач втрачає право на повернення 50 % судового збору з державного бюджету згідно ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судовий збір».

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у п. 42 Постанови «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах» від 17 жовтня 2014 року № 10 зазначив, що про повернення судового збору зазначається: 1) в ухвалі, якою заява повертається або відмовляється у відкритті провадження у справі, за подання якої сплачується судовий збір; 2) у резолютивній частині судового рішення, яким закінчується розгляд справи по суті (при цьому в його мотивувальній частині наводяться підстави повернення сум судового збору згідно із Законом України «Про судовий збір»; 3) в ухвалі про повернення сум судового збору, постановленій як окремий процесуальний документ[2]. В силу того, що при реформуванні цивільного процесуального законодавства акценти щодо суб'єктів ініціювання питання про повернення судового збору змістились виключно в сторону платника такого збору і суд був виключений із списку таких суб'єктів, а також враховуючи специфіку обставин, що є підставами для відмови у відкритті провадження у справі у співвідношенні до правового регулювання цілого інституту повернення судового збору, говорити про можливість зазначення про повернення судового збору в ухвалі про відмову у відкритті провадження у справі видається не можливим. З цих самих мотивів, на наш погляд, не можливим буде і зазначати про повернення судового збору в таких ухвалах як закриття провадження у справі та залишення позовної заяви без розгляду. Тобто в усіх цих випадках у разі наявності підстав для повернення судового збору необхідним буде подання заявником окремої заяви про повернення йому судового збору і відповідно постановлення судом ухвали про це як окремого процесуального документа.

[1] *Ухвала у справі № 697/2269/20, 2021* (Канівський міськрайонний суд Черкаської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94831581> (2021, вересень, 01).

[2] *Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах, 2014* (Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14#Text> (2021, вересень, 01).

Неоднозначним у судовій практиці є підхід до питання про можливість апеляційного оскарження ухвали, постановленої в результаті розгляду заяви про повернення судового збору. Так, у разі задоволенні такого клопотання та постановлення про це відповідної ухвали (*ухвали про повернення судового збору*) як окремого процесуального документа частина суддів дотримується погляду щодо можливості оскарження такої ухвали[1], інша ж частина суддів категорично заперечує таку можливість[2]. Не має єдності серед суддівського корпусу і щодо можливості апеляційного оскарження *ухвали про відмову у задоволенні клопотання про повернення судового збору*: одні стверджують, що така ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку[3], інші ж вважають, що така ухвала не підлягає апеляційному оскарженню[4].

Слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 353 ЦПК України серед переліку ухвал суду першої інстанції, на які можуть бути подані апеляційні скарги окремо від рішення суду, відсутні ухвали як про повернення судового збору, так і про відмову у задоволенні клопотання про повернення судового збору. Фактично виходить, що нині, якщо заявник хотів би реалізувати своє право на апеляційне оскарження, це зробити він міг би лише при оскарженні рішення суду. Однак, ми вже звертали увагу, що сама специфіка підстав застосування інституту повернення судового збору зумовлює: по-перше, неможливість ухвалення судового рішення по суті (наприклад, такі підстави повернення судового збору, що передбачені ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судовий збір», як: повернення заяви або скарги, відмова у відкритті провадження в суді першої інстанції, апеляційного та касаційного провадження, закриття провадження у справі чи залишення заяви або скарги без розгляду[5] за своєю суттю не допускають ухвалення рішення суду), а, по-друге, неможливість зазначення про повернення судового збору в таких ухвалах як відмова у відкритті провадження у справі, закриття провадження чи залишення заяви без розгляду, котрі згідно ч. 1 ст. 353 ЦПК України є самостійними об'єктами апеляційного оскарження, а, отже, і неможливість при апеляційному оскарженні останніх «долучення» ще питання про законність і обґрунтованість прийнятого рішення про повернення чи не повернення судового збору. Все вищезазначене зумовлює фактичну відмову заявнику у праві на апеляційне оскарження ухвал за результатами розгляду клопотання про повернення судового збору, що, на наш погляд, в правовій державі є недопустимим.

Ми схиляємось до думки щодо необхідності закріплення в цивільному процесуальному законодавстві серед ухвал суду першої інстанції, на які можуть бути подані апеляційні скарги окремо від рішення суду, ухвали про відмову у задоволенні клопотання про повернення судового збору. Це дозволить гарантувати заявнику можливість апеляційного оскарження незаконного

---

[1] *Ухвала у справі № 725/4901/20, 2021* (Першотравневий районний суд м. Чернівці). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94465297> (2021, вересень, 01); Ухвала у справі № 235/5467/19, 2020 (Красноармійський міськрайонний суд Донецької області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87095339> (2021, вересень, 01).

[2] *Ухвала у справі № 650/1468/20, 2021* (Великоолександрівський районний суд Херсонської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94954503> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 440/201/18, 2018* (Буський районний суд Львівської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74075145> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 274/6950/19, 2020* (Бердичівський міськрайонний суд Житомирської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87217780> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 650/1886/20, 2020* (Великоолександрівський районний суд Херсонської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93945611> (2021, вересень, 01).

[3] *Ухвала у справі № 646/1200/20, 2021* (Червонозаводський районний суд м. Харкова). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95688708> (2021, вересень, 01); *Ухвала у справі № 299/4108/19, 2020* (Виноградівський районний суд Закарпатської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87879413> (2021, липень, 01); *Ухвала у справі № 243/1494/20, 2021* (Слов'янський міськрайонний суд Донецької області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94368294> (дата звернення: 01.07.2021).

[4] *Ухвала у справі № 278/1845/20, 2021* (Житомирський районний суд Житомирської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94045033> (2021, липень, 01). *Ухвала у справі № 428/9462/20, 2021* (Сєвєродонецький міський суд Луганської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95851469> (2021, липень, 01).

[5] *Про судовий збір, 2011* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (2021, вересень, 01).

чи необґрунтованого, на його думку, прийнятого судом рішення з цього питання, а також виступатиме однією із гарантій права на доступ особи до правосуддя. Закріплення такої можливості щодо ухвали про повернення судового збору у повному розмірі видається недоцільним з огляду на її нелогічність: заявник просив повернути судовий збір, суд визнавши, що є підстави для задоволення такого клопотання, постановив ухвалу про це, і, що далі, заявник оскаржуватиме те, що йому задовольнили його ж клопотання? Видається, що ні, адже це був би повний абсурд. Тому закріплення в законодавстві за ним такого процесуального права буде з логічної точки зору нераціональним. Однак ми б хотіли акцентувати увагу, що це стосується ухвали, за якою задовольняється клопотання позивача в повному об'ємі, однак як показує практика суду можуть задовольнити таке клопотання частково.

Позивач звернувся до суду із позовною заявою про визнання незаконним та скасування рішення органу місцевого самоврядування, скасування запису про право власності, внесеного до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Ухвалою суду від 27 липня 2018 року закрито провадження у цій справі за підставою, передбаченою п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України. 04 лютого 2021року позивач подав до суду письмову заяву, у якій просив повернути сплачений судовий збір в розмірі 4 800 гривень Дослідивши матеріали справи у їх сукупності, керуючись ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судовий збір», ч. 1 ст. 142 та п. 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК України суд прийшов до висновку, що вимоги заяви підлягають до часткового задоволення, та постановив повернути заявнику 50% сплаченого судового збору в розмірі 2 400 гривень[1].

Не вдаючись в аналіз відповідності такої ухвали нормам цивільно-процесуального законодавства, хочемо відмітити, що саме ця ухвала становить яскравий аргумент доцільності надання права заявнику оскаржувати в апеляційному порядку і ухвали про часткове повернення судового збору.

Висновки. Як бачимо, відсутність законодавчого регулювання процесуального порядку підтвердження чи спростування наявності підстав для повернення особі сплаченої нею суми судового збору на практиці спричиняє чимало плутанини та суперечливих розв'язань поставлених перед суддівським корпусом проблем. Оскільки одним із складових елементів доступу до правосуддя, а, відповідно, і права особи на судовий захист, є сплата судового збору за подання заяв чи скарг до суду, а інститут повернення такого збору фактично виступає певним гарантом дотримання балансу інтересів держави в отриманні судового збору за розгляд і вирішення цивільної справи та інтересів самої особи на доступ до здійснення правосуддя, то відсутність правового регулювання порядку розгляду та вирішення заяв про повернення судового збору веде до нівелювання таких функцій цього інституту. Усунення цієї проблеми можливе шляхом внесення відповідних законодавчих змін у цивільне-процесуальне законодавство, зокрема, ряд тих пропозицій, котрі були висловлені нами у цій науковій публікації.

References:

1. *Pro sudovyi zbir, 2011* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [On Court Fees: Law of Ukraine, 2011 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
2. *Pro zastosuvannya sudami zakonodavstva pro sudovi vitrati u civilnih spravah, 2014* (Plenum Vishchogo specializovanogo sudu Ukraïni z rozglyadu civilnih i kriminalnih sprav) [About Application by Courts of the Legislation on Court Costs in Civil Cases, 2014 (The Plenum of the Supreme Specialized Court of Ukraine on Consideration of Civil and Criminal Cases)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
3. *Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy, 2004* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Civil Procedure Code of Ukraine, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
4. *Ukhvala u spravi № 402/498/20, 2021* (Ulianovskyy raionnyy sud Kirovohradskoi oblasti) [The Decree in the case no. 402/498/20? 2021 (Ulyanovsk District Court of the Kirovograd region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94083429> (2021, September, 01). [in Ukrainian].

[1] *Ухвала у справі № 460/1762/17, 2021* (Яворівський районний суд Львівської області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94919525> (2021, вересень, 01).

5. *Ukhvala u spravi № 591/4399/19, 2021* (Kasatsiinyy tsyvilnyy sud u skladi Verkhovnoho Sudu) [The Decree in the case no. 591/4399/19, 2021 (The Civil Cassation Court of the Supreme Court)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94083429> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
6. *Ukhvala u spravi № 643/3720/15-ts, 2019* (Kasatsiinyy tsyvilnyy sud u skladi Verkhovnoho Sudu) [The Decree in the case no. 643/3720/15-ts, 2019 (The Civil Cassation Court of the Supreme Court)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85903541> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
7. *Ukhvala u spravi № 359/3722/17, 2018* (Kasatsiinyy tsyvilnyy sud u skladi Verkhovnoho Sudu) [The Decree in the case no. 359/3722/17, 2018 (The Civil Cassation Court of the Supreme Court)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77089036> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
8. *Ukhvala u spravi № 333/2175/19, 2020* (Kasatsiinyy tsyvilnyy sud u skladi Verkhovnoho Sudu) [The Decree in the case no. 333/2175/19, 2020 (The Civil Cassation Court of the Supreme Court)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985859> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
9. *Ukhvala u spravi № 507/417/21, 2021* (Liubashivskyy raionnyy sud Odeskoi oblasti) [The Decree in the case no. 507/417/21, 2021 (Lyubashiv District Court of Odessa region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95928305> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
10. *Ukhvala u spravi № 402/498/20, 2021* (Ulianovskyy raionnyy sudu Kirovohradskoi oblasti) [The Decree in the case no. 402/498/20, 2021 (Ulyanovsk District Court of the Kirovograd region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532344> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
11. *Ukhvala u spravi № 570/984/17, 2020* (Rivnenskyy raionnyy sud Rivnenskoi oblasti) [The Decree in the case no. 570/984/17, 2020 (Rivne District Court of the Rivne Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93989680> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
12. *Ukhvala u spravi № 433/1387/20, 2021* (Troitskyy raionnyy sud Luhanskoi oblasti) [The Decree in the case no. 433/1387/20, 2021 (Trinity District Court of Luhansk region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94975523> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
13. *Ukhvala u spravi № 490/8134/20, 2020* (Tsentralnyy raionnyy sud m. Mykolaieva) [The Decree in the case no. 490/8134/20, 2020 (Central District Court of Nikolaev)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94975523> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
14. *Ukhvala u spravi № 330/2500/20, 2021* (Yakymivskyy raionnyy sud Zaporizkoi oblasti) [The Decree in the case no. 330/2500/20, 2021 (Yakymivsky District Court of Zaporizhia Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94111181> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
15. *Ukhvala u spravi № 650/1886/20, 2021* (Velykooleksandrivskyy raionnyy sud Khersonskoi oblasti) [The Decree in the case no. 650/1886/20, 2021 (Velykooleksandrivsky District Court of the Kherson Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94580029> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
16. *Ukhvala u spravi № 650/1468/20, 2021* (Velykooleksandrivskyy raionnyy sud Khersonskoi oblasti) [The Decree in the case no. 650/1468/20, 2021 (Velykooleksandrivsky District Court of the Kherson Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94954503> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
17. *Ukhvala u spravi № 946/4613/20, 2021* (Izmailskyy miskraionnyy sud Odeskoi oblasti) [The Decree in the case no. 946/4613/20, 2021 (Izmail City District Court of Odessa region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94467072> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
18. *Ukhvala u spravi № 753/9946/20, 2021* (Darnytskyy raionnoyy sud m. Kyieva) [The Decree in the case no. 753/9946/20, 2021 (Darnytsia District Court of Kyiv)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95632956> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
19. *Ukhvala u spravi № 697/2269/20, 2021* (Kanivskyy miskraionnyy sud Cherkaskoi oblasti) [The Decree in the case no. 697/2269/20, 2021 (Kaniv City District Court of Cherkasy)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94831581> (2021, September, 01). [in Ukrainian].

20. *Ukhvala u spravi № 725/4901/20, 2021* (Pershotravnevyy raionnyy sud m. Chernivtsi) [The Decree in the case no. 725/4901/20, 2021 (Pervomaisky District Court of Chernivtsi)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94465297> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
21. *Ukhvala u spravi № 235/5467/19, 2020* (Krasnoarmiiskyy miskraionnyy sud Donetskoi oblasti) [The Decree in the case no. 235/5467/19, 2020 (Red Army City District Court of Donetsk)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87095339> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
22. *Ukhvala u spravi № 440/201/18, 2018* (Buskyy raionnyy sud Lvivskoi oblasti) [The Decree in the case no. 440/201/18, 2018 (Busk District Court of the Lviv)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74075145> [in Ukrainian]. (2021, September, 1).
23. *Ukhvala u spravi № 274/6950/19, 2020* (Berdychivskyy miskraionnyy sud Zhytomyrskoi oblasti) [The Decree in the case no. 274/6950/19, 2020 (Berdychiv City District Court of the Zhytomyr Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87217780> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
24. *Ukhvala u spravi № 650/1886/20, 2020* (Velykooleksandrivskyy raionnyy sud Khersonskoi oblasti) [The Decree in the case № 650/1886/20, 2020 (Velykooleksandrivsky District Court of the Kherson region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93945611> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
25. *Ukhvala u spravi № 725/4901/20, 2021* (Pershotravnevyy raionnyy sud m. Chernivts) [The Decree in the case no. 725/4901/20, 2021 (Pervomaisky District Court of Chernivtsi)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94465297> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
26. *Ukhvala u spravi № 299/4108/19, 2020* (Vynohradivskyy raionnyy sud Zakarpatskoi oblasti) [The Decree in the case no. 299/4108/19, 2020 (Vynohradiv District Court of the Zakarpattia)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87879413> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
27. *Ukhvala u spravi № 243/1494/20, 2021* (Slovianskyy miskraionnyy sud Donetskoi oblasti) [The Decree in the case no. 243/1494/20, 2021 (Slovyansk City District Court of the Donetsk Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94368294> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
28. *Ukhvala u spravi № 278/1845/20, 2021* (Zhytomyrskyy raionnyy sud Zhytomyrskoi oblasti) [The Decree in the case no. 278/1845/20, 2021 (Zhytomyr District Court of the Zhytomyr Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94045033> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
29. Ukhvala u spravi № 428/9462/20, 2021 (Sievierodonetskyy miskyy sud Luhanskoi oblasti) [The Decree in the case no. 428/9462/20, 2021 (Severodonetsk City Court of the Luhansk Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95851469> (2021, September, 01). [in Ukrainian].
30. Ukhvala u spravi № 460/1762/17, 2021 (Yavorivskyy raionnyy sud Lvivskoi oblasti) [The Decree in the case no. 460/1762/17, 2021 (Yavoriv District Court of the Lviv Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified State Register of Court Decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94919525> (2021, September, 01). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.17

Volodymyr Belenok
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8214-0522
National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

TYPOLOGY OF PERPETRATORS OF THREATS OR VIOLENCE AGAINST LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Володимир Беленок
Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна

ТИПОЛОГІЯ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ПОГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВО ЩОДО ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

In criminological characteristics of criminal offenses, the characteristics of the perpetrators are important. At the same time, in the criminological characteristics of persons who commit threats or violence against law enforcement officers, an important place is given to the classification of such violators on various grounds and the development of their typology. The article develops a typology of such persons on the basis of analysis of judicial practice, a survey of law enforcement officers, the study of scientific literature. It includes the classification of criminal offenders of this category according to such criteria as the stability of antisocial orientation of the offender (situational (unstable), forced, malicious (stable), especially dangerous types), his relationship with the victim (previously acquainted with victim or not), motives (useful, prestigious, vindictive), purpose (evading an administrative or criminal offense; retaliation for lawful or illegal actions of a law enforcement officer), type (method) of socially dangerous acts, experience of other criminal offenses (persons, who have not previously committed criminal offenses; suspects, accused of committing criminal offenses; convicted, previously convicted), intoxication at the time of criminal offense, type of offense that precedes threats or violence against a law enforcement officer, as well as the number of subjects of the crime and the form of complicity (individually; as part of a group without prior agreement or with such; as part of an organized criminal organization). These and other classification criteria, as well as the types of offenders in this category identified on their basis, allow a differentiated and comprehensive approach to the formation of tactics and strategies to combat threats or violence against law enforcement, especially police, and form a system of adequate measures to prevent these socially dangerous acts.

Keywords: threat, violence, law enforcement officer, close relatives, identity of criminal, subject of crime.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних завдань розбудови України як правової держави європейського зразка є створення ефективної правоохоронної системи, важливою складовою якої є забезпечення високого рівня захисту правоохоронців. Саме ефективність діяльності вітчизняних правоохоронних органів певною мірою залежить від рівня захисту прав і свобод їх працівників, який, з огляду на виконувані ними функції, повинне мати високий ступінь. Насамперед, слід створити належні умови захисту життя та здоров'я правоохоронців, котрі щоденно перебувають в умовах небезпеки посягань з боку осіб, що вчиняють адміністративні чи кримінальні правопорушення. Особливої небезпеки зазначені посягання набувають в умовах

зростання рівня корупції, організованої злочинності та тероризму, на чому неодноразово наголошували вчені[1].

Забезпечення ефективної системи кримінально-правової охорони працівників правоохоронних органів від погроз та насильства, а також запобігання цим кримінально протиправним діянням неможлива без вивчення особи злочинця, зокрема, типології осіб, які вчиняють ці злочини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні особливості осіб, які вчинили погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів, досліджено у працях А. В. Бойка, Л. П. Брич, О. О. Кирбятєва, В. А. Клименка, В. І. Осадчого, М. В. Сийплокі, А. М. Удода, І. Д. Метельського та інших науковців. Разом із тим, чимало питань кримінологічної характеристики осіб, які вчинили погрозу або насильство щодо працівника правоохоронного органу залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті – на підставі наявної емпіричної бази, а також досліджень вчених сформулювати типологію осіб, які вчиняють погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу.

Важливе місце у кримінологічній характеристиці осіб, які вчиняють погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів відводиться класифікації таких порушників за різними ознаками, тобто розробленню їх типології.

Опитані працівники ДВБ виділили такі категорії осіб, які вчиняють ці злочини:

1) які перебували у стані алкогольного (60 %), рідше наркотичного (33,9 %) сп'яніння, зокрема мали відповідну залежність та не в повній мірі усвідомлювали наслідки своїх дій;

2) раніше судимі (36,9 %), зокрема за злочини пов'язані з насильством, проти власності, життя та здоров'я особи;

3) які вчинили кримінальне чи адміністративне правопорушення (домашнє насильство, хуліганство, кримінальні правопорушення проти власності, життя та здоров'я особи, пов'язані з насильством тощо). У результаті чого таких осіб затримують або складають щодо них протокол про адміністративне правопорушення. У певних випадках вони намагаються уникнути відповідальності;

4) які ведуть аморальний (антисоціальний) спосіб життя (займають соціально шкідливу життєву позицію), переважно офіційно не працевлаштовані (прибутки отримують разові від виконання певних замовлень);

5) з низьким соціальним статусом та рівнем життя;

6) потерпілі від неправомірних, зокрема, кримінально-протиправних дій поліцейських;

7) потерпілі або їх родичі, які не задоволенні результатами досудового розслідування кримінального провадження;

8) підозрювані або їхні представники, які не задоволенні кваліфікацією злочинів, способом отримання доказів, вироком суду тощо;

9) які перебувають у збудженому чи нестійкому емоційному стані, мають психічні розлади (психічні вади здоров'я);

10) представники кримінального середовища, національних об'єднань кримінальної субкультури;

11) які намагаються допомогти уникнути відповідальності за адміністративні чи кримінальні правопорушення своїм родичам, друзям, знайомим;

12) які займають високе соціальне становище та/або матеріально забезпечені на високому рівні, негативно (зневажливо, зверхньо) ставляться до працівників правоохоронних органів

[1] Вознюк, А. А., Дудоров, О. О., Чернявський, С. С. (2021). *Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255[1], 255[2], 255[3], 256 Кримінального кодексу України): науково-практичний коментар*. Київ: Норма права, 5-8; Вознюк, А. А. (2018). Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку: *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук*. Київ: НАВС, 3; Вознюк, А. А. (2019). Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: *матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (12 грудня 2019 р., м. Київ), 1,* 44-47; Дудоров, О. О., Коломоєць, Т. О., Кушнір, С. М., Макаренков, О. Л. (2019). *Загально-теоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні*. Запоріжжя, 6.

та заздалегідь знають, що використовуючи корупційні зв'язки та матеріальне становище, не будуть притягнені до адміністративної або кримінальної відповідальності, їхні діти;

13) працівники органів державної влади чи місцевого самоврядування, зокрема правоохоронних органів, їх представники, родичі;

14) члени організованих злочинних груп і злочинних організацій з метою відверення уваги від злочинної діяльності, яку документують, чи мають намір «покривати за грошову винагороду» працівники правоохоронних органів;

15) з активною соціальною позицією, радикально налаштовані («активісти», «провокатори», «блогери»);

16) які усвідомлюють, що відносно них проводяться відповідні заходи документування та не бажають бути викритими (наприклад, високопосадовець, який вчинив латентний злочин);

17) колишні працівники ОВС;

18) особи, які дивлячись на безкарність одних, повторюють ті ж самі дії;

19) учасники масових акцій;

20) особи без постійного місця проживання.

У більшості випадків такі риси, як наявність судимості на час вчинення злочину чи в минулому, стан алкогольного, рідше наркотичного сп'яніння, аморальний спосіб життя, негативне ставлення до правоохоронних органів трапляються в різних комбінаціях, а відтак, *поєднуються в різних типах суб'єктів злочинів, передбачених ст. 345 КК України*.

Осіб, які вчиняють погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів, можна класифікувати за рівнем освіти, статтю, громадянством, віком, судимістю, способом вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь тощо.

Зарубіжні вчені, які досліджували схожі та аналогічні кримінальні правопорушення, акцентують увагу на таких типах злочинців: нестійкий (допускаючий), ситуативний (не готується), небезпечний (плануючий) (Д. Є. Дроздов)[1]; криміногенний агресивно-насильницький, протестуючий, змішаний – ситуативно-агресивний (І. М. Шитяков)[2]; залежно від характеру та мотивації – корисливий, престижний, мстивий та залежно від ступеня стійкості кримінальної установки – професійний, випадковий, ситуативний (Р. Т. Гамідов)[3]; за ступенем стійкості кримінальної установки – злісний і ситуативний, залежно від характеру і мотивації вчинення злочину – корисливий, грайливий, мстивий (А. М. Гамідов)[4]; за характером злочинної спрямованості і ступенем деформації особистості – «послідовно-кримінальний», «ситуативно-кримінальний», «дезадаптивно-кримінальний», «вимушено-кримінальний» (М. Б. Моховий)[5]; інструментальний, ситуативний, мстивий (С. В. Пахомов)[6].

В основі типології осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 345 КК України, з огляду на результати вивчення судової практики та наукових досліджень, можуть бути покладені такі критерії як стійкість антисоціальної спрямованості правопорушника, його взаємовідносини з потерпілим,

[1] Дроздов, Д. Е. (2020). Криминологическая оценка и предупреждение применения насилия в отношении должностного лица правоохранительного органа: *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук.* Москва: Московский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации имени В.Я. Кикотя, 12.

[2] Шитяков, И. Н. (2011). Обеспечение виктимологической безопасности сотрудников уголовно-исполнительной системы от криминальных посягательств осужденных: *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Рязань: Академия права и управления, 10.

[3] Гамидов, Р. Т. (2010). Применение насилия в отношении представителя власти: уголовно-правовое и криминологическое исследование (на примере Республики Дагестан): *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Москва: Российский университет дружбы народов, 19-20.

[4] Гамидов, А.М. (2006). Уголовно-правовые и криминологические аспекты посягательства на жизнь сотрудника правоохранительного органа: по материалам Республики Дагестан: *диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Махачкала: ДГУ, 184-185.

[5] Моховой, М. Б. (2004). Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, посягающих на представителей власти: *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Краснодар: Краснодарская Академия МВД, 19-20.

[6] Пахомов, С. В. (2003). Проблемы методики расследования посягательства на жизнь сотрудника правоохранительного органа: *диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Краснодар: Краснодарский юридический институт, 52-53.

мотиви, мета, вид (спосіб) суспільно небезпечного діяння, досвід вчинення інших кримінальних правопорушень, стан сп'яніння на час вчинення кримінально протиправного діяння, вид правопорушення, яке передує погрозам або насильству щодо працівника правоохоронного органу, а також кількість суб'єктів злочину та форму співучасті.

І. Залежно від ступеня ***стійкості антисоціальної спрямованості*** можна виокремити такі типи злочинців:

1. Ситуативних (нестійких), які вчинили цей злочин з огляду на несприятливу для них ситуацію, пов'язану з вчиненням ними адміністративних правопорушень та відповідної реакції правоохоронців. Такі особи характеризуються, здебільшого, якщо не позитивно, то принаймні задовільно за місцем роботи, проживання чи навчання. Деформація їх морально-ціннісних орієнтирів є незначною. Зазвичай, вони вчиняють погрози або завдають побоїв чи легких тілесних ушкоджень правоохоронцям, перебуваючи в стані сп'яніння.

Має рацію В. С. Ткаченко, що серед засуджених за посягання на правоохоронців переважають злочинці з ситуативною установкою. Зазначені особи, потрапляючи в конфліктну ситуацію, як правило, прагнули вирішити її насильницькими засобами. Це підтверджується зокрема тим, що 42% цих осіб характеризується як агресивні, 57% були схильні до правопорушень, половина відбувала покарання за злочини, пов'язані із застосуванням насильства, 86% з них зловживали спиртними напоями[1].

Заслуговує на увагу і позиція М. Б. Мохового, відповідно до якої «ситуативно-кримінальний тип особи, яка посягає на представника влади» (62%) характеризується агресивно-конфліктною поведінкою, яка є наслідком неадекватного сприйняття законних дій потерпілих. Для них властива суттєва переоцінка мотиву порушення кримінального закону і, як наслідок, цього – впевненість у безкарності. Спонукальними мотивами осіб, які посягають, головним чином, виступає небажання бути затриманим, прагнення допомогти кому-небудь уникнути затримання або звільнити затриманих учасників, нейтралізувати співробітника, що створює протидію для правопорушника, інше перешкоджання законним вимогам представників влади на ґрунті виконання ними покладених на них обов'язків[2].

Різновидом ситуативних злочинів цієї категорії слід визнати *вимушений тип*, до якого відносять особи, які вчинили злочин, передбачений ст. 345 КК України, через неправомірні дії правоохоронців. Посягання на цих представників влади може бути для них формою самозахисту або захисту близьких осіб. Вивчення судової практики свідчить про те, що окремі працівники поліції перевищують владу шляхом приниження правопорушників або застосування до них насильства. *Наприклад, поліцейський сектору реагування патрульної поліції у приміщенні відділення поліції наніс один удар гумовим кийком по правій нозі особі, яка вчинила адміністративне правопорушення та перебувала в кімнаті затриманих, чим спричинив їй біль і страждання. В подальшому поліцейський, погрожуючи подальшим заподіянням тілесних ушкоджень, примусив потерпілого присідати, чим принизив та образив його особисту гідність*[3]. З огляду на це не дивно, що окремі правоохоронці стають потерпілими від погроз або насильства з боку осіб, по відношенню до яких вони, як представники влади, застосували фізичне насильство або принизили їхню честь і гідність.

2. Злісних (стійких), які мають яскраво виражену кримінально протиправну спрямованість, раніше вчиняли злочини. Такі особи характеризуються за місцем роботи чи проживання негативно, рідше – задовільно. Деформація їх морально-ціннісних орієнтирів є значною. Вони воліють конфліктні ситуації вирішувати шляхом застосування насильства та ненавидять працівників правоохоронних органів. Можуть вчиняти як погрози, так і завдавати тілесних ушкоджень будь-якого ступеня тяжкості.

[1] Ткаченко, В.С. (1998). Уголовно-правовая охрана личности сотрудников правоохранительных органов, обеспечивающих общественный порядок и общественную безопасность: *диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Москва: Академия Управления МВД РФ, 165.

[2] Моховой, М. Б. (2004). Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, посягающих на представителей власти: *автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата юридических наук*. Краснодар: Краснодарская Академия МВД, 19-20.

[3] *Вирок № 1-кп/153/25/20-к, 2020* (Ямпільський районний суд Вінницької області). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89022141> (2021, серпень, 20).

3. Особливо небезпечних, які характеризуються особливою небезпекою з огляду на те, що є здебільшого представниками організованої кримінально протиправної діяльності, зокрема керівниками та активними учасниками організованих злочинних об'єднань, кримінальними авторитетами. Можуть мати декілька судимостей, насамперед, за насильницькі злочини. Це професійні злочинці. Свої посягання щодо працівників правоохоронних органів можуть планувати заздалегідь.

II. Залежно від ***взаємовідносин з потерпілим*** кримінальних правопорушників досліджуваної категорії варто класифікувати на*:*

1) осіб, які були раніше знайомі з потерпілим. Такі кримінальні правопорушники трапляються рідко. Як правило, вони діють з мотивів помсти або невдоволення попередніми діями правоохоронців;

2) осіб, які не були раніше знайомі з потерпілим. Такі особи складають найбільшу частку кримінальних правопорушників цієї категорії.

III. Вивчення ***мотивів*** погроз або насильства щодо працівників правоохоронних органів дозволяє виділити такі типи кримінальних правопорушників досліджуваної категорії:

1) корисні, які вчиняють цей злочин з метою уникнення затримання, притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності;

2) престижні, які прагнуть шляхом своїх кримінально протиправних дій, утвердити чи збільшити свій авторитет серед оточуючих. Це так звані «блогери» та «активісти». Шляхом посягань на правоохоронців вони бажають проявити себе;

3) мстиві, які мають ненависть до правоохоронців за їх правомірні чи протиправні дії і бажають помститися працівникам правоохоронних органів шляхом погроз чи насильства.

IV. За наявністю чи відсутністю ***досвіду вчинення інших кримінальних правопорушень*** на час вчинення погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу трапляються:

1) особи, які раніше не вчиняли кримінальних правопорушень;

2) підозрювані, обвинувачені у вчиненні кримінальних правопорушень;

3) судимі;

4) раніше судимі (мають зняту чи погашену судимість).

Особи, що мають судимість та раніше судимі за тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини є найбільш небезпечними злочинцями цієї категорії.

Цікавим є той факт, що особи, які мають попередній досвід кримінально протиправної діяльності вчиняють погрози або насильство щодо правоохоронців, перебуваючи не на волі, а, наприклад, у місцях попереднього ув'язнення[1] чи відбування покарання[2]. Що може свідчити як про вперте їх небажання ставати на шлях виправлення, так і про відсутність страху перед кримінальною відповідальністю (адже їх особу встановлено, а самі вони перебувають у місцях позбавлення волі) або ж неправомірні дії правоохоронців, які спровокували кримінальних правопорушників на вчинення злочину, передбаченого ст. 345 КК України.

V. За ***видом (способом) протиправних дій*** серед осіб які вчиняють злочини, передбачені ст. 345 КК України, варто виокремити*:*

1) осіб, які вчиняють погрози вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

2) осіб, які вчиняють умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам побоїв або легких тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

3) осіб, які вчиняють умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам середньої тяжкості тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

4) осіб, які вчиняють умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам тяжкого тілесного ушкодження у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків.

---

[1] *Постанова № 761/29362/15-к, 2018* (Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76103374> (2021, серпень, 20).

[2] *Постанова № 648/1983/15-к, 2018* (Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України). *Єдиний державний реєстр судових рішень* <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75498379> (2021, серпень, 20).

VI. Окремі опитувані правоохоронці диференціюють категорії кримінальних порушників залежно від ***виду суспільно небезпечного діяння***, зокрема зазначають, що погрози вчиняються найчастіше особами, підозрюваними у вчиненні кримінальних правопорушень або їх родичами чи знайомими. Насильницькі дії найчастіше вчиняють особи, затримані за вчинення адміністративного правопорушення і перебувають на час затримання в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

VII. За наявністю чи відсутністю ***стану сп'яніння*** на час вчинення погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу:

1) особи, які під час злочину, перебували в стані сп'яніння;

2) особи, які під час злочину, не перебували в стані сп'яніння.

VIII. За ***метою*** погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу трапляються:

1) особи, які вчиняють злочин з метою ухилення від адміністративного чи кримінального правопорушення. Це особи, яких фактично викрито після вчинення правопорушення (наприклад, працівник лісового господарства зупинив лісовоз, прикордонник затримав контрабандиста на гарячому, працівник поліції зупинив транспортний засіб з явними ознаками знищення чи зміни номерів вузлів та агрегатів автомобіля), однак вони жадають уникнути юридичної відповідальності, а тому вчиняють погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів. Посягання на правоохоронців за таких обставин вчиняється до моменту прийняття рішення щодо винуватості та накладення стягнення, або до застосування заходів примусу тощо;

2) особи, які вчиняють злочин з метою помсти за правомірні дії працівника правоохоронного органу (наприклад, помсти слідчому, який розслідував вчинене кримінальне правопорушення);

3) особи, які вчиняють злочин з метою помсти за неправомірні дії працівника правоохоронного органу (наприклад, помсти працівнику оперативного підрозділу, який виявив кримінальне правопорушення або брав участь у затриманні особи, яка вчинила злочин).

IX. За ***видом правопорушення***, яке передує погрозам або насильству щодо працівника правоохоронного органу у судовій практиці найчастіше трапляються такі категорії кримінальних правопорушників:

1) водії транспортних засобів, які порушили правила дорожнього руху та їх пасажири;

2) особи, які вчинили хуліганство або дрібне хуліганства;

3) особи, які розпивають пиво, алкогольні, слабоалкогольні напої у заборонених законом місцях або з'являються у громадських місцях у п'яному вигляді;

4) особи, які вчинили домашнє насильство.

IX. У певних випадках ці злочини вчиняють у співучасті, однак здебільшого вони залишаються латентними для офіційної статистики. З огляду на це, залежно від кількості осіб, які погрожують правоохоронцям чи вчиняють насильство щодо них, наявності домовленостей між ними та часу її досягнення, розподілу функцій, наявності стійкості та інших кримінально-правових ознак певної форми співучасті суб'єктів злочину, передбаченого ст. 345 КК України, можна класифікувати на:

1) осіб, які діють одноособово (така ситуація має місце у переважній більшості випадків);

2) осіб, які діють у складі групи без попередньої змови (наприклад, це можуть бути очевидці резонансної ДТП, які невдоволені діями поліцейського на місці події або дружина у випадку затримання її чоловіка чи застосовування до нього заходів примусу);

3) осіб, які діють у складі групи за попередньою змовою (наприклад, це можуть бути активісти, які заздалегідь домовилися напасти на поліцейських з метою уникнення відповідальності певною особою);

4) осіб, які діють у складі організованого злочинного об'єднання – організованої групи, злочинної організації, банди (наприклад, це можуть бути члени банди, які намагаються уникнути затримання).

Висновки. Таким чином, осіб, які вчиняють погрози або насильство щодо правоохоронців можна класифікувати залежно від ступеня стійкості антисоціальної спрямованості (ситуативний (нестійкий), вимушений, злісний (стійкий), особливо небезпечний типи); взаємовідносин з потерпілим (раніше знайомі з потерпілим та раніше не знайомі з потерпілим); мотивів (корисний, престижний, мстивий типи); досвіду вчинення інших кримінальних правопорушень (особи, які раніше не вчиняли кримінальних правопорушень; підозрювані, обвинувачені у вчиненні кримінальних правопорушень; судимі, раніше судимі); видом (способом) протиправних дій (осіб,

які вчиняють погрози вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна; осіб, які вчиняють умисне заподіяння побоїв або легких тілесних ушкоджень; осіб, які вчиняють умисне заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень; осіб, які вчиняють умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження); виду суспільно небезпечного діяння (особи, які вчиняють погрози; особи, які застосовують фізичне насильство); стану сп'яніння (особи, які під час злочину, перебували в стані сп'яніння; особи, які під час злочину, не перебували в стані сп'яніння); метою (особи, які вчиняють злочин з метою ухилення від адміністративного чи кримінального правопорушення; особи, які вчиняють злочин з метою помсти за правомірні дії працівника правоохоронного органу; особи, які вчиняють злочин з метою помсти за неправомірні дії працівника правоохоронного органу); видом правопорушення, яке передує погрозам або насильству щодо працівника правоохоронного органу (водії транспортних засобів, які порушили правила дорожнього руху та їхні пасажири; особи, які вчинили хуліганство або дрібне хуліганство; особи, які розпивають пиво, алкогольні, слабоалкогольні напої у заборонених законом місцях або з'являються у громадських місцях у стані сп'яніння; особи, які вчинили домашнє насильство); кількістю суб'єктів злочину та різновидом форми співучасті (осіб, які діють одноособово; осіб, які діють у складі групи без попередньої змови; осіб, які діють у складі групи за попередньою змовою; осіб, які діють у складі організованого злочинного об'єднання).

Зазначені та інші критерії класифікації, а також виокремлені на їх основі типи правопорушників цієї категорії, дозволяють диференційовано та комплексно підійти до формування тактики та стратегії протидії погрозам або насильству щодо правоохоронців, насамперед поліцейських, та сформувати систему адекватних заходів запобігання цим суспільно небезпечним діянням.

References:

1. Vozniuk, A. A., Dudorov, O.O., Cherniavskyi, S.S. (2021). Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny, vchyneni zlochynnoiu spilnotoiu (statti 255, 255[1], 255[2], 255[3], 256 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy): naukovo-praktychnyi komentar [Criminal liability for crimes committed by the criminal community (Articles 255, 255[1], 255[2], 255[3], 256 of the Criminal Code of Ukraine): scientific and practical commentary]. Kyiv: Norma prava. [in Ukrainian].
2. *Vyrok № 1-kp/153/25/20-k, 2020* (Yampilskyy rayonnyy sud Vinnytskoyi oblasti) [Sentence № 1-kp / 153/25/20-k, 2020 (Yampil District Court of Vinnytsia Region)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions] <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89022141> (2021, August, 20). [in Ukrainian].
3. Voznyuk, A. A. (2018). Teoretychni ta praktychni problemy kryminalnoyi vidpovidalnosti za stvorennya zlochynnykh obyednan ta uchast u nykh yak posyahannya na hromadsku bezpeku [Theoretical and practical problems of criminal liability for the creation of criminal associations and participation in them as an encroachment on public safety]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya doktora yurydychnykh nauk* [the abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Laws]. Kyiv: NAVS. [in Ukrainian].
4. Voznyuk, A. A. (2019). Realni prychyny top-koruptsiyi v Ukrayini ta nerealni sposoby protydiyi yiy [Real causes of top corruption in Ukraine and unrealistic ways to counter it]. *Realizatsiya derzhavnoyi antykoruptsiynoyi polityky v mizhnarodnomu vymiri: materialy IV Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (12 hrudnya 2019 r., m. Kyiv)* [Implementation of the state anti-corruption policy in the international dimension: materials of the IV International scientific-practical conference (December 12, 2019, Kyiv], *1*, 44-47. [in Ukrainian].
5. Gamidov, R.T. (2010). Primeneniye nasiliya v otnoshenii predstavitelya vlasti: ugolovno-pravovoye i kriminologicheskoye issledovaniye (na primere Respubliki Dagestan) [The use of violence against a government official: criminal law and criminological research (on the example of the Republic of Dagestan)]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [thesis abstract for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow: Peoples' Friendship University of Russia. [in Russian].
6. Gamidov, A. M. (2006). Ugolovno-pravovyye i kriminologicheskiye aspekty posyagatelstva na zhizn sotrudnika pravookhranitelnogo organa: po materialam Respubliki Dagestan [Criminal-legal and criminological aspects of encroachment on the life of a law enforcement officer: based on the materials of the Republic of Dagestan]: *dissertatsiya na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Makhachkala: DGU. [in Russian].
7. Drozdov, D.E. (2020). Kriminologicheskaya otsenka i preduprezhdeniye primeneniya nasiliya v otnoshenii dolzhnostnogo litsa pravookhranitelnogo organa [Criminological Assessment and Prevention of the Use of Violence Against an Official of a Law Enforcement Agency]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [thesis abstract for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow: Moscow University of the Ministry of Internal Affairs. [in Russian].
8. Dudorov, O. O., Kolomoyets, T. O., Kushnir, S. M., Makarenkov, O. L. (2019). *Zahalno-teoretychni, administratyvno- ta kryminalno-pravovi osnovy kontseptualizatsiyi antykoruptsiynoyi reformy v Ukrayini*

[General-theoretical, administrative- and criminal-legal bases of conceptualization of anti-corruption reform in Ukraine]. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

9. Mokhovoy, M. B. (2004). Kriminologicheskaya kharakteristika i preduprezhdeniye prestupleniy, posyagayushchikh na predstaviteley vlasti [Criminological characteristics and prevention of crimes encroaching on representatives of the authorities]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [the author's abstract of the thesis for the scientific degree of candidate of legal sciences]. Krasnodar: Krasnodar Academy of the Ministry of Internal Affairs. [in Russian].
10. Pakhomov, S.V. (2003). Problemy metodiki rassledovaniya posyagatelstva na zhizn sotrudnika pravookhranitelnogo organa: [Problems of the methodology of investigating the encroachment on the life of a law enforcement officer]: *dissertatsiya na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Krasnodar: Krasnodar Law Institute. [in Russian].
11. *Postanova № 648/1983/15-k, 2018* (Kasatsiynyy kryminalnyy sud Verkhovnoho Sudu Ukrayiny) [Resolution № 648/1983/15-k, 2018 (Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of Ukraine)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions]<https://reyestr.court.gov.ua/Review/75498379> (2021, August, 20). [in Ukrainian].
12. *Postanova № 761/29362/15-k, 2018* (Kasatsiynyy kryminalnyy sud Verkhovnoho Sudu Ukrayiny) [Resolution № 761/29362/15-k, 2018 (Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of Ukraine)]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [Unified state register of court decisions]<https://reyestr.court.gov.ua/Review/76103374> (2021, August, 20). [in Ukrainian].
13. Tkachenko, V. S. (1998). Ugolovno-pravovaya okhrana lichnosti sotrudnikov pravookhranitelnykh organov, obespechivayushchikh obshchestvennyy poryadok i obshchestvennuyu bezopasnost[Criminal legal protection of the identity of law enforcement officers ensuring public order and public safety]: *dissertatsiya na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [dissertation for the degree of candidate of legal sciences]. Moscow: Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation. [in Ukrainian].
14. Shityakov, I. N. (2011). Obespecheniye viktimologicheskoy bezopasnosti sotrudnikov ugolovno-ispolnitel'noy sistemy ot kriminal'nykh posyagatel'stv osuzhdennykh [Ensuring the victimological safety of employees of the penal system from criminal encroachments by convicts]: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk* [thesis abstract for the degree of candidate of legal sciences]. Ryazan: Academy of Law and Management. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.5.18

Vladyslav Shkolnyi
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9044-7003
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FORMS AND TYPES OF FORMATION OF VIRTUAL ASSETS (CRYPTOCURRENCIES)

Владислав Школьний
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ФОРМИ ТА ВИДИ ФОРМУВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ (КРИПТОВАЛЮТИ)

The article considers the principles of the emergence of virtual assets (cryptocurrencies) and the impact on these events of economic, socio-political relations through technological features. The paper considers the influence of the Austrian School of Economics and its achievements on the emergence and development of modern virtual assets, namely they considered the impact on the choice of available currencies: 1) as the purchase of goods and services, 2) as a reserve for future needs; 3) as deferred payments; 4) as a unit of account. According to Hayek's theoretical framework, market forces will determine the relative values of different competing currencies. As a result, exchange rates between competing currencies will float freely. The ideas of scientists such as Hayek and Mises and the ideas of the Austrian school of economics formed the basis of such a political trend as cryptoanarchism. Cryptoanarchism can be described as the realization of cyberspace and the manifestation of anarchism, a philosophy whose main goal is to respect human freedoms in cyberspace, regardless of status.

The author dwells on the characteristics of the DigiCash system, the Hashcash project, as well as the concept of Proof-of-Work in the context of their impact on the formation and development of modern cryptocurrencies. In addition, a comparative analysis is made of the functioning of the decentralized digital money system with traditional digital money systems. In particular, it is emphasized that a decentralized approach eliminates the possibility that a certain organization will be able to block transactions. The article also raises the issue of preconditions and circumstances for the emergence of the bitcoin concept, aimed at ensuring that anyone can independently manage their funds without the intervention of third parties.

Keywords: bitcoin, cryptocurrency, virtual asset, blockchain, electronic money.

Постановка проблеми. У даний час питання емісії криптовалют та блокчейну сьогодні є надзвичайно гострим, оскільки в цих правовідносинах приватний інтерес суперечить публічному і навпаки. Тому під тиском глобалізації світ зараз переходить до гібридизації публічного до приватного регулювання, а віртуальні активи (криптовалюта) з блокчейном – це лише інструмент, за допомогою якого є намагання регулювати суспільні відносини на приватному рівні, не полишаючи спроб відокремитися від публічних інституцій з їх контролем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з формуванням ідеї такого феномену, як криптовалюти, розглядалися у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема Д. Погрібний, Тімоті К. Мей, Ф. Хаєк, Л. Мізес, Дж. Д. Девідсон, В. Різ-Могг та інших дослідників.

Мета. Метою дослідженням є формування ідеї віртуальних активів (криптовалют) та визначення видів віртуальних активів (криптовалюти).

Викладення основного матеріалу.

До створення першої криптовалюти були спроби створити проекти, які могли б врахувати ідеї як австрійської школи економіки, так і криптоанархістів. На думку О. Баранова, особливо це стосувалося розвитку ідеї Інтернету речей (IoT)[1] та її реалізації, оскільки її реалізація вимагала

[1] Баранов, О. (2016)."Інтернет речей" як правовий термін. *Юридична Україна*, *5-6*, 96-103. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2016_5-6_16> (2021, серпень, 31).

міри вартості, яка була б незалежною від дії третьої сторони щодо операції між сторонами, і особливо втручання держави. Ця форма може забезпечити незалежне та обов'язкове виконання зобов'язань між сторонами, яке не базуватиметься на законі та примусі, а передбачатиметься програмним кодом.

Ідею незалежних контрактів на основі програмного забезпечення (цифрових протоколів) запропонував Нік Сабо[1], який мав забезпечити, перевірити, сприяти виконанню зобов'язань між сторонами без втручання третіх сторін, вони отримали назву інтелектуальними контрактами (smart contacrs), але для реалізації цієї ідеї не було належної валюти, яка виступала: мірою вартості, засобом обміну поза банківською системою, якій можуть довіряти обидві сторони зобов'язання.

Прикладом продажу валют в Інтернеті можна назвати перші платіжні механізми, які можна назвати електронними грошима або електронними ідентифікаторами, оскільки вони не створювали незалежної вартості, а були лише електронним виразом державних фіатних грошей, прив'язаних до банківської системи і функціонували виключно в ній. Цей цифровий вираз валюти, що має характеристики децентралізації та залежить від волі третіх сторін, які працюють та підтримують їх, основною метою яких, як правило, був попит на торгівлю в кіберпросторі. Прикладом такої реалізації можна назвати VisaCash[2] або Mondex[3], функцією яких було заощадження грошей на програмному забезпеченні, де гроші обчислювались на рахунку та продавались через чіп, вбудований у пластикову картку та прив'язаний до банківського рахунку, на якому зберігався електронний аналог фіатних грошей. У наш час ця система набула широкого поширення, а електронні гроші разом із Інтернет-банкінгом увійшли в масовий обіг. Слід зазначити, що таке рішення має недоліки, обумовлені вимогою довіри до третьої особи, та призводить до централізації відносин з електронними грошима .

Альтернативою електронним грошам мав стати проєкт DigiCash, який пропонував «електронні монети», які користувачі Інтернету могли придбати, «завантаживши» вартість зі свого банківського рахунку в електронний гаманець, що зберігається на їх персональному комп'ютері[4]. Творцем DigiCash вважається американський криптограф і вчений Девід Чаум. В цілому це була спроба Чаум протестувати різні пропозиції щодо створення платіжної системи, що не відслідковується[5].

Система DigiCash мала дві функції, які відокремлювали її від попередніх систем, пропонуючи користувачам засоби захисту власної фінансової інформації від кіберзлочинців, та пропонували більшу анонімність користувачам, стурбованим конфіденційністю даних. Рішення було запропоноване у формі сліпих підписів, що представляють пару відкритих та приватних ключів, які разом дають можливість отримувати та передавати кошти між користувачами, таким чином для передачі коштів іншій особі потрібно було лише знання відкритого ключа, приватний залишався основним власником засобів, що давало йому право на розпорядження своїми активами, пізніше цю ідею перейняли криптовалюти[6].

Вчений також захистив від проблеми подвійної трати своїх цифрових монет, тим самим забезпечивши неможливість подвійного платежу тими ж коштами, але проблема централізації контролю третьою стороною не була вирішена, що означало можливість фальсифікації грошового балансу своїх користувачів. На жаль, DigiCash збанкрутував і не зміг зайняти своє місце, але була можливість попрацювати над помилками та розробити шляхи вирішення проблем у майбутньому[7].

---

[1] Szabo, N. (1994), Trusted Third Parties Are Security Holes. *Phonetic Sciences, Amsterdam* <http://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/ttps.html> (2021, серпень, 31).

[2] Adams, L. S. (1997). Task Force on Stored-Value Cards, A Commercial Lawyer's Take on the Electronic Purse: An Analysis of Commercial Law Issues Associated with Stored-Value Cards and Electronic Money, *Bus Law,* 653.

[3] An official website of the United States Government (2000). *Network, u.s. dept of the treasury, a survey of electronic cash, electronic banking, and internet gaming* <http://www.fincen.gov/news_room/rp/files/e-cash.pdf> (2021, серпень, 31).

[4] Strassel, K. A. (1995). DigiCash Trial Puts Electronic Currency on Internet Network – Dutch Concern, Others Search for More Secure Methods of Cyberspace Commerce. *The Wall Street Journal, April, 17,* B6D.

[5] Chaum, D. (1998). Blind signatures for untraceable payments. *BME Department of Networked Systems and Services (HIT)* <http://www.hit.bme.hu/~buttyan/courses/BMEVIHIM219/2009/Chaum.BlindSigForPayment.1982.PDF> (2021, серпень, 31).

[6] Там само.

[7] Там само.

Необхідно згадати про проєкт Hashcash. Система Hashcash була запропонована у травні 1997 року британським фахівцем в галузі криптографії та шифропанку Адамом Беком. З назви проєкту випливає, що він побудований на основі хешування. Хешування – це процес перетворення будь-якого масиву даних у вихідний бітовий рядок заданої довжини, що складається з шістнадцяткового числа. Це при додаванні до речення хоча б одного додаткового символу повністю змінює бітовий термін на виході. Більше того, хеш цих двох словесних конструкцій не можна передбачити, після першого хешування неможливо обчислити на основі існуючої послідовності хешів другого. Єдиний спосіб – це хешування двох речень цих конструкцій. Проєкт формалізував метадані електронної пошти (відправник, одержувач, час) як протокол. Відправник повинен був додати до метаданих довільне число. Вихідні метадані будуть хешовані та перетворені у довільну послідовність символів.

На думку фахівця Адама Бека, особливістю є те, що не кожен хеш вважається дійсним. Натомість двійкова версія хешу повинна починатися з певної кількості нулів, наприклад, 20 нулів. Відправник може генерувати хеш, починаючи з 20 нулів, включаючи довільне слово, але відправник не може заздалегідь знати, яким він буде наприкінці процесу. Щоб сформувати дійсний хеш, відправник повинен використовувати єдину доступну йому опцію: повний метод підбору. Йому доводиться пробувати різні числові показники, поки він не знайде правильної комбінації. Все це вимагає певних комп'ютерних розрахунків, які називаються Proof-of-Work[1].

Вперше концепція Proof-of- Work була описана в 1993 році в роботі авторів Синтії Дворк і Мони Наор «Pricing via Processing, or, Combatting Junk Mail, Advances in Cryptology»[2]. Proof-of-Work став фактично першою концепцією, заснованою на віртуальній нестачі та відсутності централізації: ця модель прив'язувала цифрові дані до реальних, обмежених обчислювальних потужностей. Такий дефіцит був гарною передумовою для створення валюти. Незважаючи на свою назву, Hashcash не міг стати повноцінними грошима. Важливо, щоб отриманий доказ виконаної роботи не мав значення для одержувача. На відміну від грошей, їх неможливо витратити знову деінде. Більше того, щорічне прискорення обчислювальної потужності призведе до того, що докази виконаної роботи будуть виконуватися швидше, але з меншими витратами, що спровокує гіперінфляцію Hashcash. Однак концепція Proof-of-Work стала основою для подальших досліджень у галузі цифрових грошей.

Це відображено в протоколах біткойнів та ефіру. Сама концепція в них була мінливою. На відміну від Hashcash та пропозицій на його основі, дефіцит сам по собі не використовується як гроші. Натомість Hashcash пропонує конкуренцію. Майнер, який першим обчислює правильний хеш блоку в мережі біткойн або ефір, вирішує, як додати транзакції в такий блок. Теоретично будь-який учасник змагається на рівних умовах, як і в лотереї: навіть дрібні майнери можуть статистично виграти і закрити блок, отримавши криптовалюту. Після отримання нового блоку та підтвердження транзакцій скасувати його буде неможливо. Зловмисникові потрібно буде виконати такий самий обсяг роботи, який потрібен для вилучення блоку, на додаток до кожного додаткового блоку, що за звичайних обставин стає експоненціально складним завданням. Реальні ресурси, які потрібно витратити на атаку, зазвичай набагато перевищують потенційний прибуток, що надає користувачам біткойнів упевненості в завершенні кожної транзакції. Таким чином, така прийнята концепція одночасно вирішує дві проблеми. Вирішує проблему подвійних витрат шляхом децентралізації, і нові монети з'являються без участі централізованого емітента. Proof-of-Work сам по собі не може бути грошима, але децентралізована система цифрових грошей не могла не з'явитися без цієї технології.

Традиційні цифрові грошові системи використовують централізований реєстр для відстеження існуючих балансів. Подібний алгоритм використовують центральні банки, комерційні банки, VISA та інші провайдери платіжних послуг для контролю бази даних, в якій перелічені права власності. Оскільки це вже є проблемою для криптоанархістів, це не виключає державного контролю за фінансовими потоками шляхом регулювання, і учасникам системи майже завжди доводиться розкривати особисту інформацію.

[1] Back, A. (2002). A Denial of Service Counter-Measure. *Hashcash* <http://www.hashcash.org/papers/hashcash.pdf> (2021, серпень, 31).

[2] Dwork, C., Naor, M. (2001). Pricing via Processing or Combatting Junk Mail, *Annual International Cryptology Conference* <https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-48071-4_10> (2021, серпень, 31).

Механізм вирішення цієї проблеми був запропонований комп'ютерним інженером, який відомий своїми знаннями в області криптографії та криптовалюти Вей Даєм, у проєкті b-money: всі учасники повинні зберігати копії реєстру транзакцій замість єдиної централізованої організації[1]. Як тільки була здійснена наступна операція, учасники повинні були оновити свої реєстри. Більше того, замість справжніх імен Вей Дай запропонував використовувати відкриті ключі. Цей децентралізований підхід виключає можливість того, що одна організація зможе блокувати транзакції. У той же час користувачі отримали достатній рівень анонімності. Ці ідеї лягли в основу блокчейну – системи, за якою ордер працює левову частку криптовалют, прикладами яких є біткойн, ефіріум, біткойн-кеш.

Їм також була запропонована інша версія, де не кожен учасник мережі мав копію реєстру. Натомість були введені нові поняття: звичайні користувачі та сервери. Однак лише сервери, що є вузлами мережі, зберігали копії реєстру. Щоб перевірити успішність транзакції, користувачам потрібно буде посилатися на випадкову послідовність серверів. У разі конфлікту продавець просто відмовляється передати товар контрагенту. У той же час, що «кожен сервер зобов'язаний внести стандартний депозит на спеціальний рахунок, який би використовувався для штрафу або винагороди у разі підтвердження недобросовісності». Сервери також повинні були періодично публікувати та криптографічно перевіряти баланси учасників.

Якщо це здається звичним, то і в цьому немає нічого дивного: друга версія b-money дещо нагадує те, що ми сьогодні знаємо як концепцію Proof-of-Stake. Цей консенсус став альтернативою Proof-of-Work, де підтвердження вимагало не підтвердження виконаної роботи, а внесення застави на страхування, що зазвичай втілюється в сучасних криптовалютах.

Під впливом фінансової кризи 2008 року, коли недовіра до банківської системи та уряду була на піку, людина, яка назвала себе Сатоші Накомото[2], представила свою статтю, закріпивши ідею децентралізованої валюти, ставши її «білою книгою» під назвою біткойн, яка була втіленням оцифрованого золота. Біткойн зміг засвоїти всі ідеї та філософію, яка цьому передувала. За словами вченого, біткоїн був створений для того, щоб будь-яка людина могла самостійно управляти своїми коштами без втручання третіх осіб. Після того, як проєкт був підтриманий спільнотами по всьому світу, Сатоші Накомото перестав приймати будь-яку участь у проєкті[3].

Висновок. Підсумовуючи викладене, можливо прослідкувати, що ідея віртуальних активів завжди цікавила світову спільноту. Очевидно, що криптовалюта – це порівняно новий інструмент фінансового ринку, але його вартість не залежить від кількості вкладеної праці, як це традиційно характерно для звичайних товарів і послуг. Оцінка структури криптовалюти показала, що біткоіни як і раніше є найпоширенішим її видом.

Сьогодні операції з криптовалютами, зокрема з біткойнами як найпоширенішою його різновидом, привертають увагу багатьох жителів планети, причому не тільки професіоналів, а й звичайних громадян. Одні хочуть заробити і активно цим займаються, інші намагаються зрозуміти, що це таке і в чому його секрет.

References:

1. Baranov, O. (2016). "Internet rechey" yak pravovyy termin ["Internet of Things" as a legal term]. *Yurydychna Ukrayina* [Legal Ukraine], *5-6*, 96-103. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2016_5-6_16> (2021, August, 31). [in Ukrainian].
2. Szabo, N. (1994), Trusted Third Parties Are Security Holes. *Phonetic Sciences, Amsterdam* <http://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/ttps.html> (2021, August, 31). [in English].
3. Adams, L. S. (1997). Task Force on Stored-Value Cards, A Commercial Lawyer's Take on the Electronic Purse: An Analysis of Commercial Law Issues Associated with Stored-Value Cards and Electronic Money, *Bus Law, 653*. [in English].
4. An official website of the United States Government (2000). *Network, u.s. dept of the treasury, a survey of electronic cash, electronic banking, and internet gaming* <http://www.fincen.gov/news_room/rp/files/e-cash.pdf> (2021, August, 31). [in English].

[1] Dai, W. (1998) B-Money. *Weidai* <http://www.weidai.com/bmoney.txt> (2021, серпень, 31).
[2] Nakamoto, S. (2008). "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System". *Nakamotoinstitute* <http://nakamotoinstitute.org/bitcoin/> (2021, серпень, 31).
[3] Там само

5. Strassel, K. A. (1995). DigiCash Trial Puts Electronic Currency on Internet Network – Dutch Concern, Others Search for More Secure Methods of Cyberspace Commerce. *The Wall Street Journal, April, 17*. [in English].
6. Chaum, D. (1998). Blind signatures for untraceable payments. *BME Department of Networked Systems and Services (HIT)* <http://www.hit.bme.hu/~buttyan/courses/BMEVIHIM219/2009/Chaum.BlindSigForPayment.1982.PDF> (2021, August, 31). [in English].
7. Back, A. (2002). A Denial of Service Counter-Measure. *Hashcash* <http://www.hashcash.org/papers/hashcash.pdf> (2021, August, 31). [in English].
8. Dwork, C., Naor, M. (2001). Pricing via Processing or Combatting Junk Mail, *Annual International Cryptology Conference* <https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-48071-4_10> (2021, August, 31). [in English].
9. Dai, W. (1998) B-Money. *Weidai* <http://www.weidai.com/bmoney.txt> (2021, August, 31). [in English].
10. Nakamoto, S. (2008). "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System". *Nakamotoinstitute* <http://nakamotoinstitute.org/bitcoin/> (2021, August, 31). [in English].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. ledna a musí byt publikováné do dne 28. února.
Články pro zveřejnění **v druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. března a musí byt publikováné do dne 30. dubna.
Články pro zveřejnění **v třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. května a musí byt publikováné do dne 30. června.
Články pro zveřejnění **ve čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 1. srpna a musí byt publikováné do dne 31. srpna.
Články pro zveřejnění **v pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. září a musí byt publikováné do dne 31. října.
Články pro zveřejnění **v šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 28. listopada a musí byt publikováné do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.
Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 1800-1900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, prácovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.
Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.
Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytováné na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí byt uvedený ve formátu
TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).
Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.
Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Adresa:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé strance a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na strance http://www.apastyle.org.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděný v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dřivě v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

– Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
– Transliterováný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěný v hranatých závorkách: [];
– Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
– Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použit další stránky:

– pro zdroje v ruštině: http://www.translit.ru,
– pro zdroje v ukrajinštině: http://www.slovnyk.ua/services/translit.php .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozdělený podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantech po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность.* Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права, 1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšklenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraïni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).
Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут.* <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Zákony a nařízení:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21).
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017).
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016).
International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).
Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.
Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace
Dokumentace Mezinárodního soudu
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.
The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí
Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).
Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 28 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 28 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 28 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until August, 1 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 28 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 28 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio.
The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:
an abstract (1800-1900 characters),
a title of the article and complete data of an author – full first and last name,
academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Mailing Address:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: http://www.apastyle.org

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

– Name of author/authors (transliterated);

– original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];

– original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];

– publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources http://www.translit.ru – for sources in Russian; and http://www.slovnyk.ua/services/translit.php – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность.* Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права, 1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraïni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).
Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут.* <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21)
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017).
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016).
International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).
Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.
Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.
The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).
Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).